

Treball Final de Màster. Patrimoni i gestió cultural del Cementiri de Montjuïc. Rutes per l'escultura de la mort.

Alumna: Montserrat Oliva Andrés

montseolivaandres@gmail.com

Directora del TFM: Flora Bacquellaine Vidal de Llobatera

Màster de Gestió cultural interuniversitari. Universitat Oberta de Catalunya
i Universitat de Girona.

Curs 2018-2019

Agraïments

Xavier Seglar, Flora Bacquellaine Vidal de Llobatera, Joan Molet, Maria García, Mireia Freixa, Mercè Alabern Gómez, Hugo García, Jorge Rodríguez, Diego Mesa de Lózar, Clara Pena, Esther Castañeda, Rosa Villanueva Puig, Natalia Esquinas, Esther i Toni de <http://www.patrimonifunerari.cat>, Myriam Ferreira, Xavier Medina Campeny, Marmoles Tofe, Juanjo Macias, Marta Aladren Ribas i Adrià Terol de Cementiris de Barcelona i Carmen Andrés Ferrà.

Biblioteca del MNAC, Biblioteques de la Universitat de Barcelona, Biblioteca de Catalunya, Arxiu Municipal Contemporani de Barcelona, Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona i Cementiris de Barcelona. S.A.

Índex

Agraïments	2
Índex.....	3
Introducció.....	5
1. Plantejament.....	7
2. Proposta de treball.....	8
1.1. Hipòtesis de treball i interrogants.....	8
1.2. Metodologia.....	8
1.2.1. Estat de la qüestió sobre el patrimoni del Cementiri de Montjuïc.....	8
1.2.2. Estat de la qüestió sobre la gestió cultural del patrimoni funerari.....	9
1.2.3. Treball de camp.....	9
1.2.4. Entrevistes personals als gestors culturals del cementiri.....	9
2. Context i objectius.....	10
2.1. Estat de la qüestió sobre la gestió cultural de cementiris.....	10
2.2. Objectius	12
2.2.1. Objectius generals.....	12
2.2.2. Objectius específics	12
2.2.3. Reptes.....	13
3. Justificació del treball.....	14
4. Construcció i argumentació del marc teòric	14
4.1. El Cementiri de Montjuïc	14
4.2. Concepte de patrimoni aplicat als cementiris.....	15
4.3. Que entem per gestió cultural de cementiris?	18
4.4. Ruta Europea de Cementiris (ASCE)	18
4.5. Turisme funerari o de cementiris.....	20
5. La gestió cultural d'un cementiri: coneixement, control, planificació, i difusió entorn el Cementiri de Montjuïc	22
5.1. Coneixement.....	22
5.1.1. Arxius, premsa i publicacions de l'època.....	23
5.1.2. Guies del Cementiri de Montjuïc.....	23

5.2.	Control	27
5.2.1.	Nivells de protecció del patrimoni segons la Llei 9/1993, de 30 de setembre, del Patrimoni Cultural Català i els cementiris catalans.	27
5.2.2.	DECRET LEGISLATIU 1/2010, de 3 d'agost, pel qual s'aprova el Text refós de la Llei d'urbanisme.	28
5.2.3.	El Cementiri de Montjuïc un bé d'interès urbanístic.	29
5.2.4.	En l'espera d'un futur Pla especial, una proposta de declaració del Cementiri com a Bé Cultural d'Interès Nacional.....	30
5.3.	Planificació	31
5.3.1.	Planificació del Cementiri de Montjuïc.	33
5.4.	Difusió.....	35
5.4.1.	Difusió del Cementiri de Montjuïc.	36
	Conclusions	39
	Bibliografia.....	42
	Llibres.....	42
	Lleis, declaracions i convencions:	44
	Publicacions en línia i pàgines web	45
	Annex 1. Ruta dels àngels de la mort.....	47
	Annex 2. Entrevista a l'Adrià Terol, historiador i gestor cultural de Cementiris de Barcelona, S.A.	63
	Annex 3. Catàleg d'escultura del Cementiri de Montjuïc.....	70
	Annex 4. Catàleg d'escultura del Cementiri de Montjuïc.....	218

Introducció

Quan pensem en els cementiris els associem a espais de dolor i record, però el que la majoria de persones no saben és que també són espais culturals que a dia d'avui són molt desconeguts. Els cementiris són autèntics museus monumentals a l'aire lliure que destaquen per la seva gran diversitat i amalgama artística.

Avui dia, aquest patrimoni es desconegut a causa del tabú social entorn a la mort i cal que els gestors culturals treballem per donar-li el valor que es mereix. Desenvolupar aquest estudi es una tasca important ja que la gestió cultural dels cementiris és una branca de la professió que acaba de néixer. Començar a gestionar aquests espais és un pas per dignificar-los i trobar-ne noves propostes de gestió entorn al seu estudi i gestió. El coneixement i gestió del seu patrimoni servirà per donar-lo a conèixer a les institucions amb l'objectiu de que aquestes inverteixin en la seva conservació.

Aquest treball de fi de màster titulat "Patrimoni i gestió cultural del Cementiri de Montjuïc. Rutes per l'escultura de la mort" consisteix en un estudi de la gestió cultural que s'està duent a terme al Cementiri de Montjuïc, i alhora, es realitzarà una catalogació del seu patrimoni escultòric, el qual permetrà la creació de diverses rutes culturals entorn el recinte funerari.

Podríem estructurar el treball en tres apartats:

1. Anàlisi de la gestió cultural del Cementiri de Montjuïc:

La gestió cultural de cementiris és un tema innovador, desconegut, atrevit i tabú. A més a més, comporta un nou repte professional, ja que no hi ha manuals ni investigacions al respecte. Molts dels avanços que s'han fet en el camp del seu estudi s'han dut a terme gràcies a voluntaris i associacions que ho fan fet de manera altruista.

Els cementis encara segueixen operatius, la qual cosa pot donar lloc a un possible problema pels gestors culturals ja que es poden trobar amb conflictes morals, ètics o religiosos. Se'ns presenta, doncs, una gestió cultural amb molts reptes i enfocaments, i per aquest motiu és important que és comencin a realitzar estudis d'anàlisi, es plantegin nous enfocaments i s'elabori un codi ètic de bones pràctiques.

Un altre fet que cal destacar de la dificultat d'aquesta gestió és l'ús turístic que se'n fa d'aquest espai, el que mal s'anomena "necroturisme". Estan preparats els cementiris per rebre grups massius de visitants o turistes?

Un altre dels desafiaments que abordarem és com fer atractiva la visita per grups infantils o adolescents. S'han d'elaborar uns bons materials didàctics que permetin educar sobre el significat de la mort, com enfrontar-se a la mort d'un ésser estimat i sobretot aprendre a valorar el patrimoni que ofereixen els cementiris. Aquestes qüestions i totes les altres que estiguin relacionades, són les que s'analitzaran en aquest estudi.

2. Creació de rutes culturals entorn l'escultura funerària del Cementiri de Montjuïc (Annex 1 i 3):

El catàleg d'escultura i les rutes culturals entorn a la necròpolis permetran apropar l'escultura funerària als ciutadans de Barcelona i Catalunya així com també als turistes.

El coneixement de les obres de cada autor permetrà a l'usuari veure l'evolució estilística de l'escultura catalana des del segle XIX al XXI a la ciutat de Barcelona. La ruta també inclou exemples d'altres escultures funeràries de cementiris de la ciutat, per tal de reivindicar-ne el seu valor i potenciar-ne el turisme entorn l'art funerari.

3. Catalogació escultòrica del Cementiri de Montjuïc (Annex 3):

Inventariar el cementiri és summament important ja que l'art funerari català està molt poc valorat i cal fer una catalogació urgent del seu patrimoni perquè adquireixi la importància que es mereix. Aquesta catalogació no només és necessària pel seu interès històric-artístic sinó també com eina per a la seva conservació, preservació i futura protecció. De fet, cal admetre que l'estat actual d'algunes de les obres que s'hi troben fa perillar la seva pervivència a mig plaç, fet que podria fer-les desaparèixer sense haver estat mai reconegudes.

1. Plantejament

L'objectiu principal del TFM és estudiar i analitzar com es du a terme la gestió cultural d'un cementiri. S'ha escollit com a estudi el cas del Cementiri de Montjuïc perquè és la necròpolis més rica culturalment i singular del país. A més, l'autora del text ja va desenvolupar en el seu treball de fi de grau un estat de la qüestió entorn l'escultura funerària d'aquest cementiri¹. També ha realitzat diversos articles i conferències entorn l'art funerària.

Per aquesta vinculació i coneixement de la matèria, l'autora realitzarà una anàlisi de la gestió cultural i també proposarà eines i mecanismes per fer més efectiva la gestió del cementiri. En conseqüència es pretén crear una ruta d'escultura funerària que serveixi com a exemple per facilitar l'accés als visitants.

Ja que estem davant d'un patrimoni desconegut, en l'annex número 3, es presentarà un catàleg d'escultura, necessari per poder realitzar una gestió cultural basada en el coneixement del seu valor patrimonial. No es pot gestionar el patrimoni sense prèviament tenir un coneixement exhaustiu del tema. Així mateix el catàleg pretén ser una guia que permeti als ciutadans tenir una via fàcil i pràctica per trobar qualsevol obra rellevant situada en el cementiri. Tot seguit, s'incorporarà un mapa amb la localització de cada escultura per facilitar la creació d'itineraris ja sigui de manera global, per autor o per zones d'interès.

El TFM girarà entorn una pregunta principal: Com es du a terme la gestió cultural d'un cementiri? S'intentarà donar resposta a aquesta pregunta a través d'entrevistes als gestors culturals del cementiri i explorant la seva oferta cultural. Al llarg d'aquest estudi veurem com la gestió cultural del cementiri de Montjuïc està enfocada bàsicament a la gestió de la biblioteca funerària, la creació d'una ruta artística i històrica, la difusió en xarxes socials, la creació de contingut per les visites guiades, publicació de llibres, creació i gestió d'espais de memòria i la gestió d'esdeveniments, homenatges i celebracions.

També estudiarem les relacions institucionals, l'organigrama professional d'aquests agents i com es relacionen amb l'administració pública de la qual depenen, com són els marcs jurídics i institucionals, i com gestionen els seus recursos, com es planifiquen, executen i monitoritzen les seves activitats, i, finalment, com avaluen la gestió de les seves activitats i polítiques culturals.

---

¹ Oliva Andrés, M. (2016) *Escultura funerària del cementiri de Montjuïc en el "fin-de-siècle: un estado de la cuestión*. (Treball fi de grau). Departament d'Història de l'Art, Universitat de Barcelona, Barcelona.

2. Proposta de treball

1.1. Hipòtesis de treball i interrogants

Tal com s'ha dit en l'apartat anterior, la hipòtesi d'aquest treball girarà entorn la pregunta: com es du a terme la gestió cultural d'un cementiri. Com a objecte d'estudi s'ha escollit el Cementiri de Montjuïc gestionat actualment per l'empresa Cementiris de Barcelona, S.A que forma part del grup municipal B:SM.

Intentarem demostrar com la gestió d'un cementiri hauria d'estar basada en els quatre pilars fonamentals d'una bona gestió cultural: coneixement, planificació, control i difusió. Per tant ens proposem exposar i analitzar quin coneixement tenen del seu patrimoni cultural, com planifiquen les seves activitats futures, quin control tenen sobre les obres o com realitzen la difusió de la cultura que gestionen.

També analitzarem la gran varietat patrimonial present en els cementiris amb l'objectiu de potenciar el coneixement de la riquesa cultural d'aquests espais i presentar-los com a llocs de divulgació i difusió artística. Indagarem igualment sobre el grau de protecció que tenen i com les lleis els protegeixen o els perjudiquen.

Per concloure, es plantejaran altres interrogants paral·lels com són la gestió turística o les intervencions al patrimoni.

1.2. Metodologia

En la realització d'aquest estudi utilitzarem una metodologia qualitativa que ens permetrà utilitzar diferents mètodes d'anàlisi a fi d'obtenir un coneixement directe i objectiu dels temes a tractar. En aquest procés tindrem les següents fases:

1.2.1. Estat de la qüestió sobre el patrimoni del Cementiri de Montjuïc

Els arxius permeten l'accés a gran part de la documentació relacionada amb les diferents sepultures. Actualment tot l'arxiu del Cementiri de Montjuïc es troba a l'Arxiu Municipal Contemporani de Barcelona. També són una font d'informació molt valuosa les nombrosíssimes **publicacions de l'època**. Són moltes les que, de forma esporàdica o coincidint amb el dia de tots sants, publicaven especials sobre el cementiri. *La Il·lustració Catalana*, *Hispania* o *Arquitectura i Construcció* són alguns exemples d'aquestes publicacions. A més, els principals diaris de l'època publicaven també a principis de novembre una ressenya sobre les noves obres que s'havien erigit en els diferents cementiris de la ciutat. *La Publicitat* o *La Vanguardia* eren alguns dels rotatius que ho feien. Un valor afegit que obtenim amb la consulta d'aquests documents és poder veure les obres en el seu estat original, ja sigui en fotografia o en plans, fet impossible a dia d'avui amb moltes d'elles, ja sigui perquè han desaparegut, han estat destruïdes o mutilades, o es troben a l'interior de panteons inaccessibles.

La tercera font d'informació es la consulta de la diferent **bibliografia** que s'ha escrit sobre el tema a tractar.

1.2.2. Estat de la qüestió sobre la gestió cultural del patrimoni funerari

Existeix una falta de bibliografia evident sobre la matèria degut bàsicament a la desconeixença i falta d'atenció que hi ha sobre el tema. En primera instància recorrerem a **manuals de gestió patrimonial** buscant pistes sobre altres models de gestió que també es puguin aplicar als cementiris per continuar amb la consulta d'**articles específics** que s'hagin escrit amb motiu de diversos congressos o convencions que giraven entorn la gestió de cementiris com per exemple els convocats per *l' Association of Significant Cemeteries in Europe*. Finalment recorrerem a les memòries que alguns cementiris han escrit de la seva gestió que ens poden servir com a models de bones practiques com son per exemple les del Cementiri de València o del Cementeri de Torrero a Saragossa.

1.2.3. Treball de camp

No hi ha dubte que la font d'informació més fiable per realitzar aquest estudi és la visita "in situ" al recinte. Per dur a terme qualsevol estudi rigorós sobre el cementiri de Montjuïc es converteix gairebé en imprescindible disposar d'una llista del patrimoni material i immaterial que hi podem trobar. A més, el treball de camp permet obtenir de primera mà les dades més essencials de cada obra: nom del panteó, ubicació i autor, de manera que cada obra pot ser catalogada de manera gairebé inequívoca.

1.2.4. Entrevistes personals als gestors culturals del cementiri

A través d'una entrevista al gestor cultural del cementiri, analitzarem com duen a terme la gestió cultural del seu patrimoni. L'entrevista es pot consultar a l'Annex 2.

2. Context i objectius

2.1. Estat de la qüestió sobre la gestió cultural de cementiris

En el camp de la gestió cultural de cementiris cal destacar el treball de **Raquel Jiménez Molina** sobre el “Sistema de análisis DAFO aplicado a Gestión Cultural: propuesta de musealización del Cementerio General de Valencia”², on l'autora es proposa, a través del sistema DAFO, analitzar si el Cementiri General de València pot arribar a ser un museu a l'aire lliure. De fet, aquest afany de transformar els cementiris en “museus a l'aire lliure” és una proposta que va començar a forjar-se en estudis contemporanis de la dècada dels anys 80. Tal i com exposa **Carmen Bermejo Lorenzo** “la consideración del recinto funerario como lugar acotado que alberga un museo de arte, tal y como refiere Philippe Ariés, o un catálogo de arquitectura, según el parecer de Oriol Bohigas”³. Bermejo, experta en gestió cultural de cementiris, defensa que la gestió diària és essencial per conservar-los patrimonialment ja que actualment la majoria estan sota una mera protecció urbanística. L'autora aporta la seva experiència personal en la gestió patrimonial el Cementiri de Ciriego que es troba a Santander. Tant l'estudi en si com el tipus de protecció dels bens que s'hi va proposar poden ser molt útils i valuosos per futurs inventaris o catàlegs dels mateixos.⁴ En un altre estudi l'autora aborda els reptes i perspectives que presenta la gestió cultural dels cementiris i la manera més efectiva per fer-ne la seva catalogació⁵.

Philippe Ariés en la publicació “El hombre ante la muerte”⁶ va abordar temes molt interessants referents al valor antropològic, cultural i patrimonial dels cementiris. Explica com els homes han entès la mort al llarg dels segles i els costums i tradicions de les practiques mortuòries que practicaven. Compara dos models diferents de cementiris que van sorgir en el segle XIX: el cementiri edificat i el “rural cemetery”. El primer és el model de cementiri més comú a Europa, mentre que el segon és el model més estès a Amèrica del Nord i Anglaterra. El Mount Auburn Cemetery va ser la primera necròpolis que es va construir seguint un esquema paisatgístic i enjardinat. Sobre aquest aspecte paisatgístic, **Francisco Javier Rodríguez Barberán**⁷ va exposar que els cementiris són paisatges culturals que requereixen un tractament interdisciplinari pel gran valor cultural que contenen indiferentment de si contenen patrimoni

---

² Jiménez Molina, R. (2012/13). “Sistema de análisis DAFO aplicado a Gestión Cultural: Propuesta de musealización del Cementerio General de Valencia. Máster en Conservación y Restauración de Bienes Culturales Universitat Politècnica de València.

³ Bermejo Lorenzo, C. (2010). “El patrimonio funerario y la protección de los cementerios: restos y perspectivas” A *Revista Chilena de Historia y Geografía*, nº 170, Santiago de Chile, pp. 55-84

⁴ Ibidem.

⁵ Bermejo Lorenzo, C. (2010). “El patrimonio funerario y la protección de los cementerios: retos y perspectivas”. *Revista Chilena de Historia y Geografía*, 170, pp. 55-84.

⁶ Ariés, Philippe (1984). *El hombre ante la Muerte*; Armiño, Mauro (versión espanyola), 2 ed, Madrid: Taurus.

⁷ Rodríguez Barberán, F.J. (2016). “Comprender la complejidad los cementerios como paisaje cultural” A *Actas de las XII Jornadas de Protección del Patrimonio Histórico de Écija sobre muertos y enterrados*, Écija: Asociación de Amigos de Écija.

material o immaterial. De fet, **Joaquín Zambrano González**⁸ analitza el valor immaterial dels cementiris en un estudi sociocultural des de diverses disciplines com són l'antropologia, l'arqueologia, l'arquitectura, la història de l'art, la botànica, la literatura, la fotografia i el cinema.

En l'àmbit turístic la incorporació dels cementiris espanyols a **La Ruta Europea dels Cementiris**⁹ és un reflex del nivell artístic de les nostres necròpolis susceptibles de ser incloses entre les més importants del continent. Aquesta associació, sota el projecte **EUCEMET**, va publicar diverses guies de bones practiques per aplicar en els cementeris europeus basades en la gestió dels serveis turístics, la promoció, la conservació i el manteniment. L'auge de l'interès pel tema ha portat a l'elaboració d'estudis turístics com el d'**Oscar Martínez Trullo** titulat "Aproximación al turismo funerario: análisis de la oferta de la Ruta Europea de Cementerios en Cataluña"¹⁰. En aquest estudi es determina que el Cementiri de Montjuïc és el millor cementiri català en qüestions turístiques valorant molt positivament iniciatives com la creació del Museu de Carrosses Fúnebres, l'ús de noves tecnologies i la difusió que es du a terme a través d'activitats i xarxes socials.

L'any 1991 es va celebrar el "**I Encuentro Internacional sobre los cementerios contemporáneos**"¹¹ una iniciativa de la Junta d'Andalusia que va reunir als millors especialistes en la matèria. Es van presentar articles molt interessants englobats en les següents temàtiques: cementiris contemporanis, cementiris i societat i arquitectura i art funerari. Lamentablement no s'han tornat a produir aquestes jornades i potser seria el moment de ressuscitar-les.

Sobre el Cementiri de Montjuïc, els arxius, la premsa, les publicacions de l'època i els llibres publicats són les principals fonts primàries per tenir un coneixement exhaustiu sobre el seu patrimoni, tema que es tractarà en l'apartat de coneixement.¹²

---

⁸ Zambrano González, J. (2016). "Vivencia mortis los cementerios como elementos de estudio sociocultural", *Estudios socioculturales: resultados, experiencias, reflexiones i encuentro científico*, Ajes: Asociación de Jóvenes Investigadores en Estudios Socioculturales .

⁹ Per més informació visitar la pagina web del Ministerio de Educación, cultura y deporte: <https://www.mecd.gob.es/cultura/areas/patrimonio/mc/patrimonio-consejo-europa/itinerarios/presentacion/cementerios.html> (Consulta Abril 2019).

¹⁰ Martínez Trillo, O (2014). *Aproximación al turismo funerario: análisis de oferta de la Ruta Europea de Cementerios en Cataluña*, Màster en turisme cultural, Universitat de Girona.

¹¹ VV.AA. (1993). "Una arquitectura para la muerte. Actas del Primer Encuentro Internacional sobre los cementerios contemporáneos", *Encuentro Internacional sobre los Cementerios Contemporáneos*, Sevilla.

¹² Bibliografia analitzada per l'autora d'aquest text en el treball de fi de grau en Historia de l'Art per la Universitat de Barcelona "Escultura funeraria del Cementerio de Montjuïc en el "fin-de-siècle: un estado de la cuestión"

2.2. Objectius

2.2.1. Objectius generals

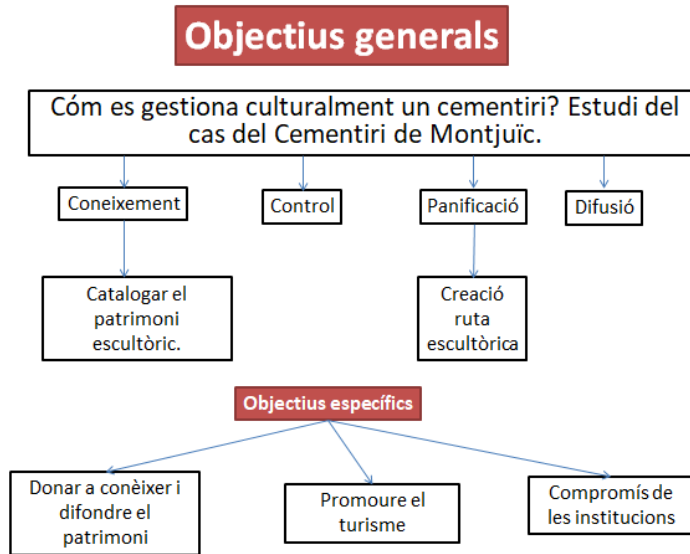
- Convertir els cementiris en llocs més dinàmics i funcionals, intentant canviar els tabús socials que hi ha entorn els cementiris i la mort. Per aquest motiu, aquest estudi pretén conèixer com es gestiona culturalment un cementiri per promoure la gestió cultural de les necròpolis catalanes.
- Fomentar el coneixement del patrimoni funerari a través de la creació d'una ruta que permetrà l'accés de la ciutadania als elements més rellevants i significatius del Cementiri de Montjuïc.
- Per aprofundir en l'estudi del cementiri de Montjuïc es catalogarà el patrimoni escultòric de la necròpolis. Consisteix en una ampliació i actualització del Treball de Fi de Grau en Història de l'Art presentat per l'autora d'aquest text en l'any 2016 titulat «Escultura funerària del Cementiri de Montjuïc en el " fi-de-siècle ": un estat de la qüestió» a la Universitat de Barcelona.

Aquest treball és un estat de la qüestió sobre l'escultura funerària del cementiri de Montjuïc d'entre finals del segle XIX i principis del XX en el que es va recollir la major informació possible sobre el tema i es va exposar d'una manera ordenada i contrastada, buscant nexes d'unió i fent una petita anàlisi d'aquells temes més tractats en la bibliografia com l'estil, la iconografia o els materials. També hi ha un apartat on s'estudien els principals escultors que van realitzar obres en el cementiri sense deixar de banda els tallers d'escultura i marbristes de segona classe. A l'annex es va presentar un extens inventari d'escultura. Per dur-lo a terme va ser necessari un exhaustiu treball de camp del que en resultà el descobriment de nombroses obres inèdites i desconegudes dels escultors més importants de l'època. Aquests descobriments es van publicar a l'edició digital i impresa del Periódico el dia 27 de setembre de 2017 amb el reportatge "El arte enterrado de Montjuïc" realitzat per la periodista Natalia Farré.

Durant els tres anys posteriors a la seva presentació s'ha seguit treballant i ampliant aquest catàleg que es presenta públicament en aquest Treball de Fi de Màster.

2.2.2. Objectius específics

- Donar a conèixer i difondre el patrimoni material i immaterial dels cementiris.
- Promoure el turisme cultural i funerari.
- Compromís de les institucions en la seva conservació, gestió i promoció.
- A nivell personal satisfer un gran repte com a historiadora de l'art i especialitzar-me encara més en l'art funerari català i també en la seva gestió cultural.

2.2.3. Reptes

- El Cementiri de Montjuïc està gestionat per Cementiris de Barcelona qui ens ha de donar permís per realitzar fotografies i crear les rutes culturals. També ens ha de proporcionar informació sobre la seva gestió.
- La societat veu amb mals ulls els cementiris pels tabús socials al voltant de la mort, tant per l'impacte emocional que genera qualsevol experiència relacionada amb ella com pels recels que s'han forjat amb la modernització i comercialització de la indústria funerària. Afrontar aquest repte és un dels més complicats, però creiem que la creació de les rutes i una bona publicitat poden generar un canvi de tendència en aquest aspecte.
- El cementiri es troba aïllat de la ciutat i amb dificultat d'accés amb transport públic.
- És un recinte molt gran, fet que implica que part del seu patrimoni estigui amagat i sigui desconegut. Això també comporta que les rutes siguin difícils de dissenyar pel gestor i de seguir pel visitant. En aquest aspecte seria interessant establir algun tipus de codificació que determini la dificultat o el temps necessari per completar-la.
- Falta d'inversió i interès institucional.

3. Justificació del treball

Com ja s'ha esmentat no hi ha una bibliografia específica que tracti sobre la gestió cultural dels cementiris. Aquest estudi pretén posar en comú i analitzar el que se n'ha escrit fins ara, realitzant simultàniament per primer cop un anàlisi de la gestió cultural d'un cementiri. Aquest estudi aportarà una visió global i agrupada de la gestió cultural al servei dels cementiris i, en segon lloc, un estudi més específic, centrat en l'anàlisi de la gestió cultural del Cementiri de Montjuïc.

Es pretén reivindicar la professió de gestors culturals en l'àmbit dels cementiris: és el moment de que es parli de la gestió cultural de cementiris com una branca o especialització de la professió i aprofundir en les gestions i activitats que s'han de dur a terme. Actualment aquestes tasques, excepte casos puntuals, són realitzades pel personal que treballa en els cementiris sense cap tipus de formació en gestió cultural. Cal conscienciar a les institucions perquè contractin personal qualificat o crear una figura pública o entitat que supervisi i assessori aquests empleats.

La creació d'una ruta escultòrica a l'annex número 1, amb l'ajuda de l'aplicació de GPS dels telèfons mòbils, és el punt de partida per museïtzar i fer més accessible els cementiris.

Finalment l'aportació en l'annex número 3 d'un catàleg d'escultura permetrà donar visibilitat a un patrimoni escultòric desconegut i conscienciar a les institucions per protegir-lo individualment.

4. Construcció i argumentació del marc teòric

4.1.El Cementiri de Montjuïc

Els cementiris municipals van ser creats en el segle XVIII arrel del decret de Carles III on s'especificava que per raons de salubritat els enterraments s'haurien de realitzar fora de les ciutats. La necròpolis de Montjuïc es troba a la ciutat de Barcelona i va ser projectada per l'arquitecte municipal Leandro Albareda l'any 1883. Es tracta d'un monument de monuments, un espai cultural molt ric tant en patrimoni material com immaterial. L'arquitecte va dissenyar una autèntica "ciutat dels morts" a imatge de la ciutat dels vius: amb porta d'entrada, carrers, avingudes, places, fonts, instal·lacions, infraestructures administratives i funeràries... Lamentablement, part del projecte d'Albareda no es va dur a terme per motius econòmics i es va substituir per un projecte més pràctic dissenyat per l'arquitecte municipal Pere Falqués¹³. En la seva construcció van participar alguns dels arquitectes catalans més importants de l'època com Josep Puig i Cadafalch, Josep Vilaseca i Casanovas, Lluís Domènech i Montaner o Enric Sagnier entre d'altres, els quals van col·laborar també amb els millors escultors contemporanis

---

¹³ Martí i López, E. (2008). *El Cementiri de Montjuïc: somnis de Barcelona*, Barcelona: Ajuntament de Barcelona, Cementiris de Barcelona, p.35.

com els germans Vallmitjana, Josep Llimona, Josep Campeny, Enric Clarasó... També van participar tot tipus d'artesans, marbristes, pintors, forjadors, dauradors, vitrallers, fusters...

Una de les característiques més destacables del cementiri són les seves dimensions, essent la necròpolis més gran de Catalunya, ocupant 567.934 metres quadrats de la muntanya de Montjuïc.

Com a totes les ciutats en els cementiris també hi ha una divisió social jerarquitzada que va quedar palesa en el tipus d'enterrament i emplaçament triat per les famílies. La burgesia catalana, juntament amb les personalitats més importants de l'època (aristocràcia, industrials, financers, indians, metges...), van ser enterrats en les nou primeres agrupacions de la necròpolis, resultant en una immensa superfície que conté una enorme varietat de bens immobles funeraris que atresoren una quantitat incalculable d'art i cultura.

Podem conèixer els antics rituals d'enterrament visitant "La Col·lecció de Carrosses Fúnebres" emplaçada a l'entrada del cementiri. Aquest espai representa "un espai de memòria sense el qual no podríem entendre la història de la ciutat i, fins i tot, la història del país dels darrers dos-cents anys"¹⁴.

Cal destacar també l'espai de memòria col·lectiva, "el Fossar de la Pedrera" on descansen les víctimes de la guerra civil espanyola que van morir lluitant pels seus ideals. Conté les restes mortals de Lluís Companys.

4.2. Concepte de patrimoni aplicat als cementiris

La UNESCO en la **Convención sobre la Protección del Patrimonio Mundial Cultural y Natural** de l'any 1972 definia el patrimoni cultural com a "Los monumentos: obras arquitectónicas, de escultura o de pintura monumentales, elementos o estructuras de carácter arqueológico, inscripciones, cavernas y grupos de elementos, que tengan un valor universal excepcional desde el punto de vista de la historia, del arte o de la ciencia. Los conjuntos: grupos de construcciones, aisladas o reunidas, cuya arquitectura, unidad e integración en el paisaje les dé un valor universal excepcional desde el punto de vista de la historia, del arte o de la ciencia. Los lugares: obras del hombre u obras conjuntas del hombre y la naturaleza así como las zonas incluidos los lugares arqueológicos que tengan un valor universal excepcional desde el punto de vista histórico, estético, etnológico o antropológico"

Tot i que la UNESCO no ha tornat a definir el patrimoni cultural des de l'any 1972, l'organització s'ha esforçat per anar ampliant aquesta definició a partir de declaracions i convencions que s'han realitzat fins l'any 2005. En conseqüència l'any 2001 es va realitzar la "**Convenció sobre la Protecció del Patrimoni Cultural Subaquàtic**" on es posava de manifest la voluntat de reconèixer, protegir i preservar el patrimoni cultural subaquàtic. El mateix any es va realitzar una "**Declaració Universal sobre la Diversitat Cultural**" on es

---

¹⁴ *Col·lecció de carrosses fúnebres : cementiris de Barcelona* (2013) , Barcelona : Ajuntament de Barcelona, Cementiris de Barcelona, p.2.

definia que la diversitat cultural forma part del patrimoni comú de la humanitat. Tanmateix l'aportació més important es va produir a la **“Convenció per la Salvaguarda del Patrimoni Immaterial”** realitzada l'any 2003 on la definició de patrimoni va canviar significativament: el patrimoni, a partir d'aquest moment, no serà només quelcom material, sinó que també serà allò immaterial. Per tant, totes les tradicions i expressions orals; arts de l'espectacle; rituals; actes festius; coneixements i usos relacionats amb la naturalesa i l'univers; i tècniques artesanals tradicionals formaran part de la definició de patrimoni. També es va establir la lluita per la salvaguarda, respecte, sensibilització, reconeixement, cooperació i assistència internacional d'aquest patrimoni immaterial. L'última ampliació del concepte de Patrimoni va ser l'any 2005 en la **“Convenció sobre la Protecció i la Promoció de la Diversitat de les Expressions Culturals”**.

A nivell espanyol la **lleï 16/1985**, del Patrimonio Histórico Español estableix que formen part del patrimoni espanyol “los inmuebles y objetos muebles de interés artístico, histórico, paleontológico, arqueológico, etnográfico, científico o técnico. También forman parte del mismo el patrimonio documental y bibliográfico, los yacimientos y zonas arqueológicas, así como los sitios naturales, jardines y parques, que tengan valor artístico, histórico o antropológico. Asimismo, forman parte del Patrimonio Histórico Español los bienes que integren el Patrimonio Cultural Inmaterial, de conformidad con lo que establezca su legislación especial”.

Com podem veure aquesta llei no especifica què s'entén per patrimoni immaterial. També estableix que cada comunitat autònoma tindrà la seva competència “impuesta por una nueva distribución de competencias entre Estado y Comunidades Autónomas que, en relación a tales bienes, emana de la Constitución y de los Estatutos de Autonomía. La presente Ley es dictada, en consecuencia, en virtud de normas contenidas en los apartados 1 y 2 del artículo 149 de nuestra Constitución, que para el legislador y la Administración estatal suponen tanto un mandato como un título competencial”.

Segons la **lleï 9/1993** formen part del patrimoni català, el patrimoni moble i immoble ja siguin públics o privats que tinguin un valor històric, artístic, arquitectònic, arqueològic, paleontològic, etnològic, documental, bibliogràfic, científic o tècnic. Pel que fa al patrimoni immaterial només s'esmenta que són aquells que formen part de la cultura popular i tradicional i, a més a més, les particularitats lingüístiques. És lamentable que només es faci referència al patrimoni immaterial en dues frases d'aquesta llei, delegant en la lleï 2/1993 del 5 de març de Foment i Protecció de la Cultura Popular i Tradicional i de l'Associacionisme Cultural tot el pes d'aquesta responsabilitat. D'aquesta manera, trobem que en la **lleï 2/1993** el concepte de cultura popular i tradicional es defineix com: “per cultura popular i tradicional el conjunt de les manifestacions de la memòria i de la vida col·lectives de Catalunya, tant passades com presents. La cultura popular i tradicional inclou tot el que fa referència al conjunt de manifestacions culturals, tant materials com immaterials, com són les festes i els costums, la música i els instruments, els balls i les representacions, les tradicions festives, les creacions literàries, la cuina, les tècniques i els oficis i totes les altres manifestacions que tenen caràcter popular i tradicional, i també les activitats tendents a difondre-les arreu del territori i a tots els ciutadans”.

La “**Carta internacional de Morelia. Relativa a cementerios patrimoniales y arte funerario**” va ser redactada l’any 2005 per la “Red Iberoamericana de Valoración y Gestión de Cementerios Patrimoniales”. Els objectius d’aquesta carta són posar en valor el patrimoni funerari a nivell tangible i intangible de totes les èpoques i cultures existents i lluitar pel dret a la cultura i preservació dels espais funeraris a nivell internacional. A més s’estableixen una sèrie de classificacions entorn la definició de patrimoni funerari agrupades en tres categories: llocs, monuments i usos i costums funeraris¹⁵.

Tenint present totes aquestes definicions, podem classificar el patrimoni funerari de la següent manera:

- **Patrimoni immaterial:**
  - **Antropològic:** totes les costums, practiques, rituals i tradicions culturals entorn la mort.
  - **Històric:** història del cementiri, biografies d’artistes i personatges il·lustres, espais de memòria...
  - **Religiós:** el projecte de l’arquitecte Leandre Albareda contenia al marge del recinte catòlic, un emplaçament específic pels cristians d’altres confessions, els no cristians i els lliure pensadors¹⁶.
  - **Simbòlic:** imatges, atributs, signes i símbols. Tradició de símbols entorn la mort que es manifesten en els emplaçaments d’enterrament.
  - **Literari:** la mort i els cementiris han inspirat a molts autors literaris, especialment als romanticistes o els anomenats *Graveyard Poets*. També hi ha una gran tradició cultural entorn els epitafis.
  - **Festivitats, commemoracions...**
- **Patrimoni material:**
  - **Arquitectura:** des de la pròpia concepció del recinte funerari fins als funcionals nínxols, passant pels imponents panteons, els cementiris són un catàleg d’arquitectura on es poden veure els diferents estils arquitectònics i la seva evolució al llarg de la historia.
  - **Arqueologia:** assentaments anteriors als cementiris moderns.
  - **Escultura:** l’escultura s’usava per decorar els panteons o les lapides però també es va posar de moda que reemplaçessin el mausoleu arquitectònic per figures antropomorfes o simbòliques com a element apotropaic o simbòlic.
  - **Artesania:** els panteons es decoraven amb pintura, forja, vitralls...
  - **Urbanisme:** la necròpolis esta distribuïda i organitzada segons valors urbanístics.

---

¹⁵ “Carta internacional de Morelia. Relativa a cementerios patrimoniales y arte funerario”. *APUNTES* vol. 18, números 1-2: pp.154-157. [En línea] <<https://revistas.javeriana.edu.co/index.php/revApuntesArq/article/view/9065>> [Consulta del 20/05/2019]

¹⁶ Martí i López, E. (2008). *El Cementiri de Montjuïc: somnis de Barcelona, Barcelona: Ajuntament de Barcelona, Cementiris de Barcelona*, p.36.

- **Vegetal:** hi ha una gran tradició botànica entorn la mort i la simbologia funerària.

Es pot observar que el patrimoni que conté un cementiri és molt ampli i que està present en tots els estrats i aspectes de la societat, especialment el patrimoni immaterial que paradoxalment és el més ignorat. Per aquesta raó cal valorar els cementiris com un reflex de la ciutat dels vius i considerar-los com a símbol d'identitat social.

4.3. Que entem per gestió cultural de cementiris?

Davant de la gran amalgama cultural que observem en els cementiris, la seva gestió és molt complexa i presenta una sèrie de problemes i desafiaments on és fa imprescindible la figura del gestor cultural.

Entenem per gestió cultural de cementiris el conjunt d'activitats destinades a conèixer, protegir, conservar i difondre el patrimoni funerari, amb l'objectiu de que assoleixi les funcions socials que li corresponen i perquè pugui persistir en el temps a fi de poder ser gaudit per les generacions presents i venidores¹⁷.

Hi ha escasses publicacions referents a la gestió cultural de cementiris però, segons Carmen Bermejo, recentment algunes institucions han recorregut a gestors culturals amb l'objectiu de preservar la identitat dels cementiris que gestionen¹⁸. Els gestors del Cementiri de Torrero de Saragossa han publicat una memòria on expliquen quins son els processos que s'han de dur a terme per crear una activitat cultural funerària basada en la sostenibilitat i fer-la més accessible a persones amb mobilitat reduïda o discapacitats¹⁹.

4.4. Ruta Europea de Cementiris (ASCE)

La Ruta Europea de Cementiris va ser creada l'any 2010 fruit de la iniciativa de l' *Association of Significant Cemeteries in Europe* (ASCE) i forma part de les rutes europees del Consell d'Europa. Un any més tard de la seva creació va ser guardonada amb el premi *Ulysses* que atorga l'Organització Mundial del Turisme (OMT), organisme especialitzat de les Nacions Unides.

---

¹⁷ Definició adaptada extreta del llibre de Ángeles Querol, M. (2010) *Manual de gestión del Patrimonio Cultural*, Madrid: Ediciones AKAL.

¹⁸ Bermejo Lorenzo, C (2018), *El modelo de gestión del patrimonio funerario aplicado al cementerio de Ciriego en Santander*, erph nº 23, desembre 2018, p.1.

¹⁹ *Aproximación a la planificación y gestión cultural funeraria Memoria del Cementerio de Torrero*, 2008—2018

A Catalunya formen part d'aquesta ruta els cementiris de Reus, Lloret de Mar, Igualada, Sitges, Barcelona (Poblenou i Montjuïc) i Arenys de Mar. Jordi Valmaña, director general de Cementiris de Barcelona, S.A, forma part del comitè directiu de l'associació.

Els objectius de l'associació, amb seu a Bolonya, són els següents²⁰:

- Promoure els cementiris europeus i el seu patrimoni.
- Cooperar perquè es faci un bon manteniment dels cementiris europeus.
- Sensibilitzar sobre la importància social dels cementiris.
- Donar suport legal als membres de l'associació.
- Atenció als mitjans de comunicació i publicacions.
- Aportar innovacions tecnològiques.
- Atreure l'atenció del sector docent.
- Els socis de l'associació tenen dret a rebre informació, participar en la xarxa europea, comunicar-se entre ells o la possibilitat de fer projectes en comú, entre d'altres beneficis.

A part de gestionar aquesta xarxa de rutes, l'ASCE ha iniciat projectes molt interessants, com l'EUCOMET²¹, que pretén crear una sèrie de manuals de bones practiques entorn la museïtzació, el turisme, el manteniment i la promoció dels cementiris europeus, o SYMBOLS²², una inactiva que pretén educar en relació la simbologia que es troba en els cementiris.

Des de l'any 2012 es realitza la trobada anual de l'associació (AGM) convocada sota una temàtica concreta. Hi participen experts de totes les disciplines relacionades amb el patrimoni funerari per exposar les seves investigacions i projectes²³.

Un altra iniciativa anual és la setmana anomenada WDEC on, durant una setmana, s'organitzen esdeveniments i activitats en els cementiris més importants. Es realitzen exposicions, concerts, visites guiades, seminaris, tallers i altres tipus d'activitats.

L'aplicació mòbil ARTOUR permet consultar totes les guies de cada cementiri que formen part de la ruta europea. També es descriu la historia del cementiri i es proporciona informació important al visitant com la seva adreça, contacte, informació turística, allotjament a la ciutat i una galeria fotogràfica.

Aquesta xarxa europea es summament important, i de fet no és l'única que existeix. Des de ja fa dinou anys existeix a Llatinoamèrica una xarxa de cementiris fruit de la gran tradició funerària popular arrelada a la societat d'aquests països. L'any 2000, a Medellín, es va crear la Red

---

²⁰ Letter "A, Association of Significant Cemeteries in Europe Charter.

²¹ Programa EUCOMET [En línia] <<http://eucemetspanish.blogspot.com/p/acerca-de.html>>[Consulta del 19/05/2019]

²² SYMBOLS [En línia] <<https://symbolsproject.eu/explore.aspx>>[Consulta del 19/05/2019]

²³ L'autora d'aquest text l'any 2017 va tenir l'oportunitat de participar-hi exposant l'article *The Urrutia pantheon, funeral architecture and sculpture. Neoclassicism* a la Harokopio University of Athens.

Iberoamericana de Valoración y Gestión de Cementerios Patrimoniales amb l'objectiu d'obrir un espai de reflexió i anàlisi entorn la funció social dels cementiris, la seva gestió i la recuperació. També s'encarreguen de promoure i fer difusió del patrimoni material i immaterial dels cementiris i dels llocs o monuments de caràcter funerari²⁴. Aquest 2019 es celebra per primera vegada a Espanya el “XX Encuentro Iberoamericano de Valoración y Gestión de Cementerios Patrimoniales” iniciativa de la recentment formada Red Española de Cementerios Patrimoniales. El tema principal de la trobada són els cementiris com a recurs cultural, turístic i educatiu.

4.5. Turisme funerari o de cementiris

El turisme funerari està socialment prejutjat, titllant fins i tot d'excèntrics o sòrdids aquells que el practiquen, però aquest turisme relacionat amb la mort es troba molt més present en la societat del que ens pensem. Alguns testimonis de civilitzacions antigues, com per exemple les piràmides a Egipte, Stonehenge a Anglaterra o, sense anar més lluny, els conjunts megalítics que es troben al nostre territori, en són alguns exemples evidents. De fet, gràcies als rituals i aixovars funeraris hem pogut conèixer les civilitzacions que ens han precedit. Aquestes troballes es conserven exposades en els museus més importants del planeta i la gent passeja com si res envoltada de mòmies, com succeeix al Museu Britànic de Londres, sense caure en els prejudicis esmentats.

Cal distingir entre dos tipus de turisme funerari: d'una banda trobem el que s'anomena turisme negre o obscur (en anglès *Thanatourism*), associat a la “morbositat” que senten els turistes quan viatgen a llocs associats amb la mort i la tragèdia²⁵; d'altra banda el que es coneix com a turisme funerari o de cementiris. Óscar Martínez el defineix de la següent manera: “aquella tipologia de turismo cultural consistente en la visita a cementerios motivada por sus valores culturales y patrimoniales, ya sean tangibles o intangibles, tales como la historia del recinto y la ciudad, la historia los personajes enterrados, el arte funerario, el paisaje y los rituales sociológicos de enterramiento, entre otros”²⁶.

Francisco José Rodríguez Marín va escriure un article titulat “Factores exógenos y experiencias de gestión determinantes del éxito de cementerios europeos como producto turístico” on exposa que alguns cementiris s'han fet famosos gràcies a factors externs que no tenen a veure amb un pla de comunicació o difusió sinó per alguna raó que els ha popularitzat entre els turistes i que els gestors han sabut aprofitar. En són exemples el cementiri de *Roslyn Chapel*, que es va fer famós gràcies a la novel·la “El codi Da Vinci”, o el de *Greyfriars*, escenari del pacte dels

---

²⁴ Dades facilitades pel “ Secretario Permanente de Red Iberoamericana de Valoración y Gestión de Cementerios Patrimoniales”.

²⁵ Magadán Díaz, M y Rivas García, J. (2015) *Turismo y tendencias*, Oviedo: Septem Ediciones, p.70.

²⁶ Martínez Trillo, O (2014). *Aproximación al turismo funerario: análisis de oferta de la Ruta Europea de Cementerios en Cataluña*, Màster en turisme cultural, Universitat de Girona, p. 29

Covenants, que va servir d'inspiració a J.K. Rowling per escriure la mundialment coneguda saga de llibres sobre Harry Potter²⁷.

El turisme funerari és molt important per donar a conèixer el patrimoni alhora que afavoreix la valoració i conservació del seu entorn²⁸. El programa EUCEMET²⁹, creat per l'ASCE, va elaborar una guia de bones practiques per la gestió dels serveis turístics en cementiris on s'aprofundia en els valors que aquests aporten als seus visitants a nivell antropològic, pedagògic, investigador, turístic i patrimonial (estilístic, arquitectònic i urbanístic). En aquesta guia també s'afirma que aquest turisme ens serveix per entendre i respectar la mort, conèixer i aprendre sobre altres religions, entendre la historia des d'un altre punt de vista i valorar i respectar el patrimoni³⁰. S'hi aporten molts exemples de bones pràctiques entre les que destaquem: com realitzar una visita guiada, com adaptar els seus continguts segons el tipus de públic assistent, com respectar els familiars que visiten el cementiri, com museïtzar l'espai, quines activitats complementaries es poden realitzar i com realitzar les visites destinades als escolars...

---

²⁷ Rodríguez Marín, F.J (2018). "Factores exógenos y experiencias de gestión determinantes del éxito de cementerios europeos como producto turístico". *XIX Encuentro Iberoamericano de Valorización y Gestión de Cementerios Patrimoniales*, p.1-22. [En línea] <<https://riuma.uma.es/xmlui/bitstream/handle/10630/17079/Factores%20ex%C3%B3genos%20gesti%C3%B3n%20cementerios%20europeos.pdf?sequence=1&isAllowed=y>> [Consulta del 20/05/2019]

²⁸ Tarrés, S. y Gil Tébar, P. (2016). "Turismo funerario, turismo en cementerios. Andalucía y la ruta europea de cementerios". *En El turismo y la experiencia del cliente: IX jornadas de investigación en turismo* (435-462), Sevilla: Facultad de Turismo y Finanzas, p. 442.

²⁹ Programa EUCEMET [En línea] <<http://eucemetspanish.blogspot.com/p/acerca-de.html>>[Consulta del 19/05/2019]

³⁰ Programa EUCEMET, "Guía de buenas prácticas para la gestión de servicios turísticos en cementerios" [En línea] <<http://eucemetspanish.blogspot.com/p/guia-de-buenas-practicas.html>>[Consulta del 19/05/2019]

5. La gestió cultural d'un cementiri: coneixement, control, planificació, i difusió entorn el Cementiri de Montjuïc

5.1.Coneixement

El coneixement és el millor aliat per efectuar una bona gestió cultural. No podem gestionar res sense tenir prèviament un coneixement exhaustiu del que administrem. Per conèixer un cementiri el primer que cal fer és un inventari o catàleg del seu patrimoni material i immaterial. Aquests inventaris acostumen a gestar-se quan un ajuntament proposa la protecció dels seus bens, però lamentablement els resultats solen ser llistes de bens que proporcionen poques dades sobre l'objecte a estudiar i protegir.

Aquesta tasca pot ser titànica si considerem les dimensions que presenten alguns cementiris com el de Montjuïc, amb una superfície d'estudi i d'investigació que compren aproximadament uns 568.000 metres quadrats. Per dur-la a terme seria necessària la dedicació exclusiva d'un equip multidisciplinari d'historiadors de l'art, historiadors, arquitectes, sociòlegs, antropòlegs, teòlegs, arqueòlegs, artesans... i experts en altres matèries com per exemple la botànica, l'urbanisme o la simbologia. Una bona mostra de catalogació la trobem al cementiri de Ciriego³¹ a Santander o al General de València³².

Altres cementiris han optat per publicar un llibre dedicat a la catalogació del patrimoni material dels seus recintes. Com a primer pas de coneixement aquest és un recurs important, però cal seguir catalogant l'espai, especialment tenint en compte el patrimoni immaterial. En són un bon exemple el cementiri de Masnou³³, Mataró³⁴ o Logroño³⁵. En altres casos els cementiris han sigut objecte de tesis doctorals que aporten un coneixement més especialitzat de la matèria com són els casos dels cementiris murcians³⁶ o els asturians, càntabres i bascs³⁷.

---

³¹ Bermejo Lorenzo, C. (2018) *El modelo de gestión del patrimonio funerario aplicado al cementerio de Ciriego en Santander*, erph nº 23, desembre 2018

³² Carretero Arbona, SM. (2012). *Primera fase para la puesta en valor del Cementerio General de Valencia: Propuesta de Catalogación*. Treball de fi de master, València: Universitat Politècnica de València.

³³ Rico Vázquez, M i Roig Leronés, M (2006). *El cementiri del Masnou, un museu a l'aire lliure (segles XVIII-XXI)*, Masnou: Ajuntament del Masnou, Patronat Municipal.

³⁴ Cusachs i Corredor, M. (?) *Cementiri Dels Caputxins, Cementiri De Mataró*, Mataró: Cementiris Metropolitans CGC.

³⁵ Corta Blanco, E i Ferreira Fernández, M. (2008) *El Cementerio Municipal de Logroño*, Logroño: Instituto de Estudios Riojanos, Ayuntamiento de Logroño.

³⁶ Moreno Atance, A.M (2005) *Cementerios murcianos: arte y arquitectura, tesis doctoral*, Madrid: Universidad Complutense de Madrid.

³⁷ Bermejo Lorenzo, C. (1998). *Arte y arquitectura funeraria: los cementerios de Asturias, Cantabria y Vizcaya (1787-1936)*, Oviedo: Universidad de Oviedo.

Com que aquesta empresa no s'ha desenvolupat en el Cementiri de Montjuïc cal establir quines són les eines de coneixement que hi ha actualment sobre la necròpolis.

5.1.1. Arxius, premsa i publicacions de l'època

La font més important de documentació sobre el cementiri de Montjuïc, i un element clau en qualsevol intent d'estudi en profunditat que es vulgui fer al respecte, és l'Arxiu Municipal de Barcelona. Aquest s'estructura i divideix en diferents comissions i arxius, essent l'Arxiu Municipal Contemporani de Barcelona el que aglutina la informació relacionada amb els cementiris i el que atresora milers de documents relacionats amb ells. L'Arxiu fotogràfic de Barcelona proporciona un ampli testimoni fotogràfic del cementiri de Montjuïc, habitualment relacionat amb la celebració d'actes institucionals, homenatges, congregacions populars del Dia dels Difunts i, en altres ocasions, treballs documentals mitjançant vistes aèries o de seguiment de processos de construcció de panteons. També trobem fotografies sobre obres concretes realitzades per fotògrafs contemporanis de prestigi com Antoni i Josep Esplugas Puig o Frederic Ballell Maymí. Aquestes instantànies eren reproduïdes en repetides ocasions per les publicacions il·lustrades de l'època.

Un altre font d'informació imprescindible és la consulta de la premsa de l'època. Aquesta sempre va reflectir un gran interès per informar de les obres que s'anaven realitzant en els diferents cementiris de la ciutat, fent especial èmfasi en les de Montjuïc a causa de la gran proliferació de diferents tipus de sepulcres que es van produir durant aquests anys. També les publicacions culturals periòdiques de l'època mostraren interès pel nou cementiri i les seves obres, ja fos amb articles específics d'alguna d'elles o més habitualment amb un recull de fotografies de diferents sepultures.

5.1.2. Guies del Cementiri de Montjuïc

La primera guia sobre el cementiri de Montjuïc va ser realitzada 37 anys després de la seva construcció, l'any 1920, i es va titular "Guía práctica del cementerio nuevo (sud-oeste)"³⁸. Va ser escrita per Àngel Sotillos i publicada per Llibreria Religiosa. Aquesta guia és un mer inventari de les tombes que es troben en cadascuna de les vies del cementiri, relacionant en una llista cadascuna d'elles amb la família propietària. No aporta cap dada més, però és un recurs molt útil per a localitzar les sepultures que actualment han canviat de nom o de propietari.

L'any 1954 l'Ajuntament de Barcelona va publicar una guia del cementiri més completa que la d'Àngel Sotillos. D'autor desconegut i titulada "Guía del cementerio del Sudoeste"³⁹ contenia

---

³⁸ Sotillos, A. (1920). *Guía práctica del cementerio nuevo (sud-oeste)*, Barcelona, Librería religiosa.

³⁹ *Guía del cementerio del Sudoeste*. Barcelona, Ayuntamiento de Barcelona, 1954.

informació sobre els serveis, tràmits, taxes o preus de les sepultures. En la mateixa línia que la guia anterior, l'autor enumera un llistat de tombes, però, com a novetat, aquestes són agrupades per tipologies (tombes grans, sepultures aïllades, hipogeus cipo ...) a més d'afegir un mapa de la necròpolis a l'annex .

Carme Solé Susqué va realitzar el 1976 la seva tesi de llicenciatura titulada "Algunos aspectos de la escultura funeraria en el cementerio de Montjuich de Barcelona"⁴⁰. En ella l'autora comença analitzant el context estilístic de l'escultura de l'època i posteriorment presenta, a manera d'estudi monogràfic, una sèrie de panteons que, segons el seu criteri, són "representatius del cementiri de Montjuïc". També escriu una petita biografia dels següents escultors: Eusebi Arnau, Rafael Atché, Josep Campeny, Josep Clara, Enric Clarasó, Manuel Fuxà, Josep Llimona, Rosend Nobas i Josep Reynés, analitzant a continuació, de forma descriptiva, algunes obres d'aquests autors aportant informació detallada i fotografies de cadascuna d'elles.

No és fins a l'any 1981 quan, per primera vegada, s'escriu un llibre dedicat als Cementiris de Barcelona, de la mà de Carme Riera⁴¹ i titulat "Els Cementiris de Barcelona". És una obra molt rellevant ja que és la primera ocasió en què el públic té accés directe a aquest camp artístic sense haver de recórrer a publicacions esporàdiques de revistes o diaris, molts d'ells antics i no sempre fàcilment accessibles. L'autora comença tractant la història dels cementiris i l'amalgama estilística que en ell s'hi troba, basant part de la seva anàlisi en una la publicació de referència d'Oriol Bohigas⁴². En segon lloc realitza un estudi de la simbologia de les escultures i les flors que normalment les acompanyen, així com dels àngels i de la figura femenina. Finalment esmenta els escultors més importants de l'època al costat dels seus treballs en el cementiri, destacant la importància dels marbristes, els quals van realitzar-ne la majoria d'obres.

L'any 1986 es va presentar l'estudi més complet fins ara sobre l'arquitectura i l'escultura funerària del Cementiri de Montjuïc, obra de Maria Isabel Marín Silvestre. En la seva tesi, titulada "El Reflejo de las corrientes arquitectónicas y escultóricas de finales de siglo XIX en el cementerio de S. O"⁴³, Silvestre realitza un estudi "monogràfic de cinquanta panteons d'interès escultòric i arquitectònic de la zona estudiada"⁴⁴, a més d'incloure setanta sepultures més que analitza breument i que, segons el seu parer, haurien de ser objecte d'un estudi posterior que mai s'arribà a produir. De cada obra estudiada detallà els noms i cognoms dels propietaris, el seu

---

⁴⁰ Solé Suqué, C. (1976) *Algunos aspectos de la escultura funeraria en el cementerio de Montjuich de Barcelona*. Tesis de licenciatura, Universitat de Barcelona, Departament d'Història de l'Art,

⁴¹ Riera, C. (1981). *Els Cementiris de Barcelona*, Barcelona: Edhasa

⁴² Bohigas, O. (Gener i febrer de 1973) "Los cementerios como catálogo de arquitectura". *Cuadernos de Arquitectura y Urbanismo*, número 17, pp.56-64.

⁴³ Marín Silvestre, M. I. (1986) *El Reflejo de las corrientes arquitectónicas y escultóricas de finales de siglo XIX en el cementerio de S. O.* (Tesis de llicenciatura en Historia del Arte). Universitat de Barcelona, Facultat de Geografia i Història, Departament d'Història de l'Art, Barcelona.

⁴⁴ *Ibídem*.

emplaçament, any de construcció, relació dels diferents autors que intervenen, dimensions, situació al plànol general del cementiri, referències documentals i bibliogràfiques i, si calia, més dades addicionals. També especificà la situació dins de l'espai urbanístic, disposició arquitectònica (materials, planta, elements estructurals, elements decoratius, epigrafia, situació estilística), escultura (materials, descripció i cronografia, situació estilística), fotografia, plànols i projecte, i l'extracte de l'expedient. Lamentablement l'estudi no va tenir continuïtat i l'anàlisi de les sepultures detallades es va quedar en les cinquanta inicials.

En el 1993 l'Institut Municipal dels Serveis Funeraris de Barcelona va publicar la "Guia del Cementiri de Montjuïc"⁴⁵ realitzada per Neus Aguado. L'autora tracta de manera genèrica temes molt interessants relacionats amb el cementiri que no s'havien inclòs en les guies anteriors, com la història de la seva construcció, els successos històrics i socials coetanis i una ressenya biogràfica d'algunes de les personalitats enterrades. Possiblement l'apartat més interessant d'aquesta guia és "la relació de professionals i panteons en què intervenen" on es citen els arquitectes, mestres d'obres, aparelladors, escultors, dibuixants, marbristes, vidriers i constructors que van treballar en el cementiri. Cal destacar que aquesta llista va ser elaborada a partir de la tesi de llicenciatura ja esmentada de Maria Isabel Marín de 1986. Tot i l'inqüestionable valor d'aquesta informació per a l'estudi de l'art funerari del cementiri, és un estudi molt breu, que obvia la localització de les sepultures, no inclou totes les obres de rellevància existents i no les documenta fotogràficament. Essent un llibre editat a l'any 1993 no va donar continuïtat ni actualitzà la llista que l'any 1986 ja havia publicat Marín.

Tot i això, no s'ha d'ignorar la importància d'aquesta guia i valorar com es tractaren altres aspectes com són la literatura, la simbologia, la numerologia o els ritus funeraris, elements tots ells molt presents al cementiri i que fins ara no s'havien mencionat en cap guia anterior.

L'any 2008 Cementiris de Barcelona S.A i l'Ajuntament de Barcelona van publicar una nova guia titulada "El Cementiri de Montjuïc: somnis de Barcelona" ideada per Elisa Martí i López, autora també del llibre "Un passeig pel cementiri del Poblenou".

Aquesta guia és la més actual i completa de les quatre guies existents sobre el cementiri de Montjuïc. Sense ser especialment original, tracta els temes ja analitzats per Neus Aguado a la guia anterior però de manera més àmplia, destacant l'ús d'un format més modern, atractiu a la vista i amb una bona mostra de fotografies de les obres arquitectòniques i escultòriques .

Com a novetat, a partir de la pàgina 160 fins a la 207 s'exposen les rutes històrica (quaranta-vuit sepultures), artística (quaranta sepultures) i combinada (trenta-set sepultures) del cementiri. També s'adjunten els mapes que faciliten el seguiment de les mateixes.

Les sepultures són estudiades detallant el seu nom, localització, artistes que van participar en la seva elaboració, materials, estil i fotografies, i, en alguns casos, també són acompanyades per una breu història de la persona enterrada. El patrimoni artístic del cementiri també es presenta

---

⁴⁵ Aguado, N. (1992 versió ampliada de 1993). *Guía del cementerio de Montjuïc*: Barcelona: Institut Municipal dels Serveis Funeraris de Barcelona.

classificat segons diferents paràmetres: panteons, arquitectes, mestres d'obres, escultors, àngels i arts aplicades.

Aquest estudi és més ampli que l'anterior de Neus Aguado però es tornen a centrar en les obres més importants i de zones concretes, obviant una altra bona part del cementiri.

Després de la publicació d'aquesta guia no s'han publicat més estudis sobre el cementiri de Montjuïc però sí algunes publicacions esporàdiques que han aportat algunes dades de rellevància. No obstant això, aquestes guies que s'han realitzat fins ara són insuficients per tenir un bon coneixement del cementiri i cal que s'inverteixin fons per dur a terme una catalogació profunda i completa de tot el seu patrimoni material i immaterial. S'ha de tenir en compte que el fet de no tenir una catalogació exhaustiva pot afavorir l'abandonament i desaparició del patrimoni com exposava Raquel Lacuesta i Margarita Galcerán⁴⁶ en el cas del Cementiri de Poblenou, un cementiri molt més petit que el de Montjuïc i per tant menys procliu a aquest abandó.

Tal com s'ha dit, és imprescindible que, si en algun moment aquesta catalogació s'executa, es tingui present l'estat de conservació dels bens i se'ls assigni un grau de protecció tal i com proposa Carmen Bermejo⁴⁷, tema que tractarem més endavant. Cal insistir que el catàleg és el primer pas per conèixer el nostre patrimoni però també és una eina indispensable per dirigir i centrar totes aquelles gestions enfocades a la seva difusió i protecció.

L'inventari més important d'escultura funerària del cementiri de Montjuïc que s'ha fet fins ara el presentà l'autora d'aquest treball com a annex del Treball de Fi de Grau en Història de l'Art presentat l'any 2016 titulat «Escultura funerària del Cementiri de Montjuïc en el " fi-de-siècle ": un estat de la qüestió» a la Universitat de Barcelona. En aquest treball se'n presenta l'última versió que recull totes les actualitzacions, ampliacions i correccions que s'hi han afegit durant els últims tres anys d'investigació.

---

⁴⁶ Lacuesta, R. i Galcerán M, (1993) "Arquitectura funerària en Catalunya: del Ochocientos al Noucentisme", *Una arquitectura para la muerte. Actas del Primer Encuentro Internacional sobre los cementerios contemporáneos, Encuentro Internacional sobre los Cementerios Contemporáneos*, Sevilla.p.62.

⁴⁷ Bermejo Lorenzo, C. (2010). "El patrimonio funerario y la protección de los cementerios: retos y perspectivas". *Revista Chilena de Historia y Geografía*, 170, pp. 55-84.

5.2.Control

Una vegada tenim un coneixement exhaustiu del patrimoni hem de planificar les accions necessàries pel seu control i protecció. Per no fer-ne una exposició excessivament extensa i pesada ⁴⁸, ens centrarem en els mecanismes de control que hi ha a Catalunya i especialment a la ciutat de Barcelona, on es troba el Cementiri de Montjuïc. L'objectiu principal d'aquest capítol és exposar quines mesures legals hi ha per protegir el patrimoni i com s'apliquen en el Cementiri de Montjuïc.

5.2.1. Nivells de protecció del patrimoni segons la Llei 9/1993, de 30 de setembre, del Patrimoni Cultural Català i els cementiris catalans

La llei 9/1993, de 30 de setembre, del Patrimoni Cultural Català estableix que tots els bens integrants del patrimoni cultural català s'han de conservar, preservar i tenir cura del seu manteniment. No poden ésser destruïts i s'ha de permetre el seu estudi. Aquesta llei contempla tres nivells de protecció. En primer lloc exigeix que els bens més rellevants del patrimoni cultural català, tant mobles com immobles, han de ser prèviament declarats com a “bens culturals d'interès nacional”. Cal destacar que el cementiri d'Arenys de Mar i el cementiri Vell de l'Escala són els únics cementiris de Catalunya que gaudeixen d'aquest nivell de protecció.

El segon nivell de protecció inclou els “bens catalogats” que són tots aquells bens que no poden ser declarats bens d'interès nacional i han d'ésser inclosos en el Catàleg del Patrimoni Cultural Català. La catalogació, però, és diferent en els bens mobles i els immobles. En el cas dels primers es fa per resolució del conseller de Cultura i seguidament s'informa a l'Inventari General de Béns Mobles de l'Administració de l'Estat perquè també els inscriguin. Per altre banda, els bens immobles es cataloguen declarant-los “bens culturals d'interès local” a través del ple de l'ajuntament en els municipis de més de cinc mil habitants i al ple del consell comarcal en els municipis de menys població. Una vegada declarat, s'ha de comunicar al Departament de Cultura perquè en faci la inscripció en el Catàleg del Patrimoni Cultural Català.

---

⁴⁸ Raquel Lacuesta en la publicació “Els municipis i el patrimoni arquitectònic compendi legislatiu comentat” editat per la Diputació de Barcelona l'any 2003, exposa que els municipis estan subjectes a un gran ventall de lleis per protegir el patrimoni que copiem literalment a continuació: “La Constitució espanyola, llei fonamental de l'Estat, aprovada el 27 de desembre de 1978; L'Estatut d'autonomia de Catalunya, aprovat per la Llei orgànica 4/1979, de 18 de desembre; La Llei del patrimoni cultural català 9/1993, de 30 de setembre (LPCC); La Llei d'urbanisme 2/2002, de 14 de març, de Catalunya (LUC); La Ley reguladora de las bases del régimen local 7/1985, de 2 d'abril (LBRL); El Text refós de la Llei municipal i de règim local de Catalunya (LMRLC), aprovat pel Decret 2/2003, de 28 d'abril.; La Ley del patrimonio histórico español 16/1985, de 25 de juny; El Texto refundido de las Disposiciones vigentes en materia de régimen local, aprovat per Reial decret legislatiu 781/1986, de 18 d'abril; El Reglament del patrimoni dels ens locals, aprovat pel Decret 336/1988, de 17 d'octubre; El Reglament de protecció del patrimoni arqueològic i paleontològic, aprovat pel Decret 78/2002, de 5 de març; El Decret 175/1994, de 28 de juny, de l'u per cent cultural; El Decreto de 22 de abril de 1949 (Ministerio de Educación Nacional), sobre protección de los castillos españoles (BOE 5-5-1949, recollit en la LPCC, disposició adicional primera; El Decreto 474/1962 de 1 de marzo (Ministerio de Educación Nacional), referent a la declaració de determinats museus (tant el contingut com els edificis on estiguin instal·lats, mentre es destinin a aquesta finalitat); El Decreto 14 de marzo de 1963 núm. 571/63 (Ministerio de Educación Nacional, BO 30), sobre protección de escudos, emblemas, piedras heráldicas, rollos de justicia, cruces de términos y similares, recollit en la LPCC, disposició adicional primera”

Hi ha 93 cementiris catalans que tenen aquest nivell de protecció. Entre ells hi trobem els cementiris de Poblenou, Tarragona o Mataró. El tercer nivell de protecció el formen els “restants bens integrats del patrimoni cultural català”. Formen part del patrimoni cultural català els bens mobles que no s’han pogut classificar ni com a béns culturals d’interès nacional ni com a bens catalogats però que tenen alguna de les singularitats⁴⁹ que es descriuen en l’article 1 de la llei. No hem pogut trobar cap be moble catalogat en aquest nivell de protecció que provingui d’un cementiri⁵⁰.

5.2.2. DECRET LEGISLATIU 1/2010, de 3 d'agost, pel qual s'aprova el Text refós de la Llei d'urbanisme

L’any 2010, la nova Llei d’Urbanisme (DECRET LEGISLATIU 1/2010, de 3 d’agost) obre un nou horitzó pel que fa a la protecció patrimonial. Segons indiquen els articles 59 i 71 d’aquesta llei, per a que siguin efectives les mesures urbanístiques es poden crear plans d’ordenació urbanística municipal on hi consti un catàleg de bens a protegir. Aquesta llei d’urbanisme pot coexistir amb la llei 9/1993 ja que la segona contempla que els bens immobles d’interès local poden ser també catalogats i regulats per la legislació urbanística.

En el cas de l’Ajuntament de Barcelona, els plans atorguen quatre categories diferents de protecció: el nivell “A” que correspon als bens culturals d’interès nacional; el nivell “B” que serien els bens culturals d’interès local; el nivell C que pertany a una nova categoria, la de be d’interès urbanístic que es competència exclusiva de l’Ajuntament de Barcelona; per finalitzar el nivell D que són els bens d’interès documental.

---

⁴⁹ Les col·leccions i els exemplars singulars de zoologia, botànica, mineralogia i anatomia i els objectes d’interès paleontològic; els béns que constitueixen punts de referència importants de la història; el producte de les intervencions arqueològiques; els béns d’interès artístic; el mobiliari, els instruments musicals, les inscripcions, les monedes i els segells gravats de més de cent anys d’antiguitat; el patrimoni etnològic moble; el patrimoni científic, tècnic i industrial moble; el patrimoni documental i el patrimoni bibliogràfic. En aquest cas es fa una descripció més detallada en els articles 19 i 20.

⁵⁰ Per la consulta del nivell de protecció s’ha consultat el cercador arqueològic de la Generalitat de Catalunya disponible a <http://invarquit.cultura.gencat.cat/cerca>.

5.2.3. El Cementiri de Montjuïc un be d'interès urbanístic

Sorprenentment el Cementiri de Montjuïc no està declarat, com afirmen moltes fonts a internet⁵¹, com a bé d'interès local, sinó que simplement està catalogat sota el nivell de protecció de “béns amb elements d'interès (C), amb l'identificador nº 1735”⁵². En altres paraules, es tracta d'un bé d'interès urbanístic protegit segons el Pla especial de protecció del patrimoni arquitectònic de la ciutat de Barcelona en l'àmbit del Districte de Sants-Montjuïc aprovat el 21 de Juliol de l'any 2000⁵³.

La fitxa de la necròpolis específica que hi ha una “protecció del mur de tanca i de la porta de ferro, dels panteons i altres tipologies, i de les zones d'interès, a definir en un Pla Especial. Qualsevol intervenció requerirà la realització d'una memòria d'investigació i recerca històrica que justifiqui i documenti les parts originals, defineixi les modificacions i ampliacions posteriors, i la seva integració amb la proposta sol·licitada”⁵⁴.

Aquest Pla Especial que menciona la fitxa no s'ha dut a terme segons ens ha informat el departament d'Ecologia Urbana de l'Ajuntament de Barcelona, tot i que el Pla General Metropolità de Barcelona aprovat el 14 de juliol de 1976 especifica, en l'article 219, que s'han de realitzar “plans especials, que tindran en compte l'ordenació de les àrees específiques del cementiri i la dels seus encontorns a fi d'assegurar-ne la protecció i la relació amb les zones contigües”⁵⁵. El Pla General Metropolità de Barcelona només es va modificar⁵⁶ per la realització de les noves oficines administratives al cementiri.

Cementiris de Barcelona, S.A. és una empresa del grup BARCELONA DE SERVEIS MUNICIPALS, S. A, societat mercantil amb titularitat de l'Ajuntament de Barcelona que funciona com a empresa pública municipal. Segons l'Ordenança de cementiris, aprovada pel Consell Plenari inicialment amb data 22 de març de 2017 i definitivament el 24 de novembre de 2017⁵⁷, s'especifica, en l'article 4 ,que, d'entre d'altres funcions, la gestió que durà a terme

---

⁵¹ La font que ha difós aquesta errònia informació ha estat la Wikipedia.

⁵² Dades extretes del nou Portal d'Informació Urbanística de l'Ajuntament de Barcelona segons indicacions del departament d'Ecologia urbana de l'Ajuntament Barcelona.

⁵³ Exp. número 99PC581. Aprobado en el Plenario del Consell Municipal, en sessió celebrada el 21 de juliol de 2000.

⁵⁴ Dades extretes del nou Portal d'Informació Urbanística de l'Ajuntament de Barcelona segons indicacions del departament d'Ecologia urbana de l'Ajuntament Barcelona.

⁵⁵ Pla General Metropolità de Barcelona aprovat el 14 de juliol de 1976.

⁵⁶ Modificació puntual del Pla general metropolità en l'àmbit del cementiri de Montjuïc, expedient número 2014/054480/B

⁵⁷ Cementiris de Barcelona, S.A (2017) *Ordenança de cementiris, aprovada pel Consell Plenari inicialment amb data 22 de març de 2017 i definitivament el 24 de novembre de 2017*. [En línia] <<https://www.cbsa.cat/wp-content/uploads/2018/01/Ordenan%C3%A7a-2018.pdf>> [Consulta del 23/05/2019]

l'empresa de Cementiris de Barcelona, S.A, estarà enfocada a la difusió i conservació del patrimoni dels seus cementiris. Aquesta gestió haurà de seguir els criteris establerts per la “Ley 33/2003, de 3 de noviembre, del Patrimonio de las Administraciones Públicas”.

En resum, l'Ajuntament de Barcelona delega en l'empresa Cementiris de Barcelona, S.A la difusió i la conservació del seu patrimoni. Segons la Memòria Del Pla Estratègic 2016– 2019⁵⁸ de l'empresa, un dels seus grans objectius és la rehabilitació dels cementiris, finançant amb els recursos econòmics del pla inversor anual la rehabilitació dels espais i la recuperació del patrimoni històric. Fins l'any 2018 l'empresa afirma haver invertit aproximadament 36,2 milions d'euros⁵⁹ en la conservació de patrimoni.

Des de Cementiris, mitjançant una entrevista amb alguns dels seus responsables, se'ns ha informat de que hi ha un departament d'obres que es dedica al manteniment i restauració del recinte, i que en col·laboració amb l'Escola Superior de Conservació i Restauració de Béns Culturals de Catalunya s'han realitzat diverses restauracions d'escultures. Per lluitar contra l'espoli tenen contractada una empresa que vetlla per la seguretat del recinte.

5.2.4. En l'espera d'un futur Pla especial, una proposta de declaració del Cementiri com a Bé Cultural d'Interès Nacional

Després d'aquest succint anàlisi sobre els diversos nivells de protecció patrimonial que hi ha vigents a Catalunya hem pogut veure com el Cementiri de Montjuïc només té un nivell de protecció urbanística. Caldria que l'Ajuntament de Barcelona i Cementiris de Barcelona, S.A estableixin una categoria de protecció superior i el cementiri sigui declarat com a bé cultural d'interès nacional. Si fem una comparació, a mode d'exemple, amb el Cementiri d'Arenys de Mar, que si té aquesta categoria, veiem que mentre que en aquest només trobem dues escultures de Josep Llimona, possiblement l'escultor més reconegut del Modernisme català, al de Montjuïc se n'hi poden trobar fins a catorze. El resultat seria similar per a qualsevol comparació amb qualsevol altre dels principals escultors o arquitectes del segle XIX i principis del XX. Resulta doncs paradoxal que cementiris amb un patrimoni artístic molt inferior al de Montjuïc gaudeixin d'un estatus de protecció superior.

Per executar la declaració com a Bé Cultural d'Interès Nacional, el gestor cultural haurà de presentar a l'Ajuntament de Barcelona, al Diari Oficial de la Generalitat de Catalunya i al Boletín Oficial del Estado una incoació prèvia d'un expedient. Com que també hi ha bens immobles s'haurà de demanar audiència a l'Ajuntament de Barcelona i obrir un període d'informació pública tal i com indica la llei. En aquest expedient hi haurà de constar una descripció, la delimitació de l'espai, el seu ús i les restriccions d'intervencions, entre d'altres

⁵⁸Cementiris de Barcelona, S.A (2016) *MEMÒRIA DEL PLA ESTRATÈGIC 2016 – 2019* [En línia] <<https://www.cbsa.cat/docs-transparencia/Pla%20estrat%C3%A8gic.pdf>> [Consulta del 23/05/2019]

⁵⁹Cementiris de Barcelona, S.A (2016) *Cementiris de Barcelona apuesta por la conservación de los recintos funerarios y la recuperación del patrimonio* [En línia] <<https://www.cbsa.cat/cementiris-barcelona-apuesta-por-conservacion-los-recintos-funerarios-y-recuperacion-patrimonio/?lang=es>> [Consulta del 23/05/2019]

informacions rellevants que es demanen. Un cop acceptada la sol·licitud, el be s'ha d'inscriure en el Registre de Bens Culturals d'Interès Nacional que és competència del Departament de Cultura. Igualment, també s'ha de notificar al Registre General de Béns d'Interès Cultural de l'Administració de l'Estat. Els propietaris estaran obligats a la conservació dels bens catalogats sobre els que tinguin la titularitat o el dret funerari realitzant programes que especifiquin les actuacions que s'han efectuat. També estan obligats a facilitar els exàmens i estudis dels seus bens a investigadors reconeguts que hagin presentat una sol·licitud raonada al Departament de Cultura. Han de col·locar elements senyalitzadors així com també han de permetre la visita del públic com a mínim quatre dies al mes.

El fet de que el Cementiri de Montjuïc es declari bé cultural d'interès nacional permetrà que se li doni la importància patrimonial que hauria de tenir i sigui inclòs entre els llocs més importants d'interès turístic de la ciutat. Ser classificat en una categoria de protecció tan elevada afavorirà un grau de protecció major i l'accés a subvencions pel seu manteniment i conservació. El següent pas serà realitzar la catalogació de tots els bens del cementiri com ja es mencionava en el capítol anterior. Seguint els passos del Cementiri de Ciriego de Santander, s'hauria de crear una fitxa que inclouria la codificació del be, identificació, localització, valoració i les referències. També s'han d'establir diversos nivells de protecció a nivell global del cementiri i a nivell específic dels panteons⁶⁰.

5.3. Planificació

Analitzada ja la importància que té el coneixement del patrimoni que gestionem i les lleis o normatives que l'agent té al seu abast, i que a la vegada té l'obligació de conèixer i regir-se segons el que determinen, el següent punt a considerar és la planificació. Aquesta és segurament la tasca principal que desenvolupa un gestor cultural de cementiris com a creador, mediador i gestor de totes les activitats que requereixi dur a terme en un futur. A l'hora de dur a terme la planificació s'haurà de tenir en compte les polítiques culturals a seguir, els objectius establerts i el pressupost disponible de l'entitat o administració responsable.

La planificació es pot gestionar des de tres enfocaments diferents que no són aliens entre ells sinó que es complementen. En primer lloc una gestió estratègica, on s'estableixen els objectius a llarg termini i està definida bàsicament pels propis objectius que determina l'empresa. En segon lloc la gestió tàctica, quan la planificació es centra en aspectes concrets, en objectius d'un departament determinat o en l'execució de programes. Finalment la planificació també es pot gestionar des d'una vessant operativa, realitzada per persones o departaments concrets que es centren en fets puntuals o amb objectius a curt termini⁶¹. Per tant, la planificació de cementiris sempre hauria de partir d'un enfocament estratègic que prioritzi la creació d'un pla específic per poder

---

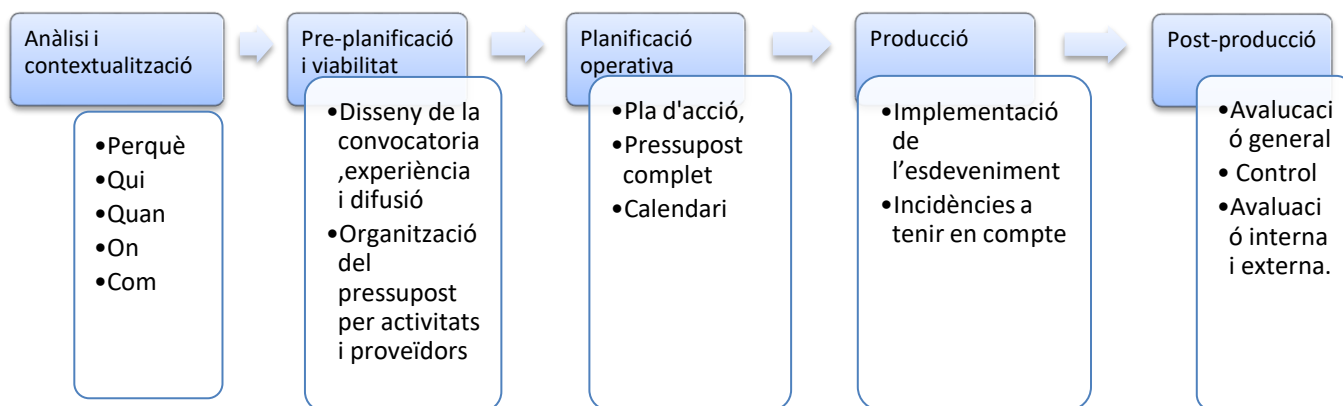
⁶⁰ Bermejo Lorenzo, C. (2018), *El modelo de gestión del patrimonio funerario aplicado al cementerio de Ciriego en Santander*, erph nº 23, desembre 2018

⁶¹ García de la Cruz, R. (2017) *Política y gestión cultural*. Malaga: IC Editorial, p.30.

gestionar amb temps tot allò que hem de planificar aplicant una gestió tàctica i operativa. Amb això aconseguirem realitzar de manera més o menys eficient i sense haver d'afrontar grans imprevistos tasques com ara la creació i aprovació de normes, la planificació financera, la coordinació i cooperació amb l'administració, la coordinació amb el departament de patrimoni i urbanisme de l'ajuntament, la creació de plans pel manteniment, la restauració o intervenció del patrimoni, la contractació d'experts o assessors puntuals, la creació d'activitats, esdeveniments o celebracions, l'estratègia de comunicació i difusió⁶²...

S'ha de tenir en compte en tot aquest procés que qualsevol pla estratègic ha de tenir un seguiment i una avaluació interna i externa pel seu bon funcionament.

Segons els gestors del cementiri de Torrero hi ha cinc passos a seguir en la planificació i organització d'una activitat cultural funerària⁶³:

A banda d'això, els gestors del Cementiri de Torrero també especifiquen que sempre que s'executi una activitat cultural s'ha de considerar el dret de propietat intel·lectual, la sostenibilitat, la prevenció de riscos laborals i s'ha de tenir cura especialment de que l'activitat estigui adaptada a persones amb discapacitat física i auditiva⁶⁴.

⁶² Querol, M.A. (2010) *Manual de gestión del Patrimonio Cultural*, Madrid: Ediciones AKAL.

⁶³ *Aproximación a la planificación y gestión cultural funeraria Memoria del Cementerio de Torrero*, 2008—2018, p.23.

⁶⁴ *Ibidem*, p. 24-25.

5.3.1. Planificació del Cementiri de Montjuïc

Respecte a la planificació del cementiri de Montjuïc, segons el pla estratègic de Cementiris de Barcelona, S.A⁶⁵, els seus objectius són la rehabilitació del patrimoni, la difusió de rutes culturals, la creació i promoció d'actes, la creació de concursos de fotografia, comissariat d'exposicions, d'espectacles literaris, conferències o concursos de dibuix, desenvolupar i promocionar activitats pedagògiques a la Col·lecció de Carrosses Fúnebres i a la Biblioteca Funerària i, per últim, col·laborar amb els esdeveniments que organitza la ciutat de Barcelona.

Després de l'entrevista mantinguda amb el personal responsable del cementiri és evident que Cementiris de Barcelona té ben clar el pla estratègic de l'empresa i la seva planificació està enfocada a complir aquests objectius. En paraules del gestor volen que "la societat vegi els cementiris com un espai més de la ciutat sense cap mena de problema ni tabús. Amb promoció s'intenta donar-li la volta al cementiri en si, no només als aspectes patrimonials, sinó que també sigui vist com un espai per passejar: naturalitzar aquest espai".

Des de l'Àrea de Comunicació i Qualitat es dissenyen i planifiquen totes les activitats entorn els cementiris que gestiona l'empresa, no només el de Montjuïc. El gestor va fer èmfasi en les gestions enfocades a la creació de normes, l'organització del calendari, la participació en esdeveniments que organitza l'Ajuntament i la relació amb els diferents actors amb els que col·laboren. Aquestes sinergies amb altres departaments o actors són molt importants ja que en alguns casos es necessita l'assessorament d'especialistes en alguna matèria. En ser una empresa pública les relacions institucionals són molt directes i fluides amb l'ajuntament i qualsevol cosa es aprovada conjuntament pel director general i l'Ajuntament de Barcelona.

En el cas de la conservació i restauració del patrimoni hi ha un departament específic anomenat "Obres" destinat a aquest fi amb el qual estan en constant contacte.

El gestor va indicar que es prenen molt seriosament el tema dels riscos laborals i entreguen prèviament als grups de visitants un document on s'exposen els riscos que hi ha en el cementiri tot i que s'eximeixen de tota responsabilitat.

Una bona mostra del manteniment del cementiri és la notícia titulada "Panteons 'ressuscitats', Cementiris de Barcelona posa a la venda un centenar de mausoleus neoclàssics i modernistes dels recintes del Poblenou i Montjuïc"⁶⁶ on podem observar els treballs de restauració realitzats en aquests panteons que ajuden a la conservació del patrimoni del recinte funerari. L'interès per embellir el cementiri (fins a un punt "kitsch") per part de Cementiris de Barcelona s'intueix en la notícia titulada "Poseu en la seva tomba un àngel modernista, encara que sigui una rèplica,

---

⁶⁵ Cementiris de Barcelona, S.A (2016) *MEMÒRIA DEL PLA ESTRATÈGIC 2016 – 2019* [En línia] <<https://www.cbsa.cat/docs-transparencia/Pla%20estrat%C3%A8gic.pdf>> [Consulta del 23/05/2019]

⁶⁶ Montañés, J. Á. (2014) "Panteones 'resucitados', Cementeris de Barcelona pone a la venta un centenar de mausoleos neoclásicos y modernistas de los recintos de Poblenou y Montjuïc", *El País*, [En línia] <https://elpais.com/ccaa/2014/03/09/catalunya/1394396123_263033.html> [Consulta del 23/05/2019]

Cementiris de Barcelona vendrà còpies d'escultures centenàries"⁶⁷, publicada el 2009, on s'explica l'oferta de rèpliques d'escultures per a ser col·locades en les noves tombes.

Un altre punt important de la planificació és la gestió, conjuntament amb l'empresa externa Euro Tomb, de les visites guiades als cementiris els caps de setmana. No només existeix una coordinació conjunta entre ambdues empreses sinó que Cementiris s'encarrega de la formació dels nous guies.

Simultàniament l'entitat planifica i gestiona la Biblioteca Funerària⁶⁸la qual conté una amplíssima col·lecció sobre art funerari, especialment antic, però, tot i que també disposa de les diferents guies del cementiri de Montjuïc, amb prou feines té informació sobre la resta de cementiris de Catalunya. Aquesta biblioteca esta allotjada a l'edifici de la Col·lecció de Carrosses Fúnebres. En aquest espai també hi ha un àrea àmplia amb taules que permet que es realitzin tallers i altres tipus d'activitats pedagògiques relacionades amb el coneixement del món funerari. Amb tot, aquesta biblioteca te algunes mancances: li cal un ordinador amb accés al catàleg i un bibliotecari especialitzat en la matèria que gestioni l'espai com es mereix. També seria una bona idea que aquest espai s'utilitzés com a centre d'interpretació de la cultura funerària, obrint també entre setmana, i amb personal especialitzat que pogués informar tant als visitants de la col·lecció com a totes aquelles persones que visitin el cementiri. Aquest personal que hi treballaria, especialitzat en el món funerari, podria contribuir a la catalogació del patrimoni, programar visites guiades en determinades hores, impartir conferències i realitzar altres activitats molt diverses relacionades amb el tema.

Deixant de banda la planificació del cementiri de Montjuïc, en aquest treball hem creat i planificat una ruta anomenada "Ruta dels àngels de la mort" que es pot consultar en l'annex número 1. Amb aquesta ruta es pretén que els ciutadans es sentin atrets per la seva originalitat temàtica entorn les escultures on s'hi representen diversos models iconogràfics relacionats amb la figura angelical cristiana. El cementiri presenta unes característiques territorials que dificulten el seguiment de les rutes, per tant, s'hauria de crear una aplicació mòbil que permetés seguir-la mitjançant el GPS del telèfon mòbil.

A més a més, l'inventari d'escultura presentat a l'annex número tres esta ordenat per escultors i també es pot realitzar una ruta sobre un escultor en concret amb l'ajuda del mapa.

L'objectiu principal de les rutes es atreure als ciutadans i turistes per posar en valor l'espai i es comenci a valorar el patrimoni funerari. En conseqüència, es pretén que les institucions també valorin els bens patrimonials i inverteixin en la seva catalogació, gestió, restauració, conservació i difusió.

---

⁶⁷ Montañés, J. Á.(2009) "Ponga en su tumba un ángel modernista, aunque sea una réplica, Cementerios de Barcelona venderá copias de esculturas centenarias", *El País*, [En línea]<https://elpais.com/diario/2009/05/06/catalunya/1241572039_850215.html > [Consulta del 23/05/2019]

⁶⁸ BARCELONA, REDACCIÓN (2016)."La biblioteca funeraria del cementerio de Montjuïc abre su fondo bibliográfico a los ciudadanos", *La Vanguardia*, [En línea]<<https://www.lavanguardia.com/local/barcelona/20160225/40761420/biblioteca-funeraria-barcelona.html>> [Consulta del 23/05/2019]

5.4. Difusió

L'últim punt tractarà sobre la difusió del patrimoni. Cal recalcar que els anteriors apartats estudiats són també imprescindibles per desenvolupar una bona difusió atès que aquesta no es pot realitzar sense tenir prèviament un bon coneixement, control i planificació. Tanmateix la difusió és una part que no s'ha d'obviar i ha d'estar present en tots les passes de la nostra gestió. Una bona mostra d'aquesta difusió podria ser donar publicitat i promocionar processos de restauració com per exemple s'ha fet amb la Casa Batllo de Barcelona a través de l'empresa Cases Singulares⁶⁹.

Grafton Elliot Smith (1871-1937), anatomista i antropòleg australià, defensava que la difusió cultural és una pràctica perenne de la humanitat que va sorgir gràcies a la invenció del llenguatge. Smith es preguntava “¿Cuál puede ser el propósito del lenguaje, sino el del inevitable proceso de difundir el conocimiento y las creencias en todo intercambio social? Y sin tal intercambio ¿cómo puede el hombre adquirir y desplegar sus cualidades específicamente humanas?”⁷⁰ En realitat aquest procés innat en tots nosaltres, en la nostra professió, implica anar més enllà, és tracta d'una gestió que té com a objectiu documentar-nos en relació a l'objecte d'estudi, i valorar, interpretar i divulgar el patrimoni. També hem de ser mediadors i crear un vincle entre el patrimoni i la població perquè aquest sigui accessible i la gent pugui gaudir-lo⁷¹.

Marcelo Martín Guglielmino en fa una definició més exhaustiva: “es la actividad que permite convertir al objeto patrimonial en producto patrimonial, a través de un proyecto que integre la interpretación en sí, es decir la materialización de la definición conceptual del bien convertido en mensaje apropiable e inteligible, y la transmisión, comprendida como un proceso de identificación y satisfacción de las necesidades del usuario, y que implica un conjunto de actividades destinadas a dar a conocer, valorar y facilitar el acceso a la oferta cultural”⁷²

---

⁶⁹ Cases Singulares (2019). *Descubreix els tresors patrimonials d'una Casa única en el món*. [En línea] <<https://casessingulares.com/las-casas/casa-batllo/casa-batllo-visitas/>> [Consulta del 23/05/2019]

⁷⁰ Manuel María, M. (1997) *La antropología cultural, Volumen 2 de Historia de la antropología*, Perú: Editorial Abya Yala, pp.123-152

⁷¹ Martín Guglielmino, M.(2007) “La difusión del patrimonio. Actualización y debate”, *erph*, número 1, pp. 3-5.

⁷² *Ibidem*, p.5

5.4.1. Difusió del Cementiri de Montjuïc

Tal com s'ha dit un dels objectius principals de Cementiris de Barcelona, S.A és la difusió del seu patrimoni mitjançant tot tipus d'activitats a la necròpolis de Montjuïc que anirem desglossant a continuació:

- **Visites guiades.** L'any 2012 es va presentar una ponència, duta a terme per Jordi Valmaña, titulada "Cementiris i Crematoris: Oportunitats per a una bona gestió"⁷³ en què s'explicava que des Cementiris de Barcelona s'està lluitant per donar a conèixer el patrimoni funerari mitjançant visites guiades al cementiri del Poblenou, iniciades l'any 2004, i en el cementiri de Montjuïc el 2006. Fins 2012 havien visitat ambdós cementiris turísticament 15.300 persones, xifra que va en increment ja que a l'any 2017 van visitar més de 17.000 persones el cementiri de Montjuïc i el de Poblenou⁷⁴. La superació, cada vegada més plausible, per part dels ciutadans de les pors i tabús relacionats amb els cementiris està permetent que aquests es converteixin en una via no només de divulgació artística sense parangó, sinó de coneixement històric a través de les tombes que s'hi troben. Aquesta posada en valor no només té efecte sobre la població sinó també sobre les institucions, que són les encarregades de la seva conservació i difusió mitjançant restauracions, noves propostes culturals o publicacions. Les visites guiades són gratuïtes i es realitzen el segon diumenge del mes en català i el quart diumenge del mes en castellà a les 11:15h. Queda palès que estan enfocades al públic local i caldria que es realitzin també en anglès per poder expandir el coneixement del patrimoni internacionalment.
- **Museïtzació de l'espai mitjançant la creació de rutes.** Entorn el cementiri de Montjuïc hi ha tres rutes diferents: la ruta històrica, l'artística i la combinada. Aquestes estan indicades en el cementiri amb fletxes que cal seguir distingides cadascuna amb un color diferent. El fulletó corresponent està disponible en català, castellà i anglès. Davant de cada panteó hi ha un faristol que conté una breu informació sobre ell i que es pot ampliar mitjançant un codi QR. Tanmateix, degut a la magnitud del cementiri, les rutes no són sempre fàcils de seguir: inclús tenint un mapa és molt fàcil desorientar-se. Caldria que es creés una aplicació mòbil que mitjançant el GPS permetés localitzar amb més facilitat els panteons.
- **Recursos pedagògics.** Des de l'any 2013 les seves activitats tenen el reconeixement del PAE (Programa d'activitats Educatives). Actualment, s'està treballant per donar un

---

⁷³ Valmaña J (2012) "Cementiris i crematoris: oportunitat per a una bona gestió", *Jornada tècnica la gestió dels cementiris municipals: perspectives de futur*, Diputació de Barcelona, 5 de Juny de 2012 [Consulta: Abril 2019]. Disponible en Diba: http://www.diba.cat/es/web/seep/jornada_cementiris

⁷⁴ Alfonso L. Congostrina, (2018). "El turisme tenebrós agafa volada" *EL PAÍS*, [En línia] <https://cat.elpais.com/cat/2018/04/01/catalunya/1522607570_312312.html> [Consulta del 23/05/2019]

millor servei creant noves activitats contant amb l'ajuda d'un servei d'assessorament pedagògic. Poden participar en aquestes activitats alumnes de tots els cicles docents, des de primària fins a graus formatius i estudis universitaris.

- **Col·laboració amb esdeveniments que organitza l'Ajuntament de Barcelona.** En són un bon exemple el BCN open House, les Festes de la Mercè, la Nit del Museus, el Mercat d'Escapades, les festes de Santa Eulàlia o la Fira modernista de Barcelona.
- **Un concert pel record.** Es du a terme en el Fossar de la Pedrera del Cementiri de Montjuïc per homenatjar a totes aquelles persones que s'han enterrat en el cementiri en el darrer any.
- **Cicles de conferències.** “Tot recordant Mary Santpere”, “El procés contra Puig Antich”, “Johan Cruyff, futbol i llibertat” són algunes de les que s'han fet en els últims anys.
- **Ruta nocturna.** És una de les convocatòries amb més èxit ja que només es fa una vegada l'any i l'aforament queda complet de seguida. És una oportunitat única que permet visitar els cementiris d'una manera poc convencional, amb guies especialitzats, un recorregut teatralitzat i amb música clàssica de fons.
- **Biblioteca Funerària.** Gestió de la biblioteca i difusió dels nous llibres que s'introdueixen al catàleg.

A nivell turístic el cementiri també està present, virtualment i físicament, en molts punts d'informació turística de la ciutat i fins hi tot en alguns dels seus plànols. En canvi, tot i que té una gran quantitat de panteons i escultures modernistes, no forma part de Ruta del Modernisme. Ara bé, el fet de formar part de La Ruta Europea de Cementiris és una bona eina de difusió que permet estar en xarxa i comptar amb la col·laboració dels cementiris més importants d'Europa. Mitjançant l'aplicació mòbil ARTOUR qualsevol persona té accés al patrimoni i la informació més rellevant del cementiri.

És evident que el departament de comunicació ha apostat per realitzar la seva difusió a través de les tecnologies de la informació y la comunicació (TIC). En primer lloc gestionen un blog on es publiquen totes les activitats que organitza l'entitat. També l'usen per emetre comunicats de premsa i alhora fan difusió del patrimoni, especialment de la Col·lecció de Carrosses fúnebres.

Pel que fa a les xarxes socials, en fan un ús constant, gairebé cada dia hi ha una publicació sobre les seves activitats i especialment a Instagram, on fan difusió sobre personatges il·lustres. Cal esmentar que a través d'aquesta xarxa es permet educar a través de les imatges o fotografies, recursos molt eficaços a l'hora de fer difusió.

A continuació adjuntem les diferents direccions que tenen a les xarxes i els seguidors de cascuna d'elles, que conjuntament arriben a 6671⁷⁵.

- Instagram @cementirisbarcelona: Seguidors 1398.
- Twitter @CementirisBCN: Seguidors 1955.
- Facebook: **CEMENTIRIS DE BARCELONA -Cementiris és cultura.** Seguidors 3318.

De manera paral·lela la difusió també pot ser indirecta com succeeix amb la publicació de llibres específics com ara “Tombes i Lletres: ruta literària pel Cementiri de Montjuïc” o el recull fotogràfic d'Albert Torras sota el títol ‘El cementiri de Montjuïc’. També es pot donar en publicacions en la premsa com ara “Els deu cementiris més singulars del país”⁷⁶ o “El turisme tenebrós agafa volada”⁷⁷. Els treballs universitaris enfocats a l'estudi de la necròpolis també són una gran font de difusió que permet un estudi més específic i des d'un punt de vista tècnic. Per exemple, alguns estudis sobre l'escultor Josep Llimona ens aporten dades noves i una revisió de les obres de l'autor al Cementiri. Natalia Esquinas va publicar un article anomenat "La Figura femenina dins de l'obra de Josep Llimona (més enllà del "Desconsol")"⁷⁸ on analitza a fons les representacions de la figura femenina i les agrupa en diverses tipologies tractant també les d'origen funerari. Esquinas també va publicar la seva tesi doctoral “Josep Llimona i seu taller”⁷⁹ on l'autora presenta un catàleg de l'obra de l'escultor, revisa i amplia la seva biografia, i estudia a fons el taller de l'escultor i els artistes que van col·laborar amb ell.

Dins d'aquesta tasca de difusió, cal destacar el seu sistema d'avaluació a través d'enquestes que s'entreguen als grups que realitzen una visita guiada i també per mitjà de la seva pagina web. Es pregunta l'edat, com han sabut de l'existència de l'activitat, els motius de la seva visita, opinions positives i negatives del cementiri i si recomanarien la visita.

En tot aquest pelegrinatge hem trobat a faltar la presència del tercer sector. Una bona eina de difusió seria la creació d'un grup d'amics o associació d'amics dels cementiris de Barcelona com s'ha fet en altres comunitats com és el cas del cementiri de l'Almudena de Madrid⁸⁰. També caldria crear una ruta catalana de cementiris per posar en xarxa tots els cementiris i que es poguessin promocionar entre elles amb un pla estratègic comú.

⁷⁵ Consultat el dia 10 de Juny del 2019.

⁷⁶ Estela, E. (2018). “Els deu cementiris més singulars del país”, *VilaWeb* [En línia] <https://www.vilaweb.cat/noticies/els-deu-cementiris-mes-singulars-del-pais/> [Consulta del 10/06/2019]

⁷⁷ Alfonso L. Congostrina, (2018). “El turisme tenebrós agafa volada” *EL PAÍS*, [En línia] <https://cat.elpais.com/cat/2018/04/01/catalunya/1522607570_312312.html> [Consulta del 23/05/2019]

⁷⁸ Esquinas Giménez, N. (2011) “La Figura femenina dins l'obra de Josep Llimona (més enllà del "Desconsol)”, *Revista de Catalunya Barcelona, Fundació Revista de Catalunya, [1924]-* Núm. 273/274 ,p p.100-129.

⁷⁹ Esquinas Giménez, N. (2015). *Josep Llimona i el seu taller*, Tesi doctoral - Universitat de Barcelona. Facultat de Geografia i Història. Departament d'Història de l'Art

⁸⁰ ASOCIACIÓN CEMENTERIOS (2019). [En línia] <<https://asociacioncementarios.blogspot.com/p/quienes-somos.html>> [Consulta del 10/06/2019]

Conclusions

Com hem pogut constatar al llarg del present treball l'estudi de la gestió cultural de cementiris és un camp en el que encara hi ha molt per fer i investigar. Per això s'ha hagut de desenvolupar una tasca prèvia de cerca i anàlisi de la diversa bibliografia que hi ha sobre el tema a fi de poder tenir-ne diferents enfocaments i perspectives. Hem centrat l'estudi en el cas concret del Cementiri de Montjuïc fet que ens ha permès encarar el tema des d'una vessant i una òptica més pràctica i propera. Això ha fet aflorar qüestions que *a priori* podien passar inadvertides però que s'han revelat com molt importants si es vol fer una bona gestió com ara tot el tema legislatiu o tot allò relacionat amb el funcionament i normatives d'una empresa.

Partint de l'estudi del cas del cementiri de Montjuïc hem pogut saber, comprendre i analitzar la complexitat que comporta aquest tipus de gestió. Per al seu correcte desenvolupament cal tenir en compte múltiples factors que passen per un minuciós coneixement del cementiri, un control i seguiment de la legislació vigent en tot moment a la vegada que l'actualització a qualsevol modificació que s'hi produeixi, una ampla planificació tan a nivell intern com extern amb els diversos agents amb qui s'hagi de tractar i una difusió que d'entre moltes prioritats haurà d'abordar la pèrdua o si més no la minimització dels tabús existents entorn el mon funerari.

En l'àmbit del coneixement del Cementiri ha quedat palès que les actuals guies que hi ha sobre el recinte són insuficients per realitzar una gestió cultural correcta: com ja hem dit no podem gestionar sense conèixer a fons el nostre patrimoni. Només comptem amb dos treballs específics sobre el tema elaborats per María Isabel Marín Silvestre i Carme Solé Suqué, mentre que les guies del cementiri, encara que extenses i elaborades, amb prou feines dediquen una quarta part a la vessant artística de la necròpolis. Com ja hem comentat en l'apartat de la metodologia la consulta de fonts primàries és imprescindible per a aquest estudi. Igualment necessari és recórrer a treballs monogràfics dels diferents artistes per trobar la màxima informació possible sobre la seva producció. Només creuant i contrastant totes les dades que aquestes vies ens aporten, conjuntament amb un minuciós treball de camp, és possible arribar a conèixer de forma detallada el patrimoni del cementiri. Per aquest motiu és imprescindible que urgentment es faci una catalogació de tot el patrimoni que conté el recinte a fi de conèixer el seu valor real i poder realitzar-ne una gestió enfocada a la seva protecció i difusió.

Respecte al control que s'ha de tenir d'un cementiri la legislació és la que marca les directrius a seguir i estableix els criteris bàsics a tenir en compte. El Cementiri de Montjuïc només està declarat com a bé d'interès urbanístic fet que perjudica la seva conservació. S'ha de treballar per a que les institucions s'impliquin en la preservació d'aquest patrimoni i elevin aquest nivell de protecció. La legislació actual ho permet i s'ha de pressionar a les administracions perquè no caiguin en la inacció i donin aquest pas.

La planificació d'un cementiri és clau per poder fer totes les gestions que requereixin les nostres accions o projectes. Una bona planificació ha de seguir els objectius, polítiques i pressupost dictats per l'empresa o entitat. S'ha de tenir en compte que l'empresa gestora del Cementiri de Montjuïc inverteix la majoria del seu temps en aquesta tasca i especialment en la tot allò referent a la vessant de la difusió, un dels seus objectius principals. Cementiris pretén donar a

conèixer a la ciutadania el ric patrimoni funerari existent i proporcionar-li experiències positives entorn els recintes funeraris. En aquest aspecte se li ha de reconèixer la gran tasca de difusió que desenvolupa, especialment sobre aquells equipaments que gestiona directament. La creació de rutes i visites guiades ha esdevingut també un element clau dins d'aquesta política de difusió.

En l'aspecte institucional però, no existeix la voluntat de dur a terme la catalogació del seu patrimoni ni d'incrementar el seu nivell de protecció, elements bàsics per potenciar la seva protecció i preservació. Donat que aquests haurien de ser dos objectius prioritaris per qualsevol gestor cultural del cementiri hem incorporat un apartat on s'indiquen les passes que s'haurien de seguir per convertir el cementiri en un bé cultural d'interès nacional, fet que el dotaria amb un grau molt més alt de protecció. Degut a que per aconseguir aquesta fita un requisit indispensable és tenir el patrimoni perfectament inventariat, hem adjuntat un annex que conté el major catàleg d'escultura del Cementiri de Montjuïc elaborat fins a l'actualitat amb més de 300 peces. Tot i ser només un peça del trencaclosques permet tenir una idea de la magnitud de l'empresa que implica una catalogació com aquesta. Aquesta extensa relació d'obres també permet transmetre la idea del gran valor patrimonial i artístic que amaga el cementiri, no només en volum sinó en riquesa i diversitat tant a nivell material com immaterial. Donat que una de les tasques principals del gestor és captar l'atenció institucional i buscar-ne la seva implicació i compromís es va dur a terme una entrevista personal amb els gestors del cementiri on també se'ls transmeté algunes opinions i idees reflectides en aquest treball, entre elles la necessitat ja esmentada de declarar el cementiri com a bé cultural d'interès nacional.

Un altre dels objectius específics d'aquest treball era el foment de l'ús turístic del cementiri. Per aquest motiu hem creat una ruta d'escultura que s'ha adjuntat a l'annex 1. Amb aquest tipus de rutes es pretén captar l'atenció dels visitants i turistes tant a nivell local com nacional i internacional. De manera paral·lela hem presentat altres idees amb el mateix fi com la incorporació de la necròpolis a la Ruta del Modernisme o la creació d'una xarxa de cementiris catalans. Accions com aquestes, que no porten associada una alta complexitat, poden ser molt eficaces a l'hora de generar més atenció al voltant d'aquests recintes. Íntimament relacionat amb aquesta tasca de promoció del cementiri trobem l'ús de les noves tecnologies. Conceptes com xarxes socials, dispositius electrònics, espais web, codis QR... són conceptes que avui en dia s'han d'integrar en qualsevol procés de divulgació, promoció i participació. Una eina que esdevé essencial en un cementiri de les dimensions del de Montjuïc és el GPS que seria un element més dins de les rutes culturals proposades.

Si bé l'element turístic és clau en la gestió del cementiri, també ho ha de ser la proximitat i el contacte amb tot aquell que hi vulgui tenir un apropament més professional. Tècnics, docents, estudiants, investigadors han de tenir facilitat per accedir al recinte, desenvolupar les seves tasques, fer fotografies, accedir a informació, parlar amb el tècnics... i evitar que qualsevol petició, més enllà del requisits mínims indispensables per avaluar-la, es vegi immersa en un pantà burocràtic que sovint desanima a qui ho intenta. En el nostre cas Cementiris de Barcelona sempre ha donat permís per fer les fotografies pertinents tot i que només en els exteriors del panteons i no en el seu interior, cosa que per altra banda és lògic. També ens ha proporcionat la informació sobre la seva gestió que se'ls ha demanat i se'ls ha pogut expressar totes les opinions i suggeriments que se'ls ha proposat, davant els quals s'han mostrat receptius i interessats.

Una línia d'investigació i anàlisi que ha quedat oberta és com minimitzar l'inconvenient que genera el fet que el Cementiri de Montjuïc sigui un espai aïllat i mal comunicat, amb poc transport públic que hi arribi i amb baixes freqüències. Tot i l'existència d'una línia de bus interior que recorre el cementiri, un fet molt valuós a nivell de mobilitat interna, caldria que hi hagués una major facilitat per arribar-hi amb un increment del número de mitjans que hi tinguin parada. Malauradament hi ha dos elements que dificulten la solució d'aquest problema. Per un costat tot el tema de la mobilitat depèn d'un ens supramunicipal com TMB, fet que dificulta les gestions per a que hi hagi un acord. En segon lloc és possible que en aquest tema s'entri en un bucle difícil de solucionar: TMB no incrementa el número de línies que passen pel cementiri perquè no hi ha demanda i la demanda no creix perquè no hi ha facilitat per accedir al recinte, de manera que el resultat és estancament difícil d'arreglar i amb el que és complicat d'avançar.

Com a conclusió final, un gestor cultural de cementiris ha de ser un professional multidisciplinar amb una carrera enfocada al món cultural que sigui capaç de gestionar amb eficiència tots els problemes i desafiaments que presenta la gestió d'un patrimoni que es troba allotjat en un cementiri que està en funcionament. La seva gestió estarà enfocada especialment a conèixer, protegir, conservar i difondre el patrimoni amb l'objectiu de que tant les generacions presents com futures el pugin gaudir.

Bibliografia

Llibres

- Aguado, N. (1992 versió ampliada de 1993). *Guía del cementerio de Montjuïc*: Barcelona: Institut Municipal dels Serveis Funeraris de Barcelona.
- Aproximación a la planificación y gestión cultural funeraria Memoria del Cementerio de Torrero*, 2008—2018
- Ariès, Philippe (1984). *El hombre ante la Muerte*; Armiño, Mauro (versión espanyola), 2 ed, Madrid: Taurus
- Bermejo Lorenzo, C. (1998). *Arte y arquitectura funeraria: los cementerios de Asturias, Cantabria y Vizcaya (1787-1936)*, Oviedo: Universidad de Oviedo.
- Bermejo Lorenzo, C (2018) *El modelo de gestión del patrimonio funerario aplicado al cementerio de Ciriego en Santander*, erph nº 23, desembre 2018
- Bohigas, O. (Gener i febrer de 1973) “Los cementerios como catálogo de arquitectura”. *Cuadernos de Arquitectura y Urbanismo*, número 17, , pp.56-64.
- Cusachs i Corredor, M. (?) *Cementiri Dels Caputxins, Cementiri De Mataró*, Mataró: Cementiris Metropolitans CGC.
- Col·lecció de carrosses fúnebres : cementiris de Barcelona* (2013) , Barcelona : Ajuntament de Barcelona, Cementiris de Barcelona, p.2.
- Colombo, A.; Roselló Cerezuela, D. (eds.) (2003). *Gestión Cultural. Estudios de caso*. Barcelona: Ariel
- Carretero Arbona, SM. (2012). Primera fase para la puesta en valor del Cementerio General de Valencia: Propuesta de Catalogación. Treball de fi de master, Valencia: Universitat Politècnica de València.
- Corta Blanco, E i Ferreira Fernández, M. (2008) *El Cementerio Municipal de Logroño*, Logroño: Instituto de Estudios Riojanos, Ayuntamiento de Logroño.
- Esquinas Giménez, N. (2011) “La Figura femenina dins l'obra de Josep Llimona (més enllà del "Desconsol)”, *Revista de Catalunya Barcelona, Fundació Revista de Catalunya, [1924]-* Núm. 273/274 ,p p.100-129.
- Esquinas Giménez, N. (2015). *Josep Llimona i el seu taller*, Tesi doctoral - Universitat de Barcelona. Facultat de Geografia i Història. Departament d'Història de l'Art.
- Espinosa Ruiz, A. (2004) “ Los nuevos tipos de museo a comienzos del siglo XXI y la interpretación del patrimonio cultural (II)” a *Boletín de Interpretación*.
- Ezequiel, A; Aguilar, M.J. *Como elaborar un proyecto: Guía para diseñar proyectos sociales y culturales*. Instituto de Ciencias Sociales Aplicadas.
- García de la Cruz, R. (2017) *Política y gestión cultural*. Malaga: IC Editorial,p.30
- García Cuetos, M. P. (2012) *El patrimonio cultural. Conceptos básicos*, Universidad de Zaragoza.
- *Guía del cementerio del Sudoeste*. Barcelona, Ayuntamiento de Barcelona, 1954

- Jiménez Molina, R. (2013) *Sistema de análisis DAFO aplicado a Gestión Cultural: Propuesta de musealización del Cementerio General de Valencia*, Trabajo Final de Máster, Máster en Conservación y Restauración de Bienes Culturales, Valencia: Universitat Politècnica de València.
- Querol, M.A. (2010) *Manual de gestión del Patrimonio Cultural*, Madrid: Ediciones AKAL.
- Lacuesta, R. i Galcerán M, (1993) “Arquitectura funeraria en Cataluña: del Ochocientos al Noucentisme”, *Una arquitectura para la muerte. Actas del Primer Encuentro Internacional sobre los cementerios contemporáneos, Encuentro Internacional sobre los Cementerios Contemporáneos*, Sevilla.p.62.
- Magadán Díaz, M y Rivas García, J. (2015) *Turismo y tendencias*, Oviedo: Septem Ediciones, p.70.
- Manuel María, M. (1997) *La antropología cultural, Volumen 2 de Historia de la antropología*, Perú: Editorial Abya Yala, pp.123-152
- Martí i López, E. (2008) *El Cementiri de Montjuïc: somnis de Barcelona, Barcelona: Ajuntament de Barcelona*, Cementiris de Barcelona.
- Martín Guglielmino, M.(2007) “La difusión del patrimonio. Actualización y debate”, *erph*, número 1, pp. 3-5.
- Martínez Trillo, O (2014). *Aproximación al turismo funerario: análisis de oferta de la Ruta Europea de Cementerios en Cataluña*, Màster en turisme cultural, Universitat de Girona
- Marín Silvestre, M. I. (1986) *El Reflejo de las corrientes arquitectónicas y escultóricas de finales de siglo XIX en el cementerio de S. O.* (Tesis de llicenciatura en Historia del Arte). Universitat de Barcelona, Facultat de Geografia i Història, Departament d'Història de l'Art, Barcelona.
- Magadán Díaz, M y Rivas García, J. (2015) *Turismo y tendencias*, Oviedo: Septem Ediciones, p.70.
- Moreno Atance, A.M (2005) *Cementerios murcianos: arte y arquitectura, tesis doctoral*, Madrid: Universidad Complutense de Madrid.
- Oliva Andrés, M. (2016) *Escultura funeraria del cementerio de montjuïc en el “fin-de-siècle: un estado de la cuestión.* (Treball fi de grau). Departament d'Història de l'Art, Universitat de Barcelona, Barcelona.
- Oliva Andrés, M. & Freixa, M. (2018) “L’àngel de la mort: Una anàlisi a l’entorn de la l’escultura funeraria del modernisme”, *A Modern Sculpture and the Question of Status*, Col·lecció singularitats, p. epíleg. Disponible en línea: <http://www.publicacions.ub.edu/ficha.aspx?cod=08812>
- Rico Vázquez, M i Roig Lerones, M (2006). *El cementiri del Masnou, un museu a l'aire lliure* (segles XVIII-XXI), Masnou: Ajuntament del Masnou, Patronat Municipal.
- Riera, C. (1981). *Els Cementiris de Barcelona*, Barcelona: Edhasa
- Rodríguez Barberán, F.J. (2016). “Comprender la complejidad los cementerios como paisaje cultural” A *Actas de las XII Jornadas de Protección del Patrimonio Histórico de Écija sobre muertos y enterrados*, Écija: Asociación de Amigos de Écija.
- Rodríguez Marín, F.J (2018). “Factores exógenos y experiencias de gestión determinantes del éxito de cementerios europeos como producto turístico”. *XIX Encuentro Iberoamericano de Valorización y Gestión de Cementerios Patrimoniales*, p.1-22. [En línea] <<https://riuma.uma.es/xmlui/bitstream/handle/10630/17079/Factores%20ex%C3%B3genos%20gesti%C3%B3n%20cementerios%20europeos.pdf?sequence=1&isAllowed=y>> [Consulta del 20/05/2019]

- Solé Suqué, C. (1976) *Algunos aspectos de la escultura funeraria en el cementerio de Montjuich de Barcelona*. Tesis de licenciatura, Universitat de Barcelona, Departament d'Història de l'Art,
- Sotillos, A. (1920). *Guía práctica del cementerio nuevo (sud-oeste)*, Barcelona, Librería religiosa.
- Tarrés, S. y Gil Tébar, P. (2016). “Turismo funerario, turismo en cementerios. Andalucía y la ruta europea de cementerios”. *En El turismo y la experiencia del cliente: IX jornadas de investigación en turismo* (435-462), Sevilla: Facultad de Turismo y Finanzas.
- Uribesalgo Lopez, C. *La llei del Patrimoni Cultural Català. Aspectes legals de protecció del patrimoni cultural*, URTX.
- VV.AA. (1993). “Una arquitectura para la muerte. Actas del Primer Encuentro Internacional sobre los cementerios contemporáneos”, *Encuentro Internacional sobre los Cementerios Contemporáneos*, Sevilla.
- Xirgo Carrión, M. (2013). *Model per a la creació d'un itinerari cultural: seguint els passos de Mossé Ben Nahman*, Màster en Turisme Cultural, Universitat de Girona.
- Zambrano González, J. (2016). “Vivencia mortis los cementerios como elementos de estudio sociocultural”, *Estudios socioculturales: resultados, experiencias, reflexiones i encuentro científico*, Ajiés: Asociación de Jóvenes Investigadores en Estudios Socioculturales .
- Zipsane, H. (2011) "Instrumentalism in Heritage Learning", *Museum International*, Volum 63, Número 1. pp. 130-139.

Lleis, declaracions i convencions⁸¹:

- Ley 16/1985, de 25 de junio, del Patrimonio Histórico Español.
- Convención para la Protección del Patrimonio Mundial Cultural y Natural (1972)
- Llei 2/1993 del 5 de març de foment i protecció de la cultura popular i tradicional
- LLEI 9/1993, de 30 de setembre, del Patrimoni Cultural Català.
- DECRET 102/1994, de 3 de maig, sobre la composició i el funcionament del Consell Assessor del Patrimoni Cultural Català.
- Convención de la UNESCO sobre la Protección del Patrimonio Cultural Subacuático (2001)
- Declaración Universal sobre la Diversidad Cultural (2001)
- Decret 78/2002, de 5 de març, del Reglament de protecció del patrimoni arqueològic i paleontològic.
- Convención para la Salvaguardia del Patrimonio Cultural Inmaterial (2003)
- Ley 33/2003, de 3 de noviembre, del Patrimonio de las Administraciones Públicas.
- Convención sobre la Protección y la Promoción de la Diversidad de las Expresiones Culturales (2005)

---

⁸¹ Per orde cronològic.

-Llei Espanyola 42/2007 del Patrimonio Natural y de la Biodiversidad

-DECRET LEGISLATIU 1/2010, de 3 d'agost, pel qual s'aprova el Text refós de la Llei d'urbanisme.

Publicacions en línia i pàgines web

-ASOCIACIÓN CEMENTERIOS (2019). [En línea] <<https://asociacioncementarios.blogspot.com/p/quienes-somos.html>> [Consulta del 10/06/2019]

-Alfonso L. Congostrina, (2018). “El turisme tenebrós agafa volada” *EL PAÍS*, [En línea] <https://cat.elpais.com/cat/2018/04/01/catalunya/1522607570_312312.html> [Consulta del 23/05/2019]

-“Carta internacional de Morelia. Relativa a cementerios patrimoniales y arte funerario”. *APUNTES* vol. 18, números 1-2: pp.154-157. [En línea] <<https://revistas.javeriana.edu.co/index.php/revApuntesArq/article/view/9065>> [Consulta del 20/05/2019]

-Cases Singulars (2019). *Descobreix els tresors patrimonials d'una Casa única en el món*. [En línea] <<https://casessingulars.com/las-casas/casa-batllo/casa-batllo-visitas/>> [Consulta del 23/05/2019]

-Cementiris de Barcelona, S.A (2017) *Ordenança de cementiris, aprovada pel Consell Plenari inicialment amb data 22 de març de 2017 i definitivament el 24 de novembre de 2017*. [En línea] <<https://www.cbsa.cat/wp-content/uploads/2018/01/Ordenan%C3%A7a-2018.pdf>> [Consulta del 23/05/2019]

-Cementiris de Barcelona, S.A (2016) *MEMÒRIA DEL PLA ESTRATÈGIC 2016 – 2019* [En línea] <<https://www.cbsa.cat/docs-transparencia/Pla%20estrat%C3%A8gic.pdf>> [Consulta del 23/05/2019]

-Cementiris de Barcelona, S.A (2016) *Cementiris de Barcelona apuesta por la conservación de los recintos funerarios y la recuperación del patrimonio* [En línea] <<https://www.cbsa.cat/cementiris-barcelona-apuesta-por-conservacion-los-recintos-funerarios-y-recuperacion-patrimonio/?lang=es>> [Consulta del 23/05/2019]

-Cercador arqueològic de la Generalitat de Catalunya disponible a <http://invarquit.cultura.gencat.cat/cerca>.

-Estela, E. (2018). “Els deu cementiris més singulars del país”, *VilaWeb* [En línea] <<https://www.vilaweb.cat/noticies/els-deu-cementiris-mes-singulars-del-pais/>> [Consulta del 10/06/2019]

-BARCELONA, REDACCIÓ “(2016). “La biblioteca funeraria del cementerio de Montjuïc abre su fondo bibliográfico a los ciudadanos”, *La Vanguardia*, [En línea] <<https://www.lavanguardia.com/local/barcelona/20160225/40761420/biblioteca-funeraria-barcelona.html>> [Consulta del 23/05/2019]

-Montañés, J. Á. (2014) “Panteones ‘resucitados’, Cementeris de Barcelona pone a la venta un centenar de mausoleos neoclásicos y modernistas de los recintos de Poblenou y Montjuïc”, *El País*, [En línea] <https://elpais.com/ccaa/2014/03/09/catalunya/1394396123_263033.html> [Consulta del 23/05/2019]

-Montañés, J. Á'.(2009) “Ponga en su tumba un ángel modernista, aunque sea una réplica, Cementerios de Barcelona venderá copias de esculturas centenarias”, *El País*, [En línea]<https://elpais.com/diario/2009/05/06/catalunya/1241572039_850215.html > [Consulta del 23/05/2019]

-Portal d'Informació Urbanística de l'Ajuntament de Barcelona disponible a <https://ajuntament.barcelona.cat/informaciourbanistica/cerca/ca/>

-Programa EUCOMET [En línea] <<http://eucemetspanish.blogspot.com/p/acerca-de.html>>[Consulta del 19/05/2019]

-Programa EUCOMET, “Guía de buenas prácticas para la gestión de servicios turísticos en cementerios” [En línea] <<http://eucemetspanish.blogspot.com/p/guia-de-buenas-practicas.html> >[Consulta del 19/05/2019]

-Rodríguez Marín, F.J (2018). “Factores exógenos y experiencias de gestión determinantes del éxito de cementerios europeos como producto turístico”. *XIX Encuentro Iberoamericano de Valorización y Gestión de Cementerios Patrimoniales*, p.1-22. [En línea] <<https://riuma.uma.es/xmlui/bitstream/handle/10630/17079/Factores%20ex%C3%B3genos%20gesti%C3%B3n%20cementerios%20europeos.pdf?sequence=1&isAllowed=y>> [Consulta del 20/05/2019]

- Valmaña J (2012) “Cementiris i crematoris: oportunitat per a una bona gestió”, *Jornada tècnica la gestió dels cementiris municipals: perspectives de futur*, Diputació de Barcelona, 5 de Juny de 2012 [Consulta: Abril 2019]. Disponible en Diba: http://www.diba.cat/es/web/seep/jornada_cementiris

-SYMBOLS [En línea] < <https://symbolsproject.eu/explore.aspx>>[Consulta del 19/05/2019]

Ruta dels àngels de la mort

Annex 1. Ruta dels àngels de la mort⁸²

Introducció: la “Ruta dels àngels de la mort” sorgeix arrel de la idea de donar vida a un article científic transformant-lo en una ruta cultural. “L’àngel de la mort: Una anàlisi a l’entorn de la l’escultura funerària del modernisme” va ser realitzat per l’autora d’aquest text conjuntament amb la doctora Mireia Freixa⁸³.

Objectius i finalitat: amb la creació d’aquesta ruta es pretén apropar als ciutadans la riquesa patrimonial del cementiri de Montjuïc. Els visitants podran veure l’evolució estilística de l’escultura catalana des dels segles XIX al XXI seguint el model iconogràfic de l’àngel cristià. Es pretén donar a conèixer els cementiris amb l’objectiu que els ciutadans els comencin a valorar patrimonialment i les institucions inverteixin en la seva gestió, restauració, conservació i difusió. Aquesta posada en valor a través d’una ruta cultural és l’objectiu principal de l’itinerari. S’ha inclòs una obra del cementiri de Poblenou per donar l’opció de que el visitant s’hi desplaci a veure-la i pugui observar com els mateixos models iconogràfics de la ruta també es donen en altres necròpolis.

La ruta es podrà seguir amb l’ajuda d’un mapa i també a través d’una aplicació que mitjançant el GPS del mòbil ajudarà a localitzar les escultures amb més facilitat.

Localització i mitjans de transport públic:

Horari: dilluns a diumenge: de 08:00 a 18:00 hores.

Adreça: Cementiri de Montjuïc, c/ Mare de Déu de Port, 56-58. Barcelona

Transport públic: Autobús número 21 tots els dies amb sortida Av. Paral·lel direcció el Prat. L’autobús número 107 només funciona per l’interior del cementiri els dies festius.

Recorregut i extensió aproximada: unes 3 hores caminant per 5 km aproximats.

Significat i simbologia de l’itinerari: les escultures que representen àngels cristians són molt característiques dels cementiris moderns però sobretot dels que es troben a Catalunya. Hi ha tants àngels que l’experiència de visitar un cementiri es pot comparar amb una visió onírica del món celestial. L’evolució estilística degut a les influències de l’estil Modernista i Simbolista

---

⁸² Per l’elaboració dels apartats s’han seguit alguns dels models presentats per Mariona Xirgo Carrión en el treball de final de màster “Model per a la creació d’un itinerari cultural: seguint els passos de Mossé Ben Nahman” de la Universitat de Girona.

⁸³ Oliva Andrés, M. & Freixa, M. (2018) “L’àngel de la mort: Una anàlisi a l’entorn de la l’escultura funerària del modernisme”, *A Modern Sculpture and the Question of Status*, Col·lecció singularitats, p. epíleg. Disponible en línia: <http://www.publicacions.ub.edu/ficha.aspx?cod=08812>

que presenten aquestes figueres angeliques és molt interessant ja que passen de ser representats com a àngels realistes amb una clara funció protectora a esdevenir àngels femenins que lamenten la mort dels difunts.

S'han triat dotze representacions diferents d'aquests àngels per tal de mostrar la riquesa patrimonial de símbols i tradicions presents a la necròpolis.

Contingut patrimonial: la majoria d'escultures de la ruta van ser realitzades per alguns dels escultors més importants de l'època, però també hem volgut posar exemples d'àngels realitzats per tallers d'escultura amb l'objectiu de posar-los en valor. La majoria d'obres del cementiri van ser realitzades per aquests tipus de tallers que eren contractats per famílies menys adinerades i que també són un reflex de la societat del moment.

Els escultors protagonistes d'aquesta ruta per ordre d'aparició són: Josep Llimona, Josep Campeny, Rafael Atché, Federico Bechini, Josep Reynés, Francesc Pagès i Serratosa, Pere Carbonell, Manuel Fuxà, Enric Clarasó, Ventura Hermanos, Enric Serra i Joan Figueras, Miquel Font, Alfons Juyol, Eusebi Arnau i J. Jose Maria

Material: les obres són realitzades en marbre o pedra de Montjuïc i es presenten de manera exempta o en relleu.

Titularitat, gestió i protecció: Cementiris de Barcelona, S.A. atorga els drets funeraris mitjançant un contracte de concessió i la família receptora d'aquesta concessió rep el dret del seu us privat. El nivell de protecció del cementiri es el corresponent a un be d'interès urbanístic.

Estat de conservació: l'estat de conservació de les escultures que es troben dins dels panteons és molt bo. En canvi les escultures que es troben a l'aire lliure pateixen les conseqüències de la seva exposició a agents externs com la pols, la sorra, la pluja àcida, el vent, els excrements d'aus. També els actes vandàlics perjudiquen la conservació de les peces. Tanmateix les obres triades es troben en un estat de conservació força bo.

Agents: els agents implicats en la ruta serien els propis gestors del Cementiri i l'Ajuntament. També poden estar implicades aquelles associacions o rutes en les que el cementiri en formi part com per exemple l'ASCE.

Modalitat: la ruta esta pensada per fer-se lliurement, però guiada seria molt millor ja que es podrien donar explicacions i informació molt més detallada i com a resultat donar un millor servei i fomentar la divulgació del coneixement.

Elements de suport: tant a l'entrada del cementiri com a les oficines es proporcionarà la informació de la ruta en forma de fulletó. També estarà distribuïda pel cementiri amb peanyes. Ja hem esmentat que també es pot fer el recorregut amb l'ajuda d'una aplicació mòbil.

Punts d'abastiment i descans: en el cementiri hi ha una zona de descans amb lavabos a la zona d'oficines i en tot el recorregut hi ha bancs i fonts disponibles.

Capacitat de càrrega: la visita es pot fer individualment, però en el cas de grups s'ha de demanar permís al gestor del cementiri i firmar un document sobre riscos.

Estratègia de comunicació, promoció i comercialització: la ruta es podrà publicitar per mitjà dels canals tradicionals de comunicació de l'empresa. S'elaborarà un dossier i una roda de premsa per a que els mitjans en tinguin constància. Els fulletons estaran disponibles en els punts d'informació turística més importants de la ciutat.

La presència a les xarxes socials és un element clau per donar-la a conèixer. Es podran publicar tots els materials de suport en línia i es crearà un *hashtag* que permetrà el seu seguiment i avaluació.

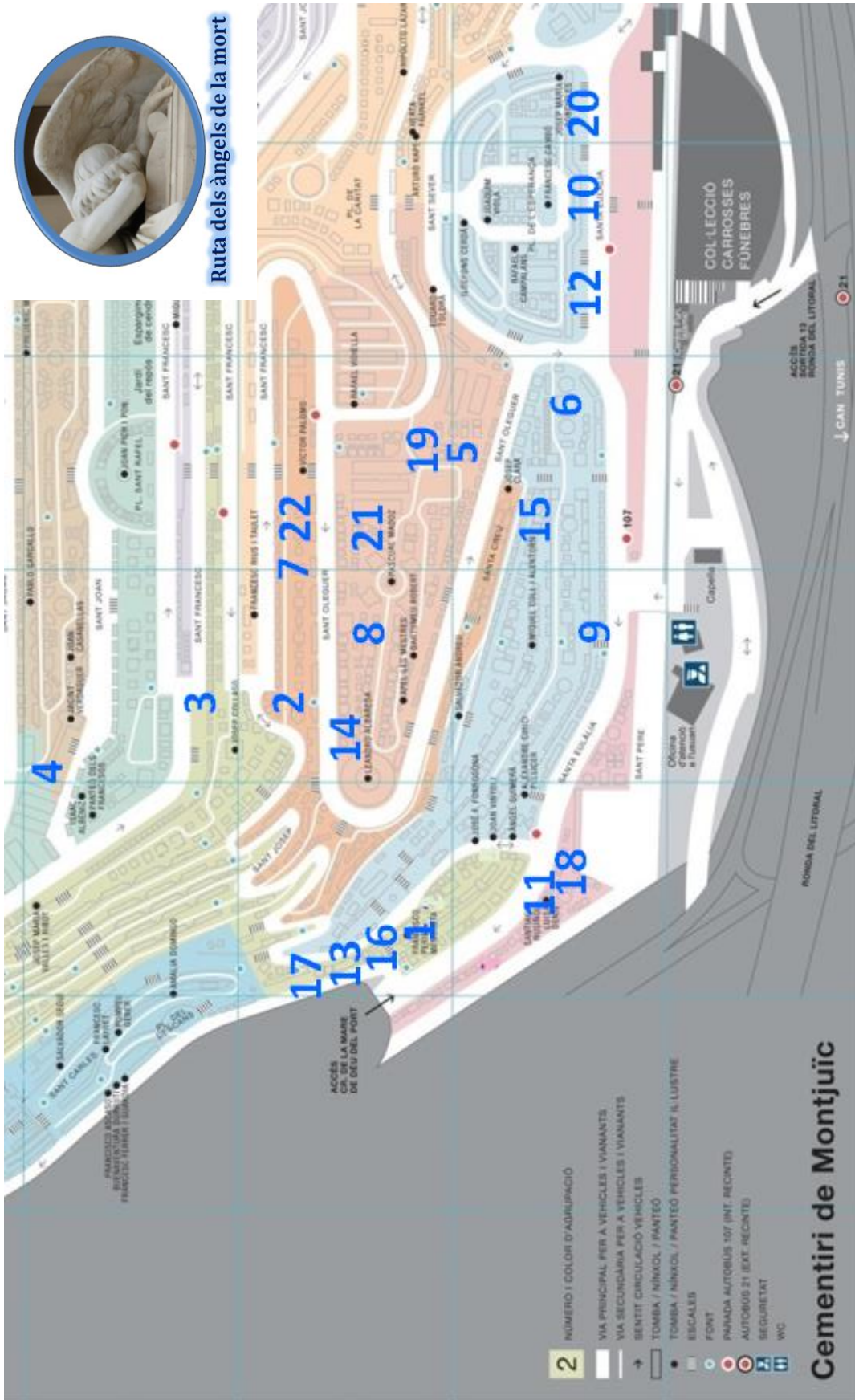
El *hashtag* de la ruta és: #Rutangelsmort

Aspectes lingüístics: el material de suport es realitzarà en català, castellà i anglès. Si hi ha pressupost i demanda suficient es pot estudiar editar-lo en altres idiomes.

Control operatiu dels resultats: tant a l'aplicació mòbil com a les oficines hi haurà la possibilitat d'omplir una enquesta. La ruta també serà visible amb l'aplicació de Google Maps i permetrà valorar-ne l'experiència.

Ruta dels àngels de la mort

Ruta dels àngels de la mort

Àngels custodis.

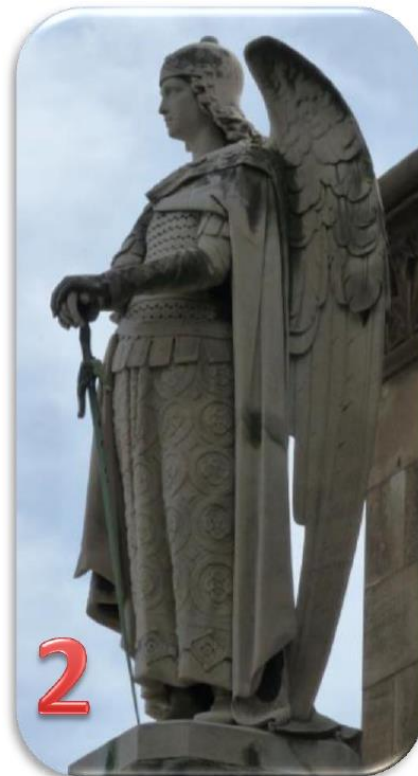
Protegeixen la família amb funció apotropaica.

JOSEP LLIMONA-

PANTEÓ FAMÍLIA TORRAS, 1885- 1888,
VIA DE SANTA EULÀLIA, AGRUPACIÓ 2,
NÚMERO 13

JOSEP CAMPENY

PANTEÓ ADELA LABRÓS 1889
VIA DE SANT OLEGUER, AGRUPACIÓ 4,
NÚMERO 7

Ruta dels àngels de la mort

Àngels orants Dipositen flors

RAFAEL ATCHÉ

PANTEÓ ANSELM COMA, 1904 .
VIA DE SANT FRANCESC, AGRUPACIÓ
2, NÚMERO 56

JOSEP CAMPENY

SEPULTURA AURELIA JOSEPH, 1901
VIA DE SANT JOAN, AGRUPACIÓ 9,
NÚMERO 9

Ruta dels àngels de la mort

Àngels que resen. Preguen pels nostres difunts

FEDERICO BECHINI I BAGNASCO

PANTEÓ BUHIGAS, 1905

VIA DE SANT OLEGUER,
AGRUPACIÓ 5, NÚMERO 139

JOSEP REYNÉS

**PANTEÓ FRANCESCA SEYCHER, VIUDA DE
GENER, 1906**

VIA DE SANTA EULALIA, AGRUPACIÓ 3,
NÚMERO 71

Ruta dels àngels de la mort

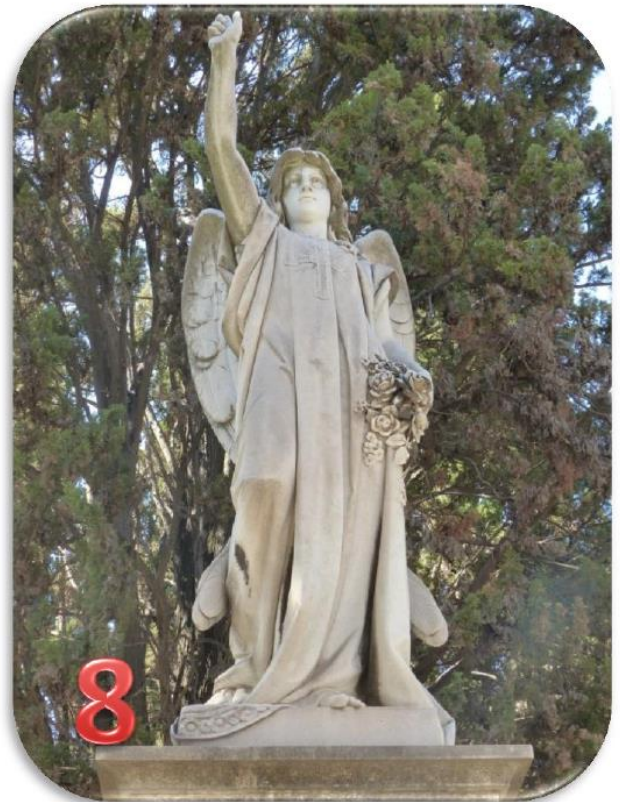
Àngels que indiquen el camí cap al cel.

FRANCESC PAGÈS I SERRATOSA

PANTEÓ LLUÍS SOCIAS I RUBIO, 1889
VIA DE SANT OLEGUER, AGRUPACIÓ 4,
NÚMERO 15

PERE CARBONELL I HUGUET

PANTEÓ MAURICI NOGUERA I JORBA,
1893
VIA DE SANT OLEGUER, AGRUPACIÓ 5,
NÚMERO 21

Ruta dels àngels de la mort

Àngels trompeters. Que esperen el judici final descrit per l'evangelista Mateu.

MANUEL FUXÀ
PANTEÓ FAMÍLIA
BATLLÓ I BATLLÓ, 1889
VIA DE SANTA EULÀLIA, AGRUPACIÓ 3,
NÚMERO 8

ENRIC CLARASÓ
ARC COVA
CLAPERS, 1920-1925?
VIA DE SANTA EULÀLIA, AGRUPACIÓ
3, NÚMERO 168

Ruta dels àngels de la mort

Putti

Simbolitzen l'amor o la promesa d'una nova vida en el més enllà.

VENTURA HERMANOS

PANTEÓ VICENTE FERNÁNDEZ

VIA SANTA EULÀLIA , AGRUPACIÓ 1,
LLETRA Q

ENRIC SERRA Y JOAN FIGUERAS

PANTEÓ MATAS BARATA

VIA SANTA EULÀLIA, AGRUPACIÓ 3,
NÚMERO 149

Ruta dels àngels de la mort

Psicopomps

Porten les ànimes cap al cel

MIQUEL FONT

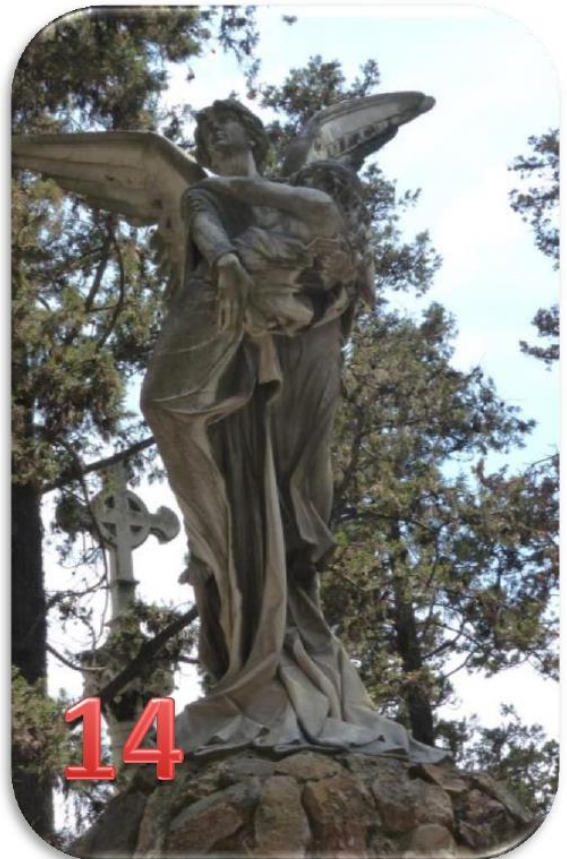
PANTEÓ FAMÍLIA PALA FERRER.

VIA SANT JOSEP, AGRUPACIÓ 2,
NÚMERO 24.

JOSEP CAMPENY

**PANTEÓ FAMÍLIA D'EDUARD PUIG I
VALLS, 1890**

VIA DE SANT OLEGUER, AGRUPACIÓ 5,
NÚMERO 5

Ruta dels àngels de la mort

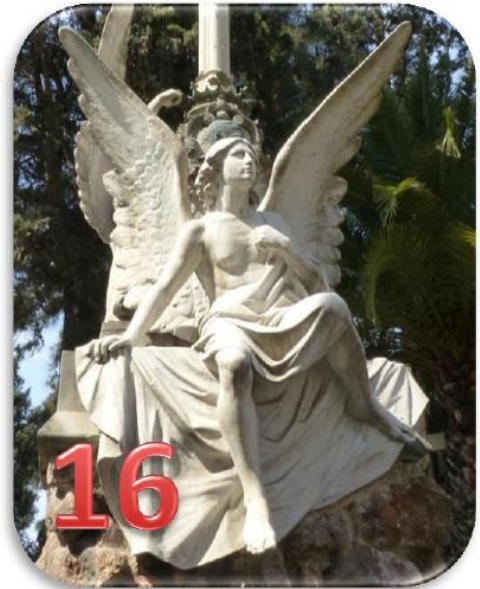
Àngels dona.

JOSEP LLIMONA

PANTEÓ ALOMAR I ESTRANY, 1893
VIA DE SANTA EULÀLIA, AGRUPACIÓ 3,
NÚMERO 67

JOSEP CAMPENY-

PANTEÓ RAMÓN BLANCO DE ERENAS, 1908
VIA DE SANTA EULÀLIA, AGRUPACIÓ 2,
NÚMERO 14 B

Ruta dels àngels de la mort

Àngels que perden les ales per esdevenir un concepte abstracte.

JOSEP LLIMONA

**“EL DOLOR I LA RESIGNACIÓ”,
PANTEÓ MERCEDES CASAS DE
VILANOVA, 1903**

VIA DE SANT JOSEP, AGRUPACIÓ 2,
NÚMERO 25 BIS

ENRIC CLARASÓ

**“EL ESPÍRITU DESPRENDIÉNDOSE DE LA
MATERIA”,**

**PANTEÓ LEAL DA ROSA, 1903
VIA DE SANTA EULÀLIA, AGRUPACIÓ 1,
LETRA I**

Ruta dels àngels de la mort

Àngels ploraners.

TRIBUÏT A JOSEP CAMPENY
PANTEÓ AUGUST URRUTIA I
ROLDÁN, 1908-1911
VIA DE SANT OLEGUER,
AGRUPACIÓ 5, NÚMERO 137

ALFONS JUYOL
PANTEÓ FAMILIA JOSE MATEU, VIA
SANTA EULÀLIA, AGRUPACIÓ 3,
NÚMERO 182

Ruta dels àngels de la mort

Àngels escultors Escriuen els nostres epitafis

EUSEBI ARNAU

PANTEÓ CARBÓ, 1905

VIA DE SANT OLEGUER, AGRUPACIÓ 5,
NÚMERO 36

JOSEP CAMPENY

PANTEÓ DE JOAN FORGAS I BAYO,

1891

VIA DE SANT OLEGUER, AGRUPACIÓ 4,
NÚMERO 17

Ruta dels àngels de la mort

En el cementiri de Poblenou hi ha més àngels!

Àngels del silenci

Ens recorden que la mort es silenciosa i pregunten pel silenci del cementiri.

J. JOSE MARIA

PANTEÓ FAMILIA CASAJUANA MARTÍ.

CEMENTIRI DE POBLENOU

CONTINUARÀ...

Annex 2. Entrevista a l'Adrià Terol, historiador i gestor cultural de Cementiris de Barcelona, S.A.

Montse: Bon dia Adrià, com és la gestió cultural d'un cementiri? Quins reptes planteja?

Adrià: És important que els gestors ens deixem ajudar per altres especialistes com són els pedagogs quan, per exemple, preparem activitats per nens. Una mica, intentar rodejar-te de bons professionals de cada matèria. Sobre la gestió cultural de cementiris es poden tenir idees o objectius, com per exemple, ara, el que et comentava dels experts en pedagogia, ara estem intentant obrir un camp més important cap a les activitats pedagògiques, si que es veritat que des de el 2013 que estem dins del PAE, programa d'activitats escolars, però bueno teníem tres activitats reconegudes amb el segell de qualitat però volíem algú més, com activitats mes concretes o específiques. L'objectiu del curs vinent serà això, tenir activitats específiques que pugin tractar temes com per exemple el tema del dol. Als nens els hi representa una ajuda, sempre hi ha un alumne que se li ha mort algú, els pares o fins hi tot algun company del col·legi. Per això vàrem pensar que el cementiri seria un bon lloc per treballar el tema amb els nens. També hem volgut actualitzar el contingut ja que algunes escoles repeteixen i volem tenir més varietat i també perquè s'apropin més escoles. És això, jo com a estudiant d'història i gestor cultural, intentem pensar amb actes i el fet d'obrir els cementiris a la ciutat, intentem organitzar diferents tipus d'activitats o participar en diferents activitats que organitza la ciutat com la Nit dels Museus o la Fira Modernista. Però després per desenvolupar segons quines coses sempre ens va be l'ajuda externa com en el cas que mencionaven dels pedagogs.

Montse: Quines qualitats ha de tenir un gestor cultural de cementiris? Quines tasques realitza?

Adrià: Evidentment que des d'aquí dissenyem rutes a diferents cementiris, després s'han d'organitzar, planificar amb un calendari, formar als guies especialment els caps de setmana, que ho porta una empresa externa, comptar amb una empresa que organitza aquestes guies, ens hem de coordinar amb ells. I després estar pendent de saber el que s'organitza a la ciutat cada any per posar de la nostra part com la Nit dels Museus, i després van sortint altres festes com els Tres Tombs que ens ajuden a fer difusió de la Col·lecció de les carrosses fúnebres. Hem d'estar pendent de les activitats que a nosaltres ens poden anar bé per fer difusió, perquè aquesta és la nostre missió, difondre i tenir assegurats tots els punts turístiques de la ciutat amb informació nostre i parlar amb els diferents agents de la ciutat per fer activitats conjuntes.

Montse: Com us planifiquen? Per exemple, en la redacció de normes. He vist que hi ha una ampla legislatura entorn el patrimoni i m'he adonat i m'ha sorprès que un gestor de cementiris hagi de tenir coneixements sobre lleis.

Adrià: si potser es la part més feixuga de la feina. Els bens patrimonials s'han d'anant rehabilitant i tenim un departament d'obres que s'hi dedica. Hem de ser conscients del valor patrimonial del que gestionem. S'han fet restauracions al Cementiri de Poblenou, la capella, la sala de juntes... No només al cementiri de Poblenou, sinó també el de Sants i el de les Corts.

Montse: he llegit què en el vostre estatut, l'Ajuntament de Barcelona, us delega la gestió del patrimoni.

Adrià: exactament

Montse: en aquest sentit, he volgut mostrar en el treball de fi de màster la necessitat de que el cementiri de Montjuic es declari Be d'interès Nacional ja que tindria un nivell de protecció superior i podria gaudir de subvencions.

Adrià: en aquest camp encara es pot treballar molt, si que és veritat que el cementiri té poca protecció i és cert que molts panteons destacats tampoc tenen una jurisdicció que els pugui protegir individualment.

Montse: és veritat que per exemple com a Bens Urbanístics estan protegits els panteons però no s'especifica exactament quina protecció tenen. Crec que s'hauria de treballar en aquesta línia. També em pregunto si es pot vendre un panteó.

Adrià: no perquè estem parlant d'una concessió. No es poden fer vendes directes.

Montse: és l'obligació dels propietaris tenir el manteniment dels panteons?

Adrià: si

Montse: en aquest sentit, es un peix que es mossega la cua, ja que els propietaris han d'invertir en algú que no es seu 100%. Crec que aquest és el problema de que el patrimoni funerari, especialment europeu, estigui en estat de deixadesa.

Adrià: si hi ha la tira de situacions diverses. Hi ha famílies que provenen de famílies molt adinerades i que actualment són treballadors normals i que no poden mantenir això.

Montse: és un tema molt curiós i complex legalment.

Adrià: si es un gran tema per desenvolupar.

Montse: Seguim amb les qüestions del planificació, en el cas del finançament o pressupostos he vist que es destina una partida especial per a la protecció de cementiris i la seva difusió.

Adrià: El departament d'administració et dona una partida pressupostaria i ho has de gestionar.

Montse: estem veient que el gestor cultural, ha de saber de tot, ha de ser molt polivalent. Amb l'administració pública esteu en constant contacte?

Adrià: si estem en constant contacte i depenem de l'ajuntament de BSM en el nostre cas i qualsevol intervenció o cosa s'hi faci ha de passar per la seva aprovació.

Montse: la gestió del manteniment del patrimoni qui ho du a terme?

Adrià: el departament d'obres. S'ha donat el cas de que també han rebut l'ajuda directa d'assessors i arquitectes. Per exemple en la restauració del panteó Albareda van rebre l'ajuda dels arquitectes que van fer també la col·lecció de les carrosses.

Montse: Qui s'encarrega de la planificació d'activitats culturals?

Adrià: Ho portem nosaltres i decidim a quines activitats col·laborar, participar, tot.

Montse: Com són les relacions institucionals?

Adrià: són relacions molt directes amb l'ajuntament. Sobretot, la nostre cap de comunicació, la Marta, és qui te contacte amb el director general i qualsevol cosa que sigui més institucional cal el vistiplau de l'ajuntament. Per tant, es una relació molt fluida.

Montse: Quines són les vostres polítiques culturals? La difusió?

Adrià: Si. El fet d'intentar que la societat vegi els cementiris com un espai més de la ciutat sense cap mena de problema ni tabús. Amb promoció s'intenta donar-li la volta al cementiri en si, no només els aspectes patrimonials, sinó que també sigui vist com un espai per passejar, naturalitzar aquest espai.

Montse: Si, es molt important trencar aquest tabú entorn la mort.

Adrià: La besant més cultural i patrimonial i la vesant més social de fer que la gent no tingui por d'entrar en un cementiri i que descobreixi un espai natural, tranquil, on poder passejar. Trencar barreres.

Montse: M'ha sorprès la quantitat d'articles que hi ha sobre el concepte paisatgístic del cementiri.

Adrià: A més que aquí a Barcelona en tenim molt diversos, no només el de Montjuic, sinó el de Sant Gervasi te unes vistes espectaculars de Barcelona. La tranquil·litat d'estar a peu de la muntanya.

Montse: Com controleu el patrimoni? Ja has esmentat que teniu un departament específic en aquest sentit, també he vist que teniu contactades una empresa de seguretat, i també hi ha legislació al respecte. També feu restauracions.

Adrià: Si, puntualment hi han restauracions, no només les que fan del departament d'obres, sinó que també amb la Universitat de Barcelona amb l'Escola de Restauració els alumnes fan practiques en escultures de mesura petita o mitjana. Les escultures es traslladen al taller de l'Escola.

Montse: Heu sigut pioners a l'hora de fer una gran difusió del patrimoni, en quines línies innovadores esteu treballant actualment? He vist que heu tret moltes apps, també feu difusió a traves del youtube. M'agradaria saber si hi ha alguna cosa nova en la que esteu treballant. Crec

que seria interessant treballar en la creació d'una app amb Gps per orientar-se pel Cementiri de Montjuïc.

Adrià: En el cementiri de Poblenou s'ha fet però a Montjuïc els recursos econòmics ara estan destinats a la restauració del cementiri. Però si que es "algu" que sabem que funciona i es pot aplicar al Cementiri de Montjuïc.

Montse: S'ha treballat en la realitat virtual?

Adrià: es va fer a Sant Gervasi. Amb un plànol de realitat virtual, un itinerari i uns vídeos educatius. Ara estem centrats sobretot en el tema educatiu.

Montse: Crec que es un tema molt important, l'educació. Fins a quin nivell contempla la vostra oferta educativa?

Adrià: Tots. Hem intentat cobrir a partir de primària, i normalment venen secundària, batxillerat i cicles formatius de grau mig i superior. També han vingut d'Universitats com la Pompeu Fabra, també han vingut de Turisme de la Universitat de Barcelona. Intentem cobrir tot, i ara amb les noves activitats que estem treballant intentarem cobrir tota primària, amb activitats més concretes, amb un tema més concret, amb menys temps de duració, ara les ajustarem molt millor a cada cicle. Fins ara només teníem tres i una de combinada, però ara li donarem una volta i serà molt millor i millor adaptat a cada cicle.

Montse: et recomano els manuals de bones practiques que han escrit al programa Eucemet sobre com enfocar el tema educatiu. Un altre tema que tracten és el del turisme. Tornant al tema pedagògic, ha de ser molt complicat gestionar la visita d'escoles al cementiri amb el públic que acudeix per vetllar els seus morts. Vosaltres teniu la col·lecció de carrosses que es pot fer servir d'espai taller no?

Adrià: L'espai de les carrosses ens va molt bé, però el cementiri al final es el reclam principal quan les escoles et truquen o els hi expliques les activitats. El museu el troben molt interessant però prefereixen portar els alumnes al cementiri. El museu ens pot ajudar a fer les activitats i com a introducció a una visita al cementiri, perquè expliques els inicis dels cementiris moderns, els cementiris parroquials, és la introducció als primers cementiris, com el de Poblenou. Ara que estem parlant amb els pedagogs i l'experiència de cinc anys que portem parlant amb els professors és el cementiri el que veuen més interesant. Si els professors no tenen por a la mort o tabú, els alumnes tampoc, llavors et fan unes preguntes sorprenents entorn la besant tècnica d'un cementiri, com funciona un cementiri...

Per tant, si s'està fent una visita i hi ha un enterrament, ens posarem a distancia per respecte, però els hi serveix per veure el vehicle, com es puja un taüt, pot ser interessant en funció sempre de l'escola i el professor. Els nens no tenen massa tabú entorn la mort, especialment els de primària, els de secundària els hi pica la curiositat, si veuen les carrosses poden pensar en un conte de fades, es més a la secundària quan els adults els hi transmetem unes pors. Potser hi ha alumnes que no volen entrar i per aquest motiu és fa un treball previ a l'escola, se'ls hi envien les activitats i el dossier perquè el professor tingui una idea del que es farà i es pugi transmetre a

classe. Hi ha alumnes que no han vingut ja que culturalment no els hi agrada o perquè han tingut una mort recent d'algú proper.

Montse: com avalueu les vostres activitats culturals? Enquestes...

Adrià: fem enquestes al acabar les visites els guies o jo mateix, els hi preguntem bàsicament a banda del sexe, edat, també preguntem com s'han assabentat de l'activitat, per exemple internet, per saber que funciona més o que s'ha de reforçar més. Vàrem fer publicitat al metro quan es va inaugurar el museu de carrosses fúnebres.

Un altre pregunta de l'enquesta és quines expectatives tens i si s'han complert. Així també veus si les han superat, si ha estat bona o no tan bona, o ha estat dolenta, normalment són bones, es a dir, l'expectativa sol ser més baixa pel que després és la valoració, que es més alta.

Montse: un indicati de que ha anat bé és quan repeteixen les escoles d'un any per l'altre.

Adrià: si ho veiem com a molt favorable, igualment s'ha de millorar i amb el nou pla educatiu farem més activitats.

Montse: per finalitzar, com es pot gestionar turísticament un cementiri, pot haver-hi doble vida en els cementiris entre la funció de cementiri i la funció turística?

Adrià: si, però d'una manera controlada.

Montse: s'hauria de posar les normes més clares del recinte o fer visites guiades programades?.

Adrià: fa dos estius es va fer visites amb anglès i francès, van tenir relativament èxit. Hem de tenir en conte el tema dels riscos laborals. Qualsevol activitat dins del cementiri ens han d'omplir una fulla i signar amb la seva assegurança per si passa algú. D'aquesta manera tens també un control de qui entra i qui surt, sinó no pot fer la visita. Hi ha hagut casos en que han vingut grups de creuers, en aquest cas es demanen que els grups siguin reduïts i que portin una audioguia que no molesti al públic del cementiri.

Montse: Moltes gràcies per donar-me l'oportunitat de realitzar aquesta entrevista sobre la gestió cultural de cementiris, ja que no hi ha res escrit, seria molt interessant que tu que et dediques a això, facis un article sobre aquest tema ja que es una professió desconeguda que implica ser multidisciplinar i tocar moltes branques.

ANNEX III

CATÁLEG D'ESCULTURA FUNERÀRIA DEL CEMENTERI DE MONTJUÏC

ENRIC CLARASÓ I DAUDÍ (1857-1941), JOSEP CAMPENY SANTAMARÍA (1858-1922), RAFAEL ATCHÉ (1854-1923), JOSEP LLIMONA (1863 -1934), EUSEBI ARNAU (1864-1934), JOSEP REYNÉS (1850-1926), MANUEL FUXÀ (1850-1927), JOSEP REBARTER GASULLA, FRANCESC PAGÈS I SERRATOSA (1852-1899), FEDERICO BECHINI I BAGNASCO, GABRIEL BECHINI (1886-1939), EDUARD BATISTA ALENTORN (1855-1920), PERE CARBONELL I HUGUET (1850-1927), JOSEP CARCASSÓ (1856-1920), MIQUEL CASTELLANAS I ESCOLÀ (1849-1924), JOSEP MARÍA BARNADAS I MESTRES (1867-1939), JOSEP CASAN I MATAMALA (1873-?), JOAN FLOTATS I LUCIÀ (1847-1917), MARTÍNEZ Y FORTUNY, ROSSEND NOBAS I BALLBÉ (1849-1891), ANTONI PARERA I SAURINA (1868-1946), DOMÈNEC TALARM (1812-1902), VENANCI VALLMITJANA I BARBANY (1828-1919), AGAPIT VALLMITJANA I BARBANY (1830/1933-1905), AGAPIT VALLMITJANA I ABARCA (1850-1915).

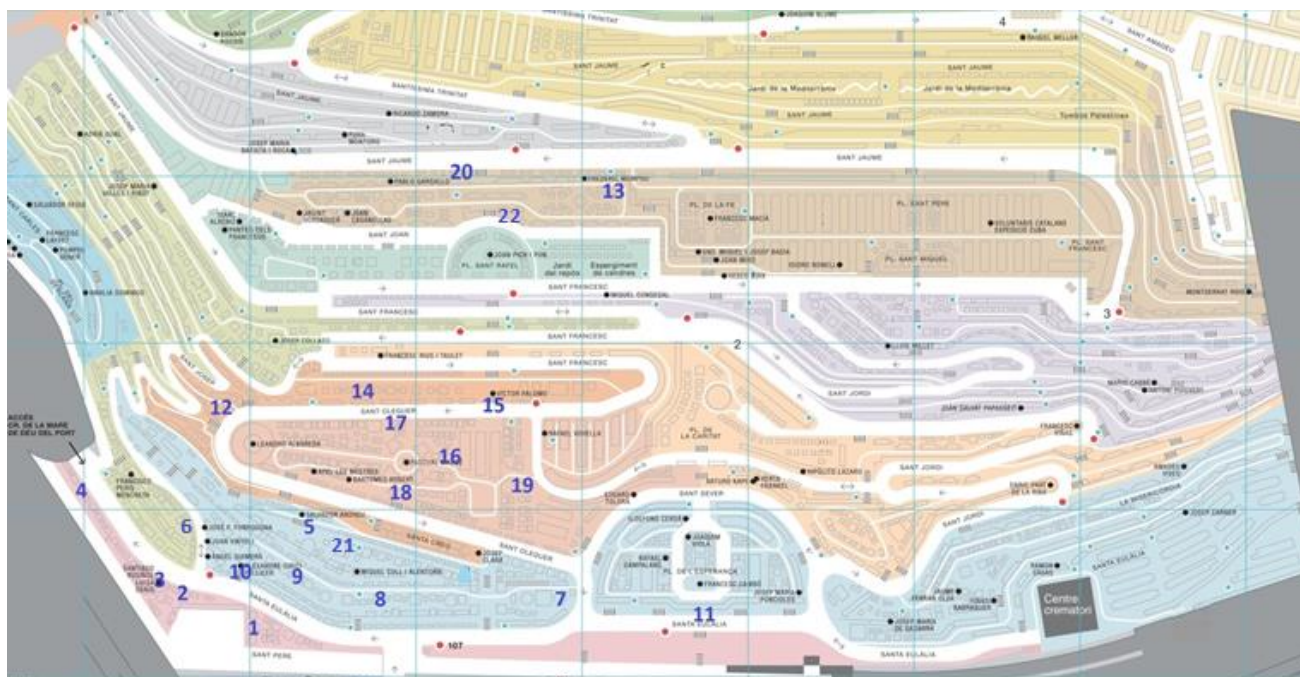
Per a l'elaboració d'aquest catàleg sobre les escultures del cementiri de Montjuïc s'han seguit les següents directrius:

1. Aquest inventari esta dividit en dos apartats. El primer és un catàleg de les obres dels artistes més importants i de major reconeixement, dels quals es disposa de més informació i més referències, les obres dels quals han estat tractades més àmpliament i amb més detall, especialment les que s'han trobat inèdites s'ha incorporat una llarga descripció. En el segon hem inclòs els artistes de menor nivell al costat dels tallers d'escultura i marbristes ignorats per la majoria de bibliografia. En última instància cal tenir present que aquest criteri té cert grau de subjectivitat i no pot coincidir amb el que altres poguessin proposar.
2. S'ha realitzat un treball de camp al cementiri de Montjuïc on s'han pres fotografies de les escultures amb l'autorització del departament de comunicació del mateix. També s'han comprovat els noms dels panteons i les signatures dels artistes quan ha estat possible.
3. Els artistes han estat ordenats pel número de sepulcres en els quals han treballat, i quan aquests coincideixen en nombre d'obres, alfabèticament.
4. Les obres de cada artista del primer apartat han estat ordenades cronològicament. Aquesta cronologia s'ha establert a partir de la guia de Montjuïc de l'any 2008. En el cas de les obres que no estan recollides en ella s'ha procedit a buscar en els projectes de construcció o en les publicacions de l'època. En aquests casos s'especifica amb una nota al peu de pàgina indicant la font corresponent.
5. Igualment abans de cada nou autor s'inclou una pàgina amb un mapa del cementiri on es localitzen amb un nombre totes les obres d'aquest autor que es documenten a l'annex. A sota hi ha una taula on per a cada obra es dóna el nom de la sepultura, si l'obra està signada per l'autor del que es va a tractar i la via, agrupació i número on es troba l'obra. Per els autors amb una o dues obres s'ha fet una única ruta que aglutina totes aquestes obres, especificant en la taula de quin autor és cadascuna. En alguns casos també s'han agrupat en un mateix mapa autors íntimament relacionats, com els de la família Vallmitjana, els germans Juyol i Alfons Juyol o Federico i Gabriel Bechini entre d'altres. El mapa que s'ha fet servir pertany a Cementiris de Barcelona i s'ha usat amb motius acadèmics, els drets pertanyen als seus autors.
6. A l'annex primer cada obra té una "fitxa" on consta el nom de la família de la propietat funerària, la data de la seva construcció, direcció, fotografies antigues en el cas que el panteó es trobi en mal estat, fonts documentals, bibliografia on aquestes obres són citades i observacions. Si en les cites de les obres l'escultor no és esmentat també s'especifica.
7. En el mateix annex, per fer més amena la lectura, s'ha abreujat la bibliografia seguint la norma següent:

COGNOM, Nom, Any de publicació, número de la pàgina. Per exemple "MARÍN SILVESTRE, Maria Isabel. 1986, p.519 ". No obstant això, les referències al peu de pàgina s'han mantingut íntegres, sense cap tipus d'abreviatura.

8. Les fotografies que estan en color, pertanyen a l'autora d'aquest escrit i estan preses a l'agost de l'any 2016 la majoria d'elles, tot i que s'han anat realitzant moltes més durant els darrers anys. Les fotografies en blanc i negre pertanyen als seus autors i s'especifica en un quadre de text la seva procedència. En el cas de les fotografies de projectes preses en els diferents arxius de Barcelona, s'han demanat els permisos corresponents per a la seva publicació en aquest escrit. Pel que fa a les fotografies dels interiors dels panteons s'han eliminat per la publicació d'aquest treball segons la normativa de Cementiris de Barcelona. Algunes s'han desenfocat ja que el format no permetia la seva eliminació.
9. El contingut de les explicacions d'algunes obres dels annexos han estat extrets d'articles que ha publicat l'autora d'aquest text. En el cas de la família Vallmitjana, ha col·laborat Mercè Alabern Gómez.
10. Al segon apartat només s'inclouen les fotografies dels sepulcres amb un peu de pàgina on es cita el nom del mateix. Ocasionalment pot haver-hi descripcions addicionals si es considera necessari. També s'inclouen notes al peu amb les principals referències bibliogràfiques de les obres que les tinguin.
11. L'últim apartat del segon apartat correspon a un conjunt d'obres de les quals no ha estat possible trobar l'autor però que donada la seva bellesa, espectacularitat, singularitat o significació s'ha considerat pertinent incloure-les en el catàleg.

ENRIC CLARASÓ I DAUDÍ (1857-1941)

<u>Obra</u>	<u>Firma</u>	<u>Via</u>	<u>Agrupació</u>	<u>Número</u>
1. Panteó família Buxeda	Sí	Santa Eulàlia	1	18
2. Panteó Silva Perez, vda. Leal da Rosa	No	Santa Eulàlia	1	I
3. Panteó Lluïsa Denis	No	Santa Eulàlia	1	10
4. Panteó família Estruch	Sí	Santa Eulàlia	1	2
5. Panteó Tey	No	Santa Eulàlia	3	52
6. Panteó Rafael Masó	No	Santa Eulàlia	3	68
7. Panteó Vial Solsona	Sí	Santa Eulàlia	3	72
8. Panteó Portabella	No	Santa Eulàlia	3	12
9. Panteó família Russiñol	Sí	Santa Eulàlia	3	16
10. Panteó Batllo	No	Santa Eulàlia	3	8
11. Panteó Clapers	No	Santa Eulàlia	3	168
12. Panteó Ernest Niquet	Sí	Sant Oleguer	4	3
13. Panteó Jaume Brutau	Sí	Sant Joan	9	109
14. Panteó Martí Balles	Sí	Sant Oleguer	4	11
15. Panteó família Monegal	No	Sant Oleguer	4	19
16. Panteó família Carmen Macia vda Serrat	Sí	Sant Oleguer	5	65
17. Tomba major Rieussset	Sí	Sant Oleguer	5	10
18. Panteó Balet	Sí	Sant Oleguer	5	98
19. Panteó família Juncosa	Sí	Sant Oleguer	5	156
20. Panteó Parés Canals-antic Dolores Batlle viuda de Martí	No	Sant Jaume	9	134
21. Panteó Morera	No	Santa Eulàlia	3	56
22. Tomba menor Ciriach Bonet	Sí	Sant Joan	9	84

**PANTEÓ LLUÏSA DENIS I REVERTER, 1887
VIA DE SANTA EULÀLIA, AGRUPACIÓ 1, NÚMERO 10.**

FONTS DOCUMENTALS I BIBLIOGRAFIA

- “Nuestras necrópolis”, *La Dinastía*, 2 de novembre de 1887, p. 2.
- COLL I MIRABENT, Isabel., 1984, p. 500.
- MARÍN SILVESTRE, María Isabel. 1986, p. 519.
- MARTÍ I LÓPEZ, Elisa, 2008, pp. 168, 188, 209, 228, 238.

Observacions: La posició de les ales, els braços i la vestimenta recorden l'escultura funerària realitzada per l'escultor italià Giulio Monteverde per a la família de Francesco Oneto en 1882 situada al Cementiri Monumental de Staglieno (Gènova).

**CRUCIFIIXIÓ SITUAT A L'INTERIOR DEL PANTEO BUXEDA, 1888
VIA DE SANT PERE, AGRUPACIÓ 1, NÚMERO 18.**

*Fotografia eliminada ja que correspon a l'interior d'un panteó i no es pot publicar.

FONTS DOCUMENTALS I BIBLIOGRAFIA

- “Nuestras necrópolis”, *La Dinastía*, 2 de novembre de 1888, p. 1.
- “Visita a los cementerios”, *La Vanguardia*, 3 de novembre de 1888, p. 1.
- COLL I MIRABENT, Isabel, 1984, p. 500.
- MARTÍ I LÓPEZ, Elisa, 2008, pp. 208, 228.

**CRIST I CARIÀTIDES DEL INTERIOR DEL PANTEÓ DE LA
FAMÍLIA BATLLÓ I BATLLÓ, 1889
VIA DE SANTA EULÀLIA, AGRUPACIÓ 3, NÚMERO 8**

*Fotografia eliminada ja que correspon a l'interior d'un panteó i no es pot publicar.

FONTS DOCUMENTALS I BIBLIOGRAFIA

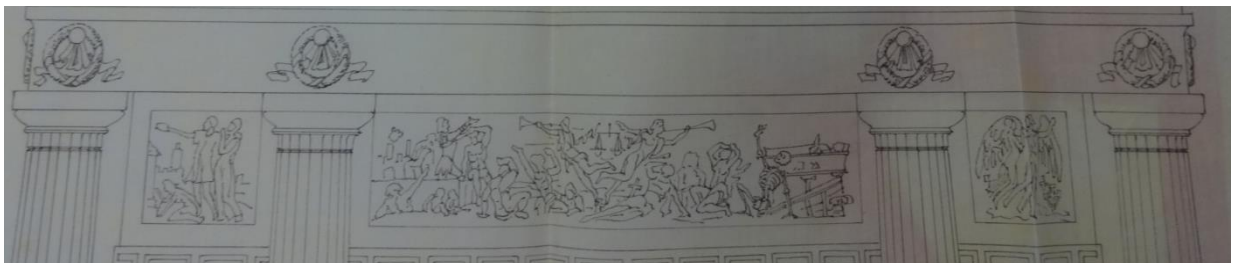
- *La Exposición*, número 34, 31 de octubre de 1887, p. 6: no cita l'autor.
- “Los cementerios”, *La Publicidad*, novembre de 1889, p. 2: no cita l'autor.
- “Nuestras necrópolis”, *La Dinastía*, 1 de novembre de 1889, p. 2: no cita l'autor.
- *La Vanguardia*, 2 de novembre de 1889, p.2: no cita l'autor.
- *Ilustració catalana*, 2a época, número 352, 6 de març de 1910, p. 143: no cita l'autor.
- *Arquitectura y construcción*, número 215, Barcelona, juny de 1910, pp. 173, 175, 176, 177, 179: no cita l'autor però inclou fotografies inèdites de l'interior del Panteó.
- BOHIGAS, Oriol, 1973, pp.56-64: no cita l'autor.
- COLL I MIRABENT, Isabel, 1984, p. 500.
- MARÍN SILVESTRE, María Isabel, 1986, pp. 163-175.
- MARTÍ I LÓPEZ, Elisa, 2008, pp. 165, 168, 189, 210, 228.

**ESGRAFIAT DEL PANTEÓ FAMÍLIA PORTABELLA, 1893
VIA DE SANTA EULÀLIA, AGRUPACIÓ 3, NÚMERO 12**

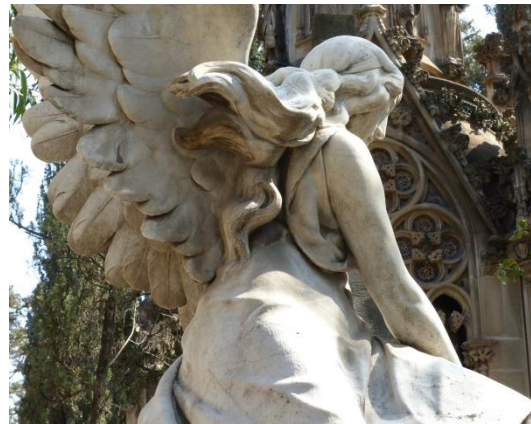
FONTS DOCUMENTALS I BIBLIOGRAFIA

- **Arxiu Municipal Contemporani de Barcelona:** [Projecte de Construcció d'Un Panteó, Propietat de J. Portabella, Al Solar Número 12 de la Via de Santa Eulàlia, AGRUPACIÓ 3a., del Cementiri del Sud-oest [Montjuïc]]. Plantes, Secions, Façana Posterior. Número de expedient 58506.24.

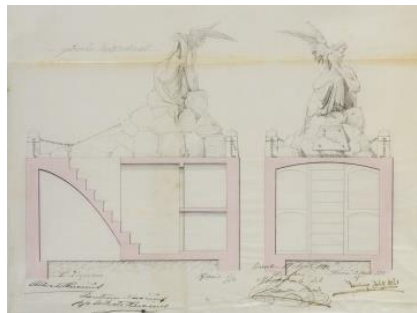
- BAREY, André, 1980, p. 40: no cita l'autor.
- COLL I MIRABENT, Isabel, 1984, p. 500.
- MARÍN SILVESTRE, María Isabel, 1986, pp. 211-219.
- MARTÍ I LÓPEZ, Elisa, 2008, p.226.

**SEPULTURA FAMÍLIA RUSIÑOL, 1893
VIA DE SANTA EULÀLIA, AGRUPACIÓ 3, NÚMERO 16**

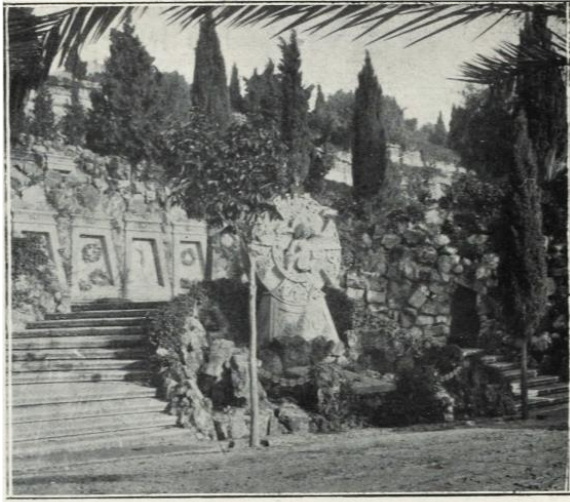
FONTS DOCUMENTALS I BIBLIOGRAFIA

- **Arxiu Municipal Contemporani de Barcelona:** [Projecte de Construcció d'Una Tomba, Propietat d'Alberto i Santiago Rusiñol, Al Solar Número 16 de la Via de Santa Eulàlia, AGRUPACIÓ 3a., del Cementiri del Sud-oest [Montjuïc]]. Número de expedient 58506.25.

- **Arxiu Fotogràfic de Barcelona:** Enterrament de Santiago Rusiñol, Número de registre 31177.
- “ÁNGEL, estatua de Enrique Clarasó (Salón Pares)”, *Ilustración artística*, número 595, Barcelona, 22 de maig de 1893, p. 7.
- COLL I MIRABENT, Isabel, 1984, p. 500.
- MARÍN SILVESTRE, María Isabel, 1986, p. 552.
- ESCUR, Núria. “De héroes y tumbas”, *La Vanguardia (VIVIR EN BARCELONA)*, 17 de maig de 2000, p.4.
- MARTÍ I LÓPEZ, Elisa, 2008, pp. 168, 212, 228, 233.

PANTEÓ FAMÍLIA MONEGAL, 1894
VIA DE SANT OLEGUER, AGRUPACIÓ 4, NÚMERO 19

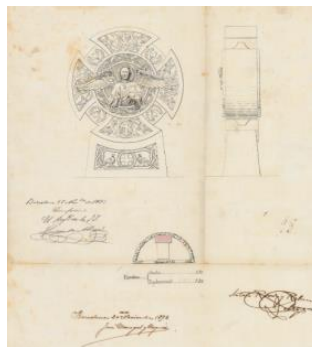
UN COSTAT AMARAT DE SOL

“Lo cementiri nou de Barcelona”, *Il·lustració catalana*, 2a època, 1 de novembre de 1914, pp. 566-571

FONTS DOCUMENTALS I BIBLIOGRAFIA

- **Arxiu Municipal Contemporani de Barcelona:**
  - [Projecte de Construcció d'Un Panteó, Propietat de José Monegal Y Nogués, Al Solar Número 19 de la Via de Sant Oleguer, AGRUPACIÓ 4a., del Cementiri del Sud-oest [Montjuïc]]. Número de expedient 58507.6.

- Panteó de José Monegal Nogués, Número 19, de la Via de Sant Oleguer, AGRUPACIÓ 4a del Cementiri del Sud-oest. Federico Aymamí. Número de expedient S-8507.6/1893.
- “Los Cementerios”, *La Vanguardia*, 1 de novembre de 1894, p. 3.
- “Los cementerios”, *La Dinastía*, 2 de novembre de 1894, p. 2: no cita autor.
- “Lo cementiri nou de Barcelona”, *Il·lustració catalana*, 2a època, número 595, 1 de novembre de 1914, pp. 566-571: no cita obra ni autor.
- BAREY, André. 1980, p. 36.
- SOLÉ SUQUÉ, Carme. 1976, pp. 126-127.
- COLL I MIRABENT, Isabel., 1984, p. 500.
- MARÍN SILVESTRE, María Isabel. 1986, pp. 226-234.
- MARTÍ I LÓPEZ, Elisa, 2008, pp. 212, 228, 233.

**CRIST INTERIOR DEL PANTEÓ DE LA FAMÍLIA TEY, 1894¹
VIA DE SANTA EULÀLIA, AGRUPACIÓ 3, NÚMERO 52**

*Fotografia eliminada ja que correspon a l'interior d'un panteó i no es pot publicar.

FONTS DOCUMENTALS I BIBLIOGRAFIA

- **Arxiu Municipal Contemporani de Barcelona:** [Projecte de Construcció d'Un Panteó, Propietat de Francisco Tey, Al Solar Número 52 de la Via de Santa Eulàlia, Agrupació 3a., del Cementiri del Sud-oest [Montjuïc]. Número de expedient 58506.33.
- “Los cementerios”, *La Vanguardia*, 1 de novembre de 1894, p. 3.
- “Los cementerios”, *La Publicidad*, 1 de novembre de 1894, p. 2.
- “Los cementerios”, *La Dinastía*, 2 de novembre de 1894, p. 2: **no cita l'autor.**
- COLL I MIRABENT, Isabel, 1984, p. 500.

Observacions : Obra desconeguda de l'escultor que hem pogut localitzar. Clarasó va realitzar per a la família Tey (1894) un Crist crucificat en una creu apuntada, de marbre blanc, que es troba a l'interior de l'hipogeu, obra de l'arquitecte Antoni Rovira i Rabassa. El gran realisme anatòmic mostrat en l'execució de l'escultura recorda al Crist realitzat pel mateix escultor pel Panteó de la família Batlló. Aquesta obra apareix tan sols esmentada per sengles publicacions de l'1 de novembre de 1894 de «La Vanguardia» i «La Publicidad» on es citava Clarasó com el seu autor.

¹ Segons l'Arxiu Municipal Contemporani de Barcelona número d'expedient 58506.33 i referències en els diversos diaris esmentats sobre la seva construcció.

**“EL DOLOR”, SEPULTURA ERNEST NIQUET, 1895
VIA DE SANT OLEGUER, AGRUPACIÓ 4, NÚMERO 3**

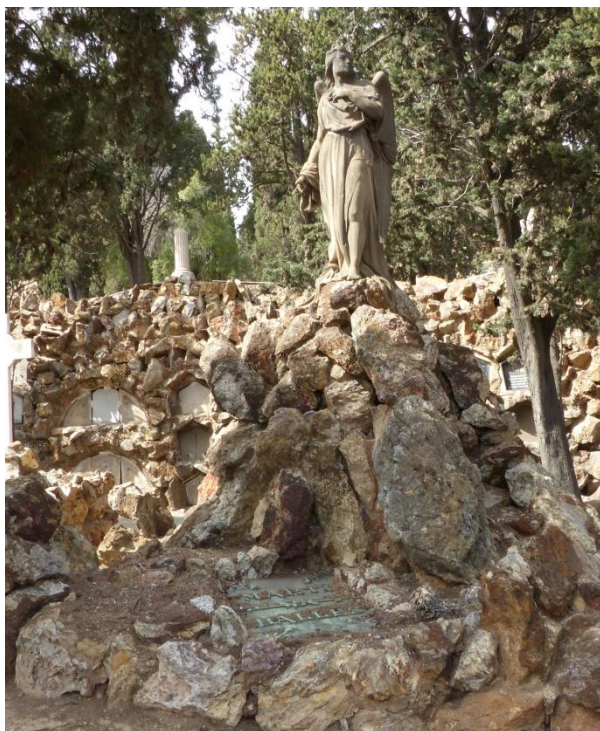

FONTS DOCUMENTALS I BIBLIOGRAFIA

- **Arxiu Municipal Contemporani de Barcelona:**
  - Permís Per a Fer Obres de Conservació en el Panteó Número 3, Via Sant Oleguer, AGRUPACIÓ 4a, del Cementiri del Sud Oest [Montjuïc]. Demanat Pel Senyor Ernesto Niquet i Vaulau. Número de expedient 8996.
  - Ernest Niquet Sol·licita Efectuar Reparacions Al Panteó Número 3 de la Via de Sant Oleguer, AGRUPACIÓ 4ta del Cementiri del Cementiri del Sud-oest [Montjuïc]. Número de expedient 6348.
- *Arquitectura y construcción*, número 184, Barcelona, novembre de 1907, lámina 22.
- CLARASÓ, Noel. *Enric Clarasó i Daudí*, Barcelona, Edit. de Nou Art Thor, 1982, p. 22.
- COLL I MIRABENT, Isabel., 1984, p. 500.
- MARÍN SILVESTRE, María Isabel. 1986, pp. 567-570.
- MARTÍ I LÓPEZ, Elisa, 2008, pp. 166, 197, 213, 228.

**PANTEÓ FAMÍLIA MARTÍ BALLÉS, 1896
VIA DE SANT OLEGUER, AGRUPACIÓ 4, NÚMERO 11**

FONTS DOCUMENTALS I BIBLIOGRAFIA

- **Arxiu Municipal Contemporani de Barcelona:**
  - Sol·licitud de Juana Du Coulombier, Viuda de D. José Oriol Martí Y Ballés, Per Traspasar el Panteó Número 11 de la Via de Sant Oleguer, AGRUPACIÓ 4a. del Cementiri del Sud-oest [Montjuïc], Número de expedient 11990.
  - [Projecte de Construcció d'Un Panteó, Propietat de José Oriol Martí Y Ballés, Al Solar Número 11 de la Via de Sant Oleguer, AGRUPACIÓ 4a., del Cementiri del Sud-oest [Montjuïc]]. Planta Interio, Planta Exterior, Secció Per A-b, Alçat Principal i Alçat Posterior, Número de expedient 58507.10.
- “Los Cementerios”, *La Vanguardia*, 1 de novembre de 1896, p. 2.
- COLL I MIRABENT, Isabel., 1984, p. 500.
- MARÍN SILVESTRE, María Isabel. 1986, pp. 571-574.
- MARTÍ I LÓPEZ, Elisa, 2008, pp. 213, 228, 333.

**PANTEÓ FAMÍLIA MORERA CALZADA (ACTUAL SOCIAS MONFORT), 1898²
VIA SANTA EULÀLIA, AGRUPACIÓ 3, NÚMERO 56**

*Fotografia eliminada ja que correspon a l'interior d'un panteó i no es pot publicar.

FONTS DOCUMENTALS I BIBLIOGRAFIA

- **Arxiu Municipal Contemporani de Barcelona:** Permís Per Fer Diverses Obres de Reparació i Neteja en el Panteó Número 56. Via de Santa Eulàlia, Agrupació 3a, del Cementiri del Sud-oest [Montjuïc], Demanat Pel Senyor Alberto Lleó. Número de expedient 9037.
- “Los Cementerios”, *La Vanguardia*, 1 de novembre de 1898, p. 4: no cita l'autor.
- “Los cementerios”, *La Dinastía*, 2 de novembre de 1898, p. 2: no cita l'autor.
- **Arxiu Fotogràfic de Barcelona:** La Pietat. Escultura. Número de registre 56307.

Observacions : Obra desconeguda de l'escultor que hem pogut localitzar. Un dels panteons amb més valor escultòric de tot el cementiri de Montjuïc és el de la família Morera Calzada (1898) (actual Panteó Socias-Monfort-Montplet) en la estatuària van participar tres dels escultors més prestigiosos de l'època: Enric Clarasó, Venanci Vallmitjana i Manel Fuxà.

Aquestes obres han estat inèdites i anònimes durant dècades degut principalment a dues raons. La primera d'elles es deu al fet que gran part d'aquestes peces són interiors pel que el seu accés és gairebé impossible, a més que tampoc són visibles des de fora. En segon lloc, ens trobem amb els habituals canvis de propietat i titularitat dels panteons que desafortunadament comportaven la desaparició de qualsevol referència als propietaris originals que eren els que apareixien citats en les fotografies, publicacions i articles de l'època. Aquests canvis propiciaven que la correspondència entre les escultures, els seus autors i la sepultura on es trobaven es veiés truncada i moltes obres acabessin caient en l'oblit i l'anonimat en perdre les referències originals de les mateixes. Això va succeir amb el Panteó Morera encara que desgraciadament aquest no és l'únic exemple notable d'això com veurem més endavant amb el Panteó Quer.

A l'interior d'aquest mausoleu llueixen dos espectaculars sarcòfags de marbre que reposen sobre diversos arcs ben ornamentats. D'aquests arcs pengen quatre petites mènsules esculpides en forma de caps femenins que representen les quatre edats de la vida humana. Aquestes mènsules representen a un infant que recorda llunyanament als «puttis» renaixentistes o barrocs, una jove que el seu rostre desprèn gran vitalitat, una dona de mitjana edat i per últim una àvia de severa expressió. Tot i que no ha estat possible localitzar la signatura de l'autor en aquestes peces, no hi ha dubte que aquestes coincideixen amb els «Capets de marbre»³ del Panteó Morera que apareixen en el llistat que va escriure l'autor. A cada sarcòfag trobem també un relleu que representa la figura del Senyor i que amb tota seguretat es corresponen amb la figura del «Pare etern marbre»⁴ que Clarasó també va anotar en aquesta llista.

A la zona central de l'interior d'aquest mausoleu trobem, també en marbre, un gran conjunt escultòric que serveix de marc per a allotjar una pietat de Venanci Vallmitjana però de la qual és independent, és a dir, la pietat es va afegir posteriorment. Flanquejant la peça de Venanci s'observen dos relleus de Santa Caterina d'Alexandria, amb la seva fulla de palma i la seva roda de carrosseria, i de Sant Antoni

²MARTÍ I LÓPEZ, Elisa. *El Cementiri de Montjuïc: somnis de Barcelona*, Barcelona, Ajuntament de Barcelona. Cementiris de Barcelona, 2008, pag.214

³ Coll i Mirabent, Isabel. *Enric Clarasó, Ramón Casas i Santiago Rusiñol, com a nucli de la renovació de l'escultura i la pintura a Barcelona en el trànsit del segle XIX al segle XX*. (Tesis doctoral). Barcelona: Universitat de Barcelona, Departament d'Història de l'Art, 1984, p.500.

⁴ *Ibidem*

de Pàdua, amb un nen Jesús en braços tal com iconogràficament se li sol representar. Aquests dos relleus en marbre també apareixen a la llista que Isabel Coll va publicar en la seva tesi i per tant sembla obvi que tota aquesta composició que acompanya l'obra de Vallmitjana va ser també llaurada per Clarasó. Dos sants exempts coronen aquest conjunt, molt possiblement Sant Diumenge de Guzmán, amb la seva creu de doble travesser, i Santa Caterina de Siena en la seva habitual actitud orant.

**PANTEÓ DE LA FAMÍLIA MASÓ, 1901-1903⁵
VIA DE SANT JOSEP, AGRUPACIÓ 2, NÚMERO 6 BIS**

FONTS DOCUMENTALS I BIBLIOGRAFIA

- Arxiu Municipal Contemporani de Barcelona: Número d'expedient 58506.41
- “Los Cementerios”, *La Vanguardia*, 1 de novembre de 1893, p. 6: no cita l'escultor Clarasó però si menciona al marmolista Miquel Font com autor de la lapida.
- COLL I MIRABENT, Isabel, 1984, p. 500.

Observacions : Obra desconeguda de l'escultor que hem pogut localitzar. Senzilla creu llatina que corona el Panteó de la família Masó (1901 -1903), construït per l'arquitecte Rafael Puig i Puig, i en el qual va col·laborar també el prestigiós taller de dels Germans Ventura. Es tracta d'una creu celta realitzada en marbre i decorada amb motius florals. Les creus són símbols persistents en el món funerari, no només per la representació de Crist i la seva resurrecció, sinó també per la seva funció ascensional equiparable a la de l'arbre de la vida.

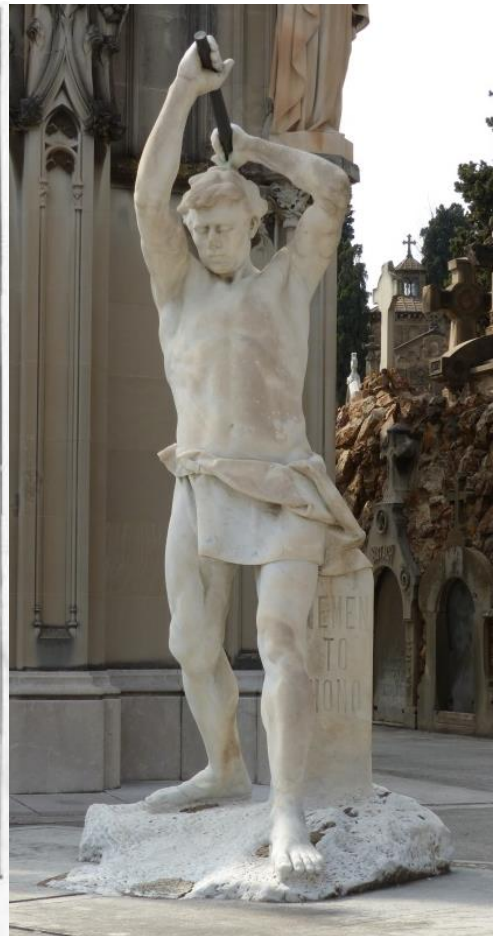
⁵ Arxiu Municipal Contemporani de Barcelona: [Projecte de Construcció d'Un Panteó, Propietat de Rafael Maco Grau, Al Solar Número 68 de la Via de Santa Eulàlia, Agrupació 3a., del Cementiri del Sud-oest [Montjuïc]]. Número d'expedient 58506.41.

**“MEMENTO HOMO”, SEPULTURA JOAN VIAL, MEMENTO HOMO, 1902
VIA DE SANTA EULÀLIA, AGRUPACIÓ 3, NÚMERO 72**

Enrique Clarasó en su taller modelando una estatua

“Enrique Clarasó en su taller modelando una estatua”, *La Ilustración Artística*, número 1727, Barcelona, 1 de Febrer de 1915, p.3

FONTS DOCUMENTALS I BIBLIOGRAFIA

- **Arxiu Municipal Contemporani de Barcelona:** Panteó de Joan Vial, VIA de Santa Eulàlia, AGRUPACIÓ 3a, Número 72, Cementiri del Sud-oest. Joan Vial Solsona. Número de expedient 1373/1901.

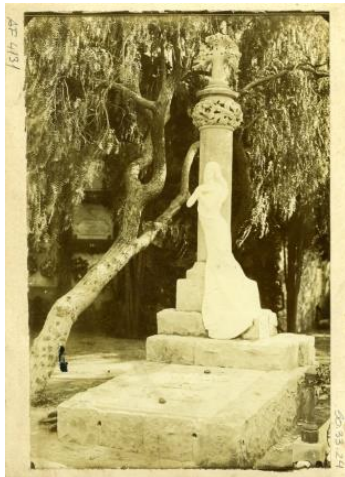

- *La veu de Catalunya*, 19 d'octubre de 1902, edició vespre, p.2.
- *La Vanguardia*, 19 de octubre de 1902, p. 5.
- “Dexant la terra figura d'un Monument Funerari per Enrich Clarassó”, *Il·lustració Catalana*, número 33, Barcelona, 17 de gener de 1904, p. 44.
- “Los Nuevos Panteones del Cementiri del S.E.”, *Il·lustració catalana*, 2a època, número 74, 30 de octubre de 1904, p. 717.
- *Arquitectura y construcción*, número 201, Barcelona, abril de 1909, p. 128.
- “Enrique Clarasó en su taller modelando una estatua”, *La Ilustración Artística*, número 1727, Barcelona, 1 de febrer de 1915, p. 3.
- CLARASÓ I DAUDÍ, Enric, *Notes viscudes*, Barcelona, Llibreria Catalònia, 1934, p.80: “Memento-Homo. Penso que és l'obra fins avui que he fet més trobada de pensament i més construïda de conjunt i detalls, una de les més endevinades de la nostra època. “Memento-Homo”, recorda't home que véns de la terra i a la terra tornaràs”, aguantat fermament sobre la terra i amb el picot enlairat en el moment de donar el cop per arrencar el tros de terra, i així treballant obrir el clot que ha de servir-nos a tots. Ja que no fem més que passar-nos la vida obrint-lo per a la fi acotxar-hi nostre vestit carnal a ell per sempre més.”
- SOLÉ SUQUÉ, Carme. 1976, pp. 129-130.
- CLARASÓ, Noel. *Enric Clarasó i Daudí*, Barcelona, Edit. de Nou Art Thor, 1982, p. 19.
- COLL I MIRABENT, Isabel., 1984, p. 500.
- MARÍN SILVESTRE, María Isabel. 1986, pp. 359-367.
- MARTÍ I LÓPEZ, Elisa, 2008, pp. 167, 206, 207, 216, 228.

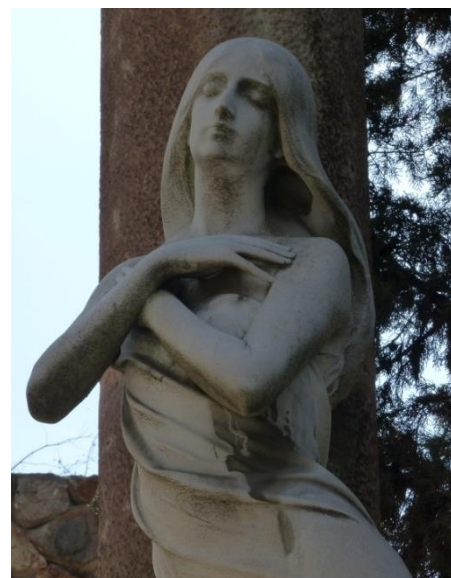
Observacions : Amb l'obra "Memento Homo" del Panteó Vial i Solsona l'escultor va guanyar la medalla d'or de l'exposició de París l'any 1900. Al cementiri de Torrero a Saragossa es va col·locar una còpia d'aquesta escultura per a la família de Don Alberto Aladrén ⁶.

⁶ COLL I MIRABENT, Isabel. *Enric Clarasó, Ramón Casas i Santiago Rusiñol, com a nucli de la renovació de l'escultura i la pintura a Barcelona en el trànsit del segle XIX al segle XX*, Tesis doctoral, Universitat de Barcelona, Departament d'Història de l'Art, 1984. pp. 246-264.

**“EL ESPÍRITU DESPRENDIÉNDOSE DE LA MATERIA”,
PANTEÓ LEAL DA ROSA, 1903
VIA DE SANTA EULÀLIA, AGRUPACIÓ 1, LETRA I**

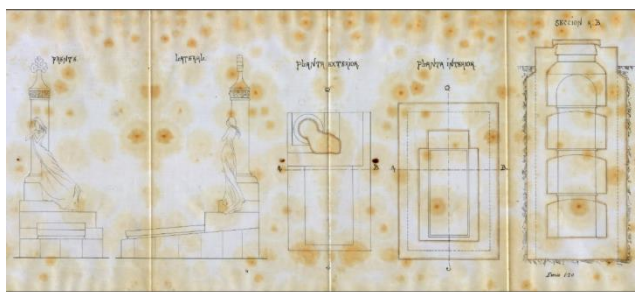

Panteó Antonio Leal Da Rosa, Número de registre, 56271, 1903, Arxiu Fotogràfic de Barcelona. Número de expedient 3377/1903

FONTS DOCUMENTALS I BIBLIOGRAFIA

- **Arxiu Municipal Contemporani de Barcelona:** Modesta de Silva Pérez, Vídua de Leal, Sol·licita Construir una Tomba Al Solar Lletra I, Via de Santa Eulàlia, AGRUPACIÓ 1a del Cementiri del Sud-oest [Montjuïc]. [Arquitecte: Leandre Albareda]. Número de expedient 3377.

- “En los cementerios”, *La Vanguardia*, 29 de octubre de 1903, p. 7: no cita l’escultor però sí a Ventura Hermanos.
- *Arquitectura y construcción*, número 136, Barcelona, novembre de 1903, p. 345.
- “Les construccions d’aquest any en lo cementeri nou”, *Il·lustració catalana*, 2a época, número 022, 1 de novembre de 1903, p. 254.
- *La veu de Catalunya*, 29 d’octubre de 1903, edició matí, p. 4.
- “El espíritu desprendiéndose de la materia monumento funerario de Enrique Clarassó”, *La Ilustración Artística*, número 1145, Barcelona, 7 de diciembre de 1903, p. 796: no cita l’obra.
- “Dexant la terra figura d’un Monument Funerari per Enrich Clarassó”, *Il·lustració Catalana*, número 33, Barcelona, 17 de gener de 1904, p. 44: cita l’autor però no l’obra.
- SOLÉ SUQUÉ, Carme. 1976, pp. 124-125.
- CLARASÓ, Noel. *Enric Clarasó i Daudí*, Barcelona, Edit. de Nou Art Thor, 1982, p.27.
- COLL I MIRABENT, Isabel, 1984, p.500.
- MARÍN SILVESTRE, 1986, pp. 376-381.
- MARTÍ I LÓPEZ, Elisa, 2008, pp. 165, 216, 228.

**PANTEÓ FAMÍLIA CARME MACIÀ DE SERRAT, 1905
VIA DE SANT OLEGUER, AGRUPACIÓ 5, NÚMERO 65**

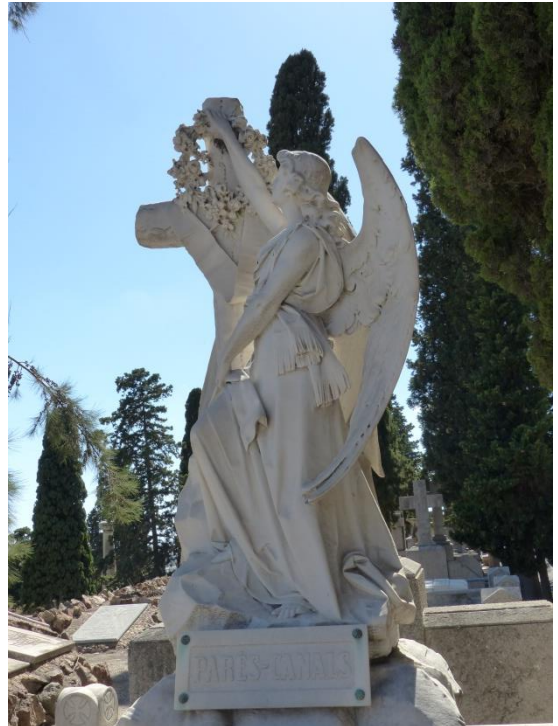

FONTS DOCUMENTALS I BIBLIOGRAFIA

- **Arxiu Municipal Contemporani de Barcelona:**
  - Sol·licitud de Carmen Macià, Viuda de Serra, Per a Col·locar 4 Pilars i Cadena Al Panteó Número 65 de la Via de Sant Oleguer, AGRUPACIÓ 5a., del Cementiri del Sud-oest [Montjuïc]. [Arnaldo Calvet, Arquitecte], Número de expedient 5752.
  - Carme Macià Sol·licita Construir Un Panteó Al Solar Número 65 de la Via de Sant Oleguer, AGRUPACIÓ 5a del Cementiri del Sud-oest [Montjuïc]. [Arquitecte: Emili Sala i Cortés]. Número de expedient 4383.
- **Arxiu Fotogràfic de Barcelona:** Sepultures del Cementiri de Montjuïc, Número de registre 56784, 1906.
- *La Vanguardia*, 31 de octubre de 1905, p.2.
- *La Veu de Catalunya*, 31 d'octubre de 1905, edició vespre, p. 4.
- “Les noves sepultures fetes ultimament al Cementiri del S.O”, *Il·lustració catalana*. 2a época, número 179, 4 de novembre de 1906, p.696.
- *Arquitectura y construcción*, número 194, Barcelona, setiembre de 1908, p. 288: No cita l'obra.
- SOLÉ SUQUÉ, Carme. 1976, p.128.
- CLARASÓ, Noel. *Enric Clarasó i Daudí*, Barcelona, Edit. de Nou Art Thor, 1982, p. 22.
- COLL I MIRABENT, Isabel, 1984, p. 500.
- MARÍN SILVESTRE, María Isabel, 1986, pp. 426-433.
- MARTÍ I LÓPEZ, Elisa, 2008, pp. 217, 228.

**PANTEÓ FAMÍLIA MARTÍ Y DOLORES BATLLE, ACTUALMENT PANTEÓ DE LA
FAMÍLIA PARÉS CANALS, 1906
VIA DE SANT JAUME, AGRUPACIÓ 9 NÚMERO 134.**

“Les noves sepultures fetes ultimament al Cementiri del S.O”, *Il·lustració catalana*. 2a època, número 179, 4 de novembre de 1906, pp. 696-697

FONTS DOCUMENTALS I BIBLIOGRAFIA

- **Arxiu Municipal Contemporani de Barcelona:** Pilar Martí i Batlle Sol·licita Col·locar Un Àngel i una Creu a la Tomba Menor Tipus A, Número 26 de la Via de Sant Josep, Agrupació 2a del Cementiri del Sud-oest [Montjuïc]. Número d'expedient: 5914.
- “Les noves sepultures fetes ultimament al Cementiri del S.O”, *Il·lustració catalana*. 2a època, número 179, 4 de novembre de 1906, pp. 696-697.

Observacions : Obra desconeguda de l'escultor que hem pogut localitzar. A la "Il·lustració Catalana"⁷ es pot veure una fotografia d'una escultura angelical que identifiquen com a obra d'Enric Clarasó. Aquesta obra estava antigament situada a l'agrupació 2a, via de Sant Josep, número 26 (a) però ha estat reubicada a l'agrupació 9a, via de Sant Jaume, número 134. A més no hi ha dubte que l'obra és la mateixa ja que afortunadament els nous propietaris han mantingut també la làpida original, fet malauradament poc habitual. En l'escultura no hi ha cap signatura però sí en la làpida on apareix la d'Agustí Clarí. No podem assegurar que aquesta obra sigui l'artista. Fins i tot podria haver estat realitzada per l'autor de la làpida ja que té una obra que recorda a aquesta, encara que de menor qualitat escultòrica, a la tomba de la família Fernández Torrens a la Via de Santa Eulàlia, agrupació primera número 1.

Per resoldre aquest enigma, vam consultar el projecte de col·locació de l'escultura a l'Arxiu Municipal⁸. Si bé en ell no s'especifica l'autoria de l'obra si que en un parell d'ocasions apareix el nom de Clarí com a receptor dels comunicats oficials. En aquesta època era habitual que alguns dels escultors i marbristes oferissin un servei "integral" i fossin apoderats per a realitzar els diferents tràmits administratius que es requerien. Si afegim que l'adreça d'enviament d'alguns d'aquests comunicats era Tapineria 23, direcció que en alguns anuaris consta com la del taller de Clarí⁹, els indicis són clars per pensar que realment va ser aquest i no Clarasó l'escultor de l'obra¹⁰.

---

⁷ "Les noves sepultures fetes ultimament al Cementiri del S.O", *Il·lustració catalana*. 2a època, número 179, 4 de novembre de 1906, pp. 696-697.

⁸ Arxiu Municipal Contemporani de Barcelona: Pilar Martí i Batlle Sol·licita Col·locar Un Àngel i una Creu a la Tomba Menor Tipus A, Número 26 de la Via de Sant Josep, Agrupació 2a del Cementiri del Sud-oest [Montjuïc]. Número de expedient 5914.

⁹ RIERA, Eduardo (dir.). *Anuario-Riera. General y exclusivo de España*, 1905, p. 826.

¹⁰ Tot i això, hem inclòs aquesta obra al catàleg de Clarasó d'acord amb la informació que donava la "Il·lustració catalana".

**“LA FE” SEPULTURA JOSEP I ANTONI ESTRUCH ,1914
VIA DE SANTA EULÀLIA, AGRUPACIÓ 1, NÚMERO. 1**

LA FÉ. — CEMENTERIO DE BARCELONA

Clasas esculturas, pròleg de Santiago Rusiñol, Barcelona,
Tipografia "La Académica" dels Hereus de Serra i Russell, 1924

FONTS DOCUMENTALS I BIBLIOGRAFIA

- **Arxiu Municipal Contemporani de Barcelona:** José O. i Antoni Estruch Sol·liciten Permís Per Col·locar una Estàtua de Pedra i Construir Tres Departaments a la Tomba Major de Primera Classe i Estela Rústica 1a, Via Santa Eulàlia, AGRUPACIÓ 1a del Cementiri del Sud-oest [Montjuïc]. [Mestre d'Obres: Josep Masdeu]. Número de expedient 9667.
- *La Veu de Catalunya*, 1 de novembre de 1906, edició vespre, p. 4.
- “La fé”, *Il·lustració catalana*, 2a época, número 500, 5 de gener de 1913, p. 10.
- “La fé”, *La Il·lustración artística*, número 1661, Barcelona, 27 de octubre de 1913, p. 700.
- “Obras en los cementerios”, *La Vanguardia*, 29 de octubre de 1914, p. 6.
- *La Veu de Catalunya*, 30 d'octubre de 1914, edició vespre, p.4.
- COLL I MIRABENT, Isabel, 1984, p. 500.
- MARTÍ I LÓPEZ, Elisa, 2008, p. 228.

Observacions : Obra que es conserva en molt mal estat. És una còpia idèntica a l'escultura titulada "La fe" del mateix escultor, situada a la capella dels màrtirs de la catedral de Barcelona.

"La fé", *La Ilustración artística*, número 1661, Barcelona, 27 de octubre de 1913, p.700.

(La imatge s'ha invertit per recalcar la seva semblança)

Clarasó escultures, pròleg de Santiago Rusiñol, Barcelona, Tipografia "La Académica" dels Hereus de Serra i Russell, 1924

**PANTEÓ DE LA FAMÍLIA D' EVARIST JUNCOSA DOMÈNECH, 1914?¹¹
VIA DE SANT OLEGUER, AGRUPACIÓ 5, NÚMERO 156**

FONTS DOCUMENTALS I BIBLIOGRAFIA

- **Arxiu Municipal Contemporani de Barcelona:** Evarist Juncosa Domènech Sol·licita Permís Per Construir una Aura Al Voltant del Panteó Número 156. Via de Sant Oleguer, Agrupació 5a del Cementiri del Sud-oest [Montjuïc]. [Arquitecte: Salvador Vinyals i Sabater]. Número de expedient 9700.
- “Obras en los cementerios”, *La Vanguardia*, 28 de octubre de 1912, p. 8: no cita l'autor.
- “Obras en los cementerios”, *La Vanguardia*, 26 de octubre de 1913, p.10: no cita l'autor.
- “Obras en los cementerios”, *La Vanguardia*, 29 de octubre de 1914, p. 6: no cita l'autor.
- “Los Cementerios”, *La Vanguardia*, 28 de octubre de 1915, pp. 6-7 p.7 : no cita l'autor.
- COLL I MIRABENT, Isabel, 1984, p. 500.

Observacions : Obra desconeguda de l'escultor que hem pogut localitzar. En el timpà del Panteó d'Evarist Juncosa (1912-1914?) Clarasó va esculpir un relleu en marbre de l'episodi de l'ascensió de Jesús (fig.3). Aquest es troba envoltat d'amorets i als seus peus té als dotze apòstols esculpits en mig i alt relleu.

Encara que les diferents publicacions que van citar la construcció d'aquest mausoleu no van fer referència a Clarasó com a autor del relleu, la seva signatura és clarament visible en ell.

¹¹ Arxiu Municipal Contemporani de Barcelona: Evarist Juncosa Domènech Sol·licita Permís Per Construir una Aura Al Voltant del Panteó Número 156. Via de Sant Oleguer, Agrupació 5a del Cementiri del Sud-oest [Montjuïc]. [Arquitecte: Salvador Vinyals i Sabater]. Número de expedient 9700.

**PANTEÓ DE LA FAMÍLIA BALET, 1916¹²
VIA DE SANT OLEGUER, AGRUPACIÓ 5, NÚMERO 98**

FONTS DOCUMENTALS I BIBLIOGRAFIA

- **Arxiu Municipal Contemporani de Barcelona:** Sol·licitud de Jaime Balet Y Viñas Per Adquirir el Dret Funerari del Solar Número 98 de la Via de Sant Oleguer (Baix), Agrupació 5a. del Cementiri del Sud-oest [Montjuïc]. [Inclou Plànol d'Emplaçament Signat Per l'Arquitecte Municipal Pere Falqués [I Urpí] i l'Arquitecte Encarregat de Cementiris Agustí Domingo Verdaguer]. [I Posteriorment Es Demana Permís Per Construir Un Panteó. Arquitectes Bonaventura Bassegoda i Agustí Domingo Verdaguer, Encarregat de Cementiris]. [Més Endavant Es Demana Fer una Vorera], Número de expedient 10392.
- COLL I MIRABENT, Isabel, 1984, p. 500.

Observacions: Obra desconeguda de l'escultor que hem pogut localitzar. Un segon relleu en marbre, inspirat en el relleu de la porta de la Pietat de la Catedral de Barcelona realitzat pel mestre Lochner al segle XV, es troba en el Panteó de la família Balet (1916). En ell podem observar, envoltada d'una decoració vegetal molt senzilla, la representació d'una pietat que com a símbol funerari representa el dolor per la mort d'un ésser estimat.

La signatura de l'autor també és visible en aquest relleu però no hi ha cap referència a ell en cap publicació de l'època, essent fins ara la llista publicada per Isabel Coll l'única que el citava.

¹² Arxiu Municipal Contemporani de Barcelona: Sol·licitud de Jaime Balet Y Viñas Per Adquirir el Dret Funerari del Solar Número 98 de la Via de Sant Oleguer (Baix), Agrupació 5a. del Cementiri del Sud-oest [Montjuïc]. [Inclou Plànol d'Emplaçament Signat Per l'Arquitecte Municipal Pere Falqués [I Urpí] i l'Arquitecte Encarregat de Cementiris Agustí Domingo Verdaguer]. [I Posteriorment Es Demana Permís Per Construir Un Panteó. Arquitectes Bonaventura Bassegoda i Agustí Domingo Verdaguer, Encarregat de Cementiris]. [Més Endavant Es Demana Fer una Vorera], Número de expedient 10392.

**PANTEÓ JAUME BRUTAU, 1920
VIA DE SANT JOAN, AGRUPACIÓ 9, NÚMERO 109**

FONTS DOCUMENTALS I BIBLIOGRAFIA

- **Arxiu Municipal Contemporani de Barcelona:** Sol·licitud de Jaume Brutau Per a l'Adquisició del Solar Número 109 de la Via de Sant Joan, AGRUPACIÓ 9a, del Cementiri del Sud-oest [Montjuïc]. [I Posterior Sol·licitud Per a Construir Un Panteó. José Masdú, Mestre d'Obres, i Agustí Domingo Verdaguer, Cap de la Oficina Facultativa de Cementiris], Número de expedient 11609.
- “Resurrección”, *La Ilustración Artística*, número 1727, Barcelona, 1 de febrer de 1915, p. 3.
- COLL I MIRABENT, Isabel, 1984, p. 500.
- MARTÍ I LÓPEZ, Elisa, 2008, pp. 167, 203, 228.

Observacions : En la publicació de la “Il·lustració artística”, es pot observar que en el seu disseny original l'escultura mostrava els pits. És possible que els propietaris pensessin que era poc decorós per estar exposada en un cementiri i van fer canviar el disseny a l'escultor.

“Resurrección”, *La Ilustración Artística*, número 1727, Barcelona, 1 de Febrer de 1915, p.3

**ÀNGEL DEL SARCÒFAG I JUDICI FINAL DE LA FAÇANA DE L'ARC COVA CLAPERS,
1920-1925?¹³
VIA DE SANTA EULÀLIA, AGRUPACIÓ 3, NÚMERO 168**

*Clarasó escultures, pròleg de Santiago Rusiñol, Barcelona,
Tipografia "La Académica" dels Hereus de Serra i Russell, 1924*

FONTS DOCUMENTALS I BIBLIOGRAFIA

- **Arxiu Municipal Contemporani de Barcelona:** Els Germans Clapers i Berenguer Sol·liciten l'Adquisició de l'Arc-cova Número 168, Via de Santa Eulàlia, Agrupació 3a del Cementiri del Sud-oest [Montjuïc i Posterior Construcció d'Un Panteó Per Part de l'Arquitecte Joaquim Bassegoda Amigó]. Número d'expedient:11719.
- COLL I MIRABENT, Isabel, 1984, p. 500.
-

Observacions : Obra desconeguda de l'escultor que hem pogut localitzar. Per l'espectacular arc cova de la família Clapers i Berenguer (1920-1925), projectat pels germans arquitectes Joaquim i Bonaventura Bassegoda Amigó, Clarasó va esculpir a la façana un alt relleu amb una representació del Judici Final. La figura de Crist entronitzat, hieràtic i solemne, presideix l'escena actuant com a jutge amb el llibre de la vida¹⁴ entre les seves mans. Al seu costat podem veure un àngel amb una trompeta que anuncia el judici final i a la seva esquerra un altre amb una espasa que representa l'arcàngel Miquel, l'encarregat de pesar les ànimes. Les ànimes es troben als seus peus: a un costat les que esperen per ser jutjades i a l'altre les perdonades que ascendeixen al cel i les condemnades que es dirigeixen a l'infern.

Clarasó també va realitzar per a aquest hipogeu un magnífic àngel de marbre que es troba al seu interior. Aquest, en funció apotropaica, protegeix i guarda el sarcòfag al qual acompanya, sostenint l'espasa amb la mà esquerra i dipositant un llençol sobre ell amb la dreta. És també memorable la perfecta combinació que aquest conjunt escultòric manté amb el mosaic que es troba darrere seu. Aquest mosaic representa l'ascensió de l'ànima del difunt, la qual, literalment, surt del sarcòfag per

¹³ Arxiu Municipal Contemporani de Barcelona: Els Germans Clapers i Berenguer Sol·liciten l'Adquisició de l'Arc-cova Número 168, Via de Santa Eulàlia, Agrupació 3a del Cementiri del Sud-oest [Montjuïc i Posterior Construcció d'Un Panteó Per Part de l'Arquitecte Joaquim Bassegoda Amigó]. Número de expedient 11719.

¹⁴ Apocalipsis 20:12.

dirigir-se cap el cel, creant així una unitat artística i funcional entre les dues obres única en tota la necròpolis.

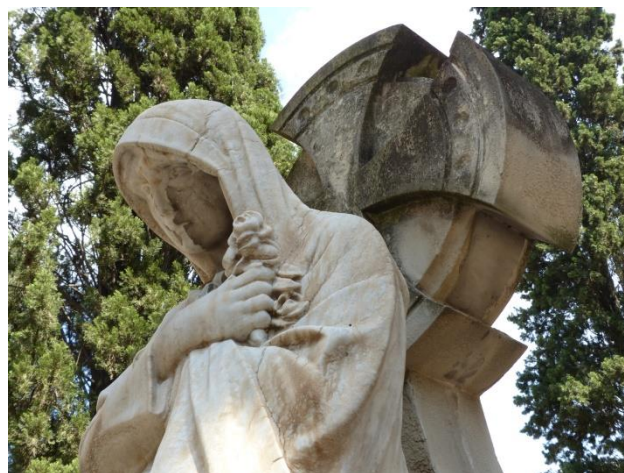
Ni en el relleu ni en l'escultura de l'àngel s'aprecia la signatura de Clarasó però coneixem la seva autoria gràcies a dos referències que vinculen aquesta obra amb l'escultor. En primer lloc per la llista publicada per Coll on llegim «Judici Final, Relleu de pedra» i «Àngel Sarcòfag marbre» del Panteó Clapers¹⁵ i en segon lloc per una fotografia del relleu que es conserva en la recopilació fotogràfica de treballs de l'escultor publicada sota el títol de «Clarasó escultures, pròleg de Santiago Rusiñol»¹⁶.

---

¹⁵ Coll i Mirabent, Isabel. *Enric Clarasó, Ramón Casas i Santiago Rusiñol, com a nucli de la renovació de l'escultura i la pintura a Barcelona en el trànsit del segle XIX al segle XX*. (Tesis doctoral). Barcelona: Universitat de Barcelona, Departament d'Història de l'Art, 1984, p.500.

¹⁶ *Clarasó escultures, pròleg de Santiago Rusiñol*. Barcelona: Tipografia "La Académica" dels Hereus de Serra i Russell, 1924.

TOMBA MAJOR FAMÍLIA RIEUSSET, 1924-1925¹⁷
VIA DE SANT OLEGUER, AGRUPACIÓ 5, NÚMERO 10

FONTS DOCUMENTALS I BIBLIOGRAFIA

- **Arxiu Municipal Contemporani de Barcelona:** Sol·licitud de José Francisco Rieusset Wolfrom Per a Col·locar una Escultura Sobre la Tomba Major de Primera Classe, Número 10, de la Via de Sant Oleguer, Agrupació 5a. del Cementiri del Sud-oest [Montjuïc], Número d'expedient:12813.
- COLL I MIRABENT, Isabel, 1984, p. 500.

Observacions: Obra desconeguda de l'escultor que hem pogut localitzar. Una altra de les obres de Clarasó de la qual no es tenia cap referència fins a la data és la que presideix la tomba major de primera classe de la família Rieusset (1924-1925), la signatura, encara que amagada, sí que és visible. Segons Isabel Coll aquesta escultura es titula «Pregant»¹⁸. Reprodueix a una dona asseguda, vestida amb una llarga túnica que cobreix tot el seu cos, amb els braços tancats i que subjecta un ram de flors a les mans. De marcada influència simbolista, aquesta figura evidència l'evolució que en el canvi de segle va patir l'escultura funerària, que va passar d'una actitud molt més triomfalista i honorífica davant la mort, com evidenciava l'hipogeu anterior, a una concepció de la mateixa molt més íntima i personal i amb un caire més introspectiu, on ja no és un àngel armat que flanqueja i protegeix el sarcòfag qui protagonitza el conjunt escultòric sinó una dona que representa conceptes més abstractes com la pregària.

¹⁷ Sol·licitud de José Francisco Rieusset Wolfrom Per a Col·locar una Escultura Sobre la Tomba Major de Primera Classe, Número 10, de la Via de Sant Oleguer, Agrupació 5a. del Cementiri del Sud-oest [Montjuïc], Número de expedient 12813.

¹⁸ Coll i Mirabent, Isabel. *Enric Clarasó, Ramón Casas i Santiago Rusiñol, com a nucli de la renovació de l'escultura i la pintura a Barcelona en el trànsit del segle XIX al segle XX*. (Tesis doctoral). Barcelona: Universitat de Barcelona, Departament d'Història de l'Art, 1984, p.500.

TOMBA MENOR DE L'IL·LUSTRE EMPRESARI CIRIACH BONET I ESCARRER. VIA DE SANT JOAN, AGRUPACIÓ 9, NÚMERO 84.

Observacions: Hem pogut trobar una obra que Clarasó va signar¹⁹ al cementiri, fins a la data desconeguda, que no sembla estar esmentada en el llistat d'Isabel Coll. Es tracta de la tomba menor de l'il·lustre empresari Ciriach Bonet i Escarrer on l'escultor va retratar un efeb en marbre vestit d'època amb americana i pantalons curts . L'escultura es recolza sobre una peanya decorada amb un roser. Sens dubte aquesta representació realista és un retrat però desconeixem si es tracta del difunt de jove o d'un membre de la família que va morir aviat. Tot i ser un costum mil·lenari en el món funerari, les representacions de retrats de cos sencer són poc freqüents en el cementiri de Montjuïc on si podem trobar busts de nens morts o de personatges cèlebres.

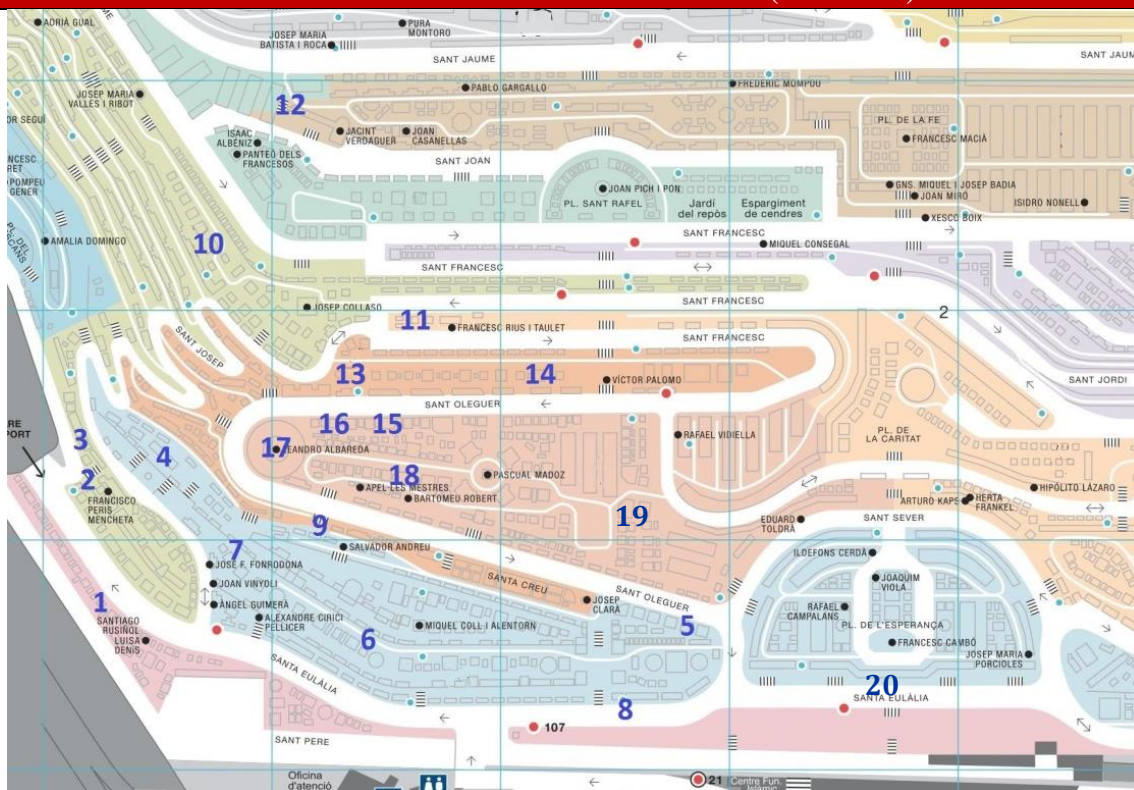
---

¹⁹ Juanjo Macias ens ha facilitat molt amablement l'existència de l'obra.

Escultures d'Enric Clarasó no localitzades i citades per Isabel Coll:

- Sant Crist
- Àngel de marbre
- Santa Francisca de marbre
- Sant Benet de marbre
- Estàtua de pedra
- Davallament relleu de marbre.

JOSEP CAMPENY SANTAMARÍA (1858-1922).

	<u>Obra</u>	<u>Firma</u>	<u>Via</u>	<u>Agrupació</u>	<u>Número</u>
1.	Panteó Pere Llibre	Sí	Santa Eulàlia	1	7
2.	Panteó Ramon Blanco Erenas	Sí	Sant Josep	2	14b
3.	Panteó Felix de Hita y hnos. Minguell	Sí	Sant Josep	2	22b
4.	Panteó Roura i Tort	No	Sant Josep	3	32
5.	Panteó Fortuño	Sí	Santa Eulàlia	3	74
6.	Hipogeu Peña Costa	No	Santa Eulàlia	3	42
7.	Panteó Gallissà Botet	No	Sant Josep	3	37
8.	Hipogeu A. Darna i O. Zaragoza	Sí	Santa Eulàlia	3	23
9.	Panteó família Andreu i Grau	Sí	Santa Eulàlia	3	51
10.	Panteó família Bastinos	Sí	Sant Josep	2	31
11.	Panteó Francisco Masriera	Sí	Sant Francesc	6	2
12.	Tomba Aurelia Joseph	Sí	Sant Joan	9	9
13.	Panteó família Boada	No	Sant Oleguer	4	7
14.	Panteó família Forgas Bayo	Sí	Sant Oleguer	4	17
15.	Panteó família Gomis i Güell	Sí	Sant Oleguer	5	14
16.	Panteó Eduard Puig i Valls	No	Sant Oleguer	5	5
17.	Panteó Leandro Albareda	No	Sant Oleguer	5	1
18.	Panteó Rocamora	Sí	Sant Oleguer	5	114-115
19.	Panteó Urrutia	No	Sant Oleguer	5	137
20.	Arc capella Amat Somalí	Sí	Santa Eulàlia	3	166

**PANTEÓ FAMÍLIA DE PERE LLIBRE, 1888
VIA DE SANTA EULÀLIA, AGRUPACIÓ 1, NÚMERO 7**

Cementiri del Sud-oest, Montjuïc, Codi de classificació AFB3-116 Editorial Alberto Martín. Arxiu Fotogràfic de Barcelona

FONTS DOCUMENTALS I BIBLIOGRAFIA

- **Arxiu Municipal Contemporani de Barcelona:** [Projecte de Construcció de la Tomba, Propietat de Pere Llibre, del Solar Número 7 de la Via de Santa Eulàlia, AGRUPACIÓ 1a del Cementiri de Montjuïc]. Número d'expedient:58505.11.
- **Arxiu Fotogràfic de Barcelona:** Cementiri del Sud-oest, Montjuïc, Codi de classificació AFB3-116 Editorial Alberto Martín.
- BAREY, André, 1980, p. 41.
- “Nuestras necrópolis”, *La Dinastía*, 2 de novembre de 1888, p. 1 “Visita a los cementerios”, *La Vanguardia*, 3 de novembre de 1888, p. 1.
- “Monumentos funerarios del cementerio de S.O de Barcelona”, *La Ilustración Artística*, número 1224, 30 de octubre de 1905, p.701 .
- SOLÉ SUQUÉ, Carme, 1976, pp. 104-105.
- MARÍN SILVESTRE, María Isabel, 1986, pp. 129-135.
- CATALÀ BOVER, Lúdia, 2000, p.397.
- MELENDRERAS GIMENO, José Luis. “La obra del escultor José Campeny en "La Ilustración Artística" de Barcelona”, *Estudios románicos*, número 16-17, 1, 2007-2008, p. 165.
- MARTÍ I LÓPEZ, Elisa, 2008, pp. 209, 232, 227.

**ÀNGEL I CRIST DEL PANTEÓ ALBAREDA, 1889
VIA DE SANT OLEGUER, AGRUPACIÓ 5, NÚMERO. 1**

Cementiri Nou del Sud-oest a Montjuïc, Número de registre 2705, Arxiu Fotogràfic de Barcelona

FONTS DOCUMENTALS I BIBLIOGRAFIA

- **Arxiu Municipal Contemporani de Barcelona:**
  - Leandre Albareda, [Arquitecte], Sol·licita Construir Unes Voreres del Panteó Número 1 de la Via de Sant Oleguer, AGRUPACIÓ 5a del Cementiri del Sud-oest [Montjuïc]. Número d'expedient:6813.
  - [Projecte de Construcció d'Un Panteó Al Solar Número 1 de la Via de Sant Oleguer, AGRUPACIÓ 5a., del Cementiri del Sud-oest [Montjuïc]]. Número d'expedient:58507.35.
- **Arxiu Fotogràfic de Barcelona:** Cementiri Nou del Sud-oest a Montjuïc, Número de registre 2705.
- “Los cementerios”, *La Publicidad*, novembre de 1889, p. 2.
- *La Vanguardia*, 2 de novembre de 1889, p. 2: no cita l'autor.
- BAREY, André, 1980, p. 36.
- “Nuestras necrópolis”, *La Dinastía*, 1 de novembre de 1889, p. 2.
- SOLÉ SUQUÉ, Carme, 1976, pp. 95-96.
- MARÍN SILVESTRE, María Isabel, 1986, pp. 151-162.
- CATALÀ BOVER, Lúdia, 2000, p.401.
- MARTÍ I LÓPEZ, Elisa, 2008, pp. 166, 169, 189, 196, 197.

Observacions : Josep Campeny va construir l'àngel de la façana i el crist de l'interior del Panteó tancat el 1922²⁰.

Disseny de l'interior del Panteó on podem veure el Crist de Campeny. [Projecte de Construcció d'Un Panteó Al Solar Número 1 de la Via de Sant Oleguer, AGRUPACIÓ 5a., del Cementiri del Sud-oest [Montjuïc]]. Número de expedient 58507.35

²⁰ CATALÀ BOVER, Lúdia, *Josep Campeny Santamaría : Igualada 1858-Barcelona 1922*, Tesis de doctorat, Universitat de Barcelona. Departament d'Història de l'Art, 2000, p. 401.

**PANTEÓ ADELA LABRÓS, VDA. BOADA 1889
VIA DE SANT OLEGUER, AGRUPACIÓ 4, NÚMERO 7**

FONTS DOCUMENTALS I BIBLIOGRAFIA

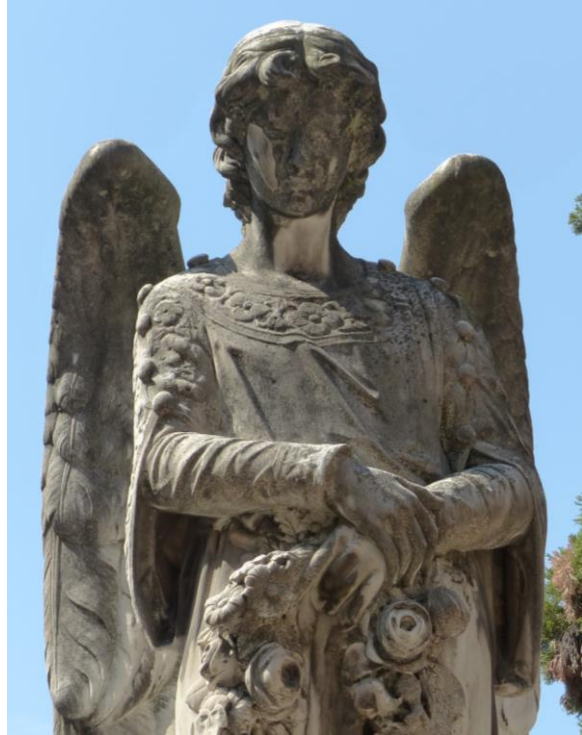
- **Arxiu Municipal Contemporani de Barcelona:** [Projecte de construcció d'un panteó, propietat de Maríana Laban, viuda de Albaladejo, al solar número 6 de la via de Sant Josep, AGRUPACIÓ 4a., del cementiri del sud-oest [Montjuïc]]. Número d'expedient:58507.21.

- “Los cementerios”, *La Publicidad*, novembre de 1889, p. 2: no cita autor.
- “Nuestras necrópolis”, *La Dinastía*, 1 de novembre de 1889, p. 2: no cita autor.
- *La Vanguardia*, 2 de novembre de 1889, p.2: no cita autor.
- “Obras en los cementerios”, *La Vanguardia*, 29 de octubre de 1914, p. 6: no cita autor.
- *La Veu de Catalunya*, 30 d'octubre de 1914, edició vespre, p.4: no cita autor.
- “Los Cementerios”, *La Vanguardia*, 28 de octubre de 1915, p.6: no cita autor.
- MARÍN SILVESTRE, María Isabel, 1986, pp. 525-530.
- CATALÀ BOVER, Lúdia, 2000, p.402.
- MARTÍ I LÓPEZ, Elisa, 2008, pp. 210, 227, 232.

**PANTEÓ FAMÍLIA ROURA I TORT, 1889
VIA DE SANTA EULÀLIA, AGRUPACIÓ 3, NÚMERO 32**

FONTS DOCUMENTALS I BIBLIOGRAFIA

- “Los cementerios”, *La Publicidad*, novembre de 1889, p. 2.
- *La Vanguardia*, 2 de novembre de 1889, p. 2.
- “Nuestras necrópolis”, *La Dinastía*, 1 de novembre de 1889, p. 2.
- MARÍN SILVESTRE, María Isabel. 1986, p. 531.
- CATALÀ BOVER, Lúdia, 2000, p. 404.
- MARTÍ I LÓPEZ, Elisa, 2008, pp. 210, 217.

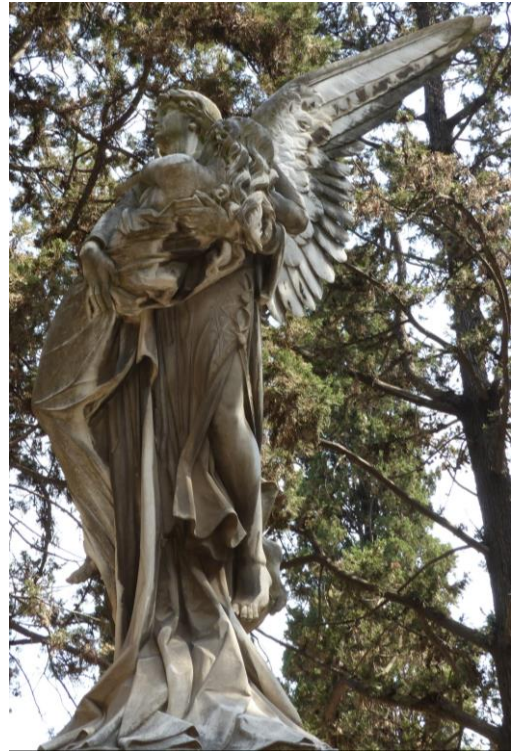
**CRIST INTERIOR DEL HIPOGEU GALLISSÀ I BOTET, 1889
VIA DE SANTA EULÀLIA, AGRUPACIÓ 3, NÚMERO 37**

*Fotografia eliminada ja que correspon a l'interior d'un panteó i no es pot publicar.

FONTS DOCUMENTALS I BIBLIOGRAFIA

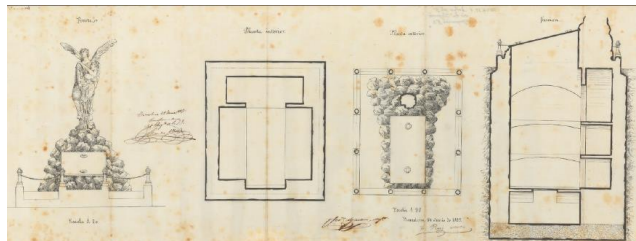
- **Arxiu Municipal Contemporani de Barcelona:** [Projecte de Construcció de l'Arc-cova, Propietat de Joan Baptista Gallissà i Botet, Al Solar 36 de la Via de Sant Josep, AGRUPACIÓ 3a del Cementiri de Montjuïc]. Planta, Secció Transversal, Secció Longitudinal. Alçat. Número d'expedient:58505.37.
- “Los cementerios”, *La Publicidad*, novembre de 1890, p. 2.
- MARÍN SILVESTRE, María Isabel, 1986, p. 531.
- CATALÀ BOVER, Lúdia, 2000, p.405.

**PANTEÓ FAMÍLIA D'EDUARD PUIG I VALLS, 1890
VIA DE SANT OLEGUER, AGRUPACIÓ 5, NÚMERO 5**

FONTS DOCUMENTALS I BIBLIOGRAFIA

- **Arxiu Municipal Contemporani de Barcelona:** Panteó d' E. Puig Martí, Número 5 de la VIA de Sant Oleguer, AGRUPACIÓ 5a del Cementiri del Sud-oest. Federico Aymamí. Número d'expedient:S-58507.39/1889.

- “Los cementerios”, *La Publicidad*, novembre de 1890, p. 2.
- *La Dinastía*, 3 de novembre de 1890, p. 3.
- MARÍN SILVESTRE, María Isabel. 1986, p. 532.
- CATALÀ BOVER, Lúdia, 2000, p. 445.
- MARTÍ I LÓPEZ, Elisa, 2008, pp. 169, 210, 227, 232.

**PANTEÓ DEDICAT A JOAN FORGAS I BAYO, 1891
VIA DE SANT OLEGUER, AGRUPACIÓ 4, NÚMERO 17**

FONTS DOCUMENTALS I BIBLIOGRAFIA

- “Los Cementerios”, *La Vanguardia*, 1 de novembre de 1891, p 5: no cita l'autor.
- “En el cementerio del Sudoestes”, *La Dinastía*, 2 de novembre de 1891, p.2: comenten que el panteó és de la família Gallart, però en realitat, el senyor Gallart va ser qui el va encarregar en memòria de Forgas Bayo.
- “Los cementerios”, *La Publicidad*, 1 de novembre de 1891, p. 2.
- SOLÉ SUQUÉ, Carme, 1976, pp. 101-102.
- MARÍN SILVESTRE, María Isabel, 1986, p. 541.
- CATALÀ BOVER, Lúdia, 2000, p. 452
- MARTÍ I LÓPEZ, Elisa, 2008, pp. 211, 227, 233.

CREU DE LA TOMBA MENOR DEL SEÑOR GASOL.

No localitzat.

FONTS DOCUMENTALS I BIBLIOGRAFIA

- *La Vanguardia*, 1 de novembre de 1891, p. 5: “Una tomba menor propiedad del señor Gassol, con una cruz debida al señor Campeny”.
- CATALÀ BOVER, Lidia, 2000, p. 463.

CRIST CRUCIFICAT EN BRONZE A L'HIPOGEU DE LA FAMÍLIA PENA COSTA. VIA DE SANTA EULÀLIA, AGRUPACIÓ 3, NÚMERO 42.

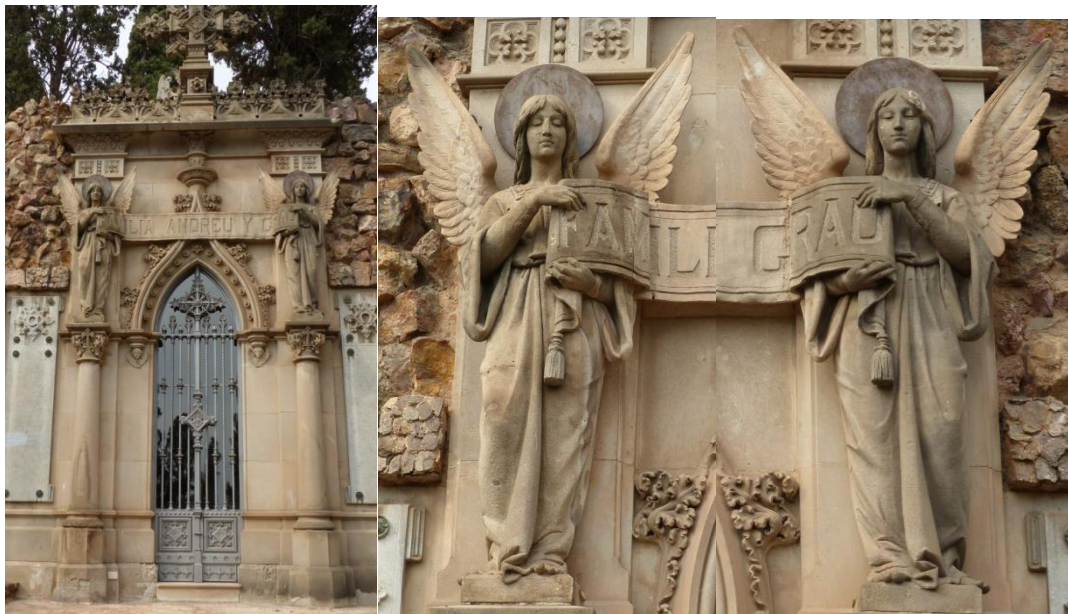
*Fotografia eliminada ja que correspon a l'interior d'un panteó i no es pot publicar.

FONTS DOCUMENTALS I BIBLIOGRAFIA

- *La Dinastía*, 2 de Noviembre del 1891

Observacions: Obra desconeguda de l'artista. Segons “La Dinastia” del 1891 l'escultor també va realitzar un Crist crucificat en bronze a l'Hipogeu de la família Pena Costa. Al trobar-se a l'interior d'aquest hipogeu el seu estudi ha resultat molt complicat per la falta de visibilitat de la peça.

**PANTEÓ FAMÍLIA ANDREU GRAU, 1892
VIA DE SANTA EULÀLIA, AGRUPACIÓ 3, NÚMERO 51**

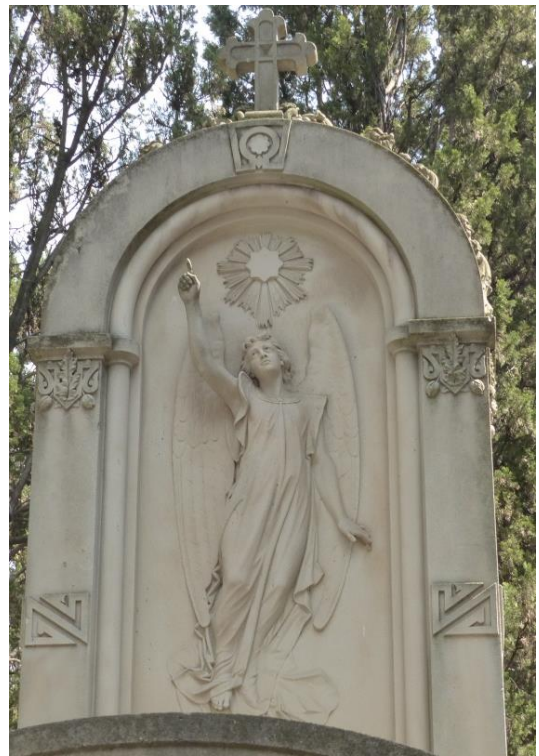
FONTS DOCUMENTALS I BIBLIOGRAFIA

- **Arxiu Municipal Contemporani de Barcelona:** Panteó de Salvador Andreu, Número 51 de la Via de Santa Eulàlia, AGRUPACIÓ 3a, Cementiri del Sud-oest. Salvador Andreu. Número d'expedient:S-58506.18.

- “Les noves sepultures fetes ultimament al Cementiri del S.O”, Il·lustració catalana. 2a época, número 179, 4 de novembre de 1906, pp. 696-697.
- BAREY, André, 1980, p. 41.
- SOLÉ SUQUÉ, Carme. 1976, pp. 97-98.
- MARÍN SILVESTRE, María Isabel, 1986, p. 544.
- CATALÀ BOVER, Lúdia, 2000, p.464.
- MARTÍ I LÓPEZ, Elisa, 2008, pp. 211, 277, 233.

SEPULTURA DE OLEGARI DE GOMIS I DE RÓS. FAMÍLIA GOMIS I GÜELL, 1892
VIA DE SANT OLEGUER, AGRUPACIÓ 5, NÚMERO 14²¹.

FONTS DOCUMENTALS I BIBLIOGRAFIA

- **Arxiu Municipal Contemporani de Barcelona:** [Projecte de Construcció d'Un Panteó, Propietat de Olegario de Gomis, Al Solar Número 14 de la Via de Sant Oleguer, Agrupació 5a., del Cementiri del Sud-oest [Montjuïc]]. Façana Frontal i Façana Lateral, Planta Superior, Planta de la Cripta, Número d'expedient:58507.45.
- “Los Cementerios”, *La Vanguardia*, 1 de novembre de 1892, p. 1.
- *La Dinastía*, 1 de novembre de 1892, p. 2: no cita autor .
- “Los cementerios”, *La Publicidad*, novembre de 1892, p. 2.
- SOLÉ SUQUÉ, Carme, 1976, p. 103.
- CATALÀ BOVER, Lúdia, 2000, p. 468.
- MELENDRERAS GIMENO, José Luis. “La obra del escultor José Campeny en "La Ilustración Artística" de Barcelona”, *Estudios románicos*, número 16-17, 1, 2007-2008, p. 7.

²¹CATALÀ BOVER, Lúdia, *Josep Campeny Santamaría: Igualada 1858-Barcelona 1922*, Tesis de doctorat, Universitat de Barcelona. Departament d'Història de l'Art, 2000, p. 468

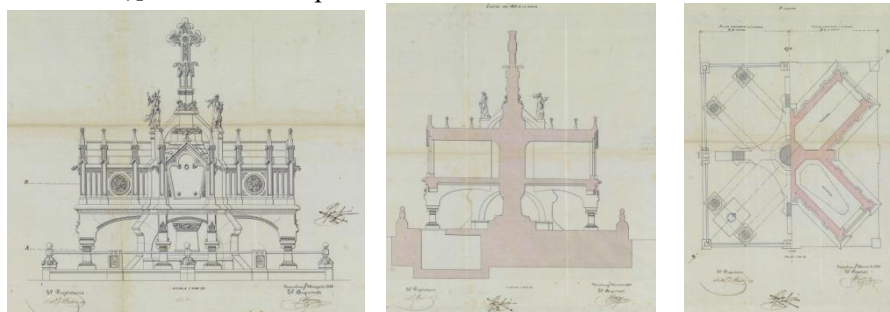
**PANTEÓ FAMÍLIA D'ANTONI BASTINOS, 1899
VIA DE SANT JOSEP, AGRUPACIÓ 2, NÚMERO 31**

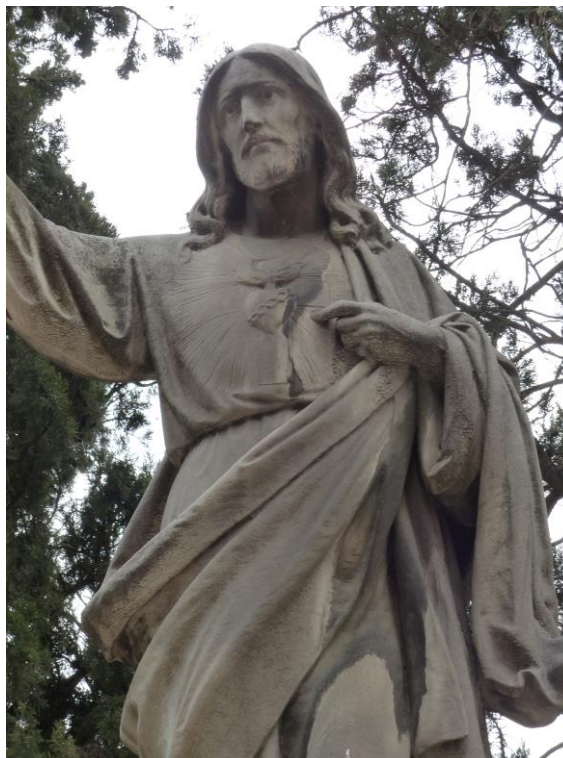
FONTS DOCUMENTALS I BIBLIOGRAFIA

- **Arxiu Municipal Contemporani de Barcelona:** Cementiri del Sud-oest [Montjuïc]: Construcció d'Un Panteó Al Solar Número 31 AGRUPACIÓ 2a Via de Sant Josep Sol.licitat Per Antonio J. Bastinos [Arquitecte: Josep Maria Fossas (Plànol Datat el 24/03/1899)], Número d'expedient:156.

- “Los Cementerios”, *La Vanguardia*, 1 de novembre de 1899, p. 4.
- *La veu de Catalunya*, 30 de novembre de 1899, edició vespre, p. 2.
- BOHIGAS, Oriol, 1973, p. 62.
- MARÍN SILVESTRE, María Isabel, 1986, pp. 311-320.
- CATALÀ BOVER, Lúdia, 2000, p.549.
- MARTÍ I LÓPEZ, Elisa, 2008, pp. 215, 227, 234.

**SAGRAT COR DE JESÚS, PANTEÓ D'EUGENIA VALLARÍN I VALLARÍN (FELIX DE HITA I HERMANOS MINGUELL), 1900
VIA DE SANT JOSEP AGRUPACIÓ 2, 22 BIS.²²**

FONTS DOCUMENTALS I BIBLIOGRAFIA

- **Arxiu Municipal Contemporani de Barcelona:**
  - Construcció de Dos Panteons Al Cementiri del Sud-oest [Montjuic]: Solar Número 22 Bis Agrupació 2a Via de Sant Josep Sol.licitat Per Eugenia Villarin; Solar Número 9 Agrupació 9a Via de Sant Joan Baptista Sol.licitat Per Juan Bta Bores, Número d'expedient:176.
- *La veu de Catalunya*, 29 d'octubre de 1900, edició matí, p. 4.
- "Los Cementerios", *La Vanguardia*, 1 de novembre de 1900, p. 5.
- CATALÀ BOVER, Lúdia, 2000, p.554

²² CATALÀ BOVER, Lúdia, *Josep Campeny Santamaría: Igualada 1858-Barcelona 1922*, Tesis de doctorat, Universitat de Barcelona. Departament d'Història de l'Art, 2000, p. 554

SEPULTURA AURELIA JOSEPH, 1901
VIA DE SANT JOAN, AGRUPACIÓ 9, NÚMERO 9

Catalunya artística. 1a época, número 124, 30 de octubre de 1902
Portada

FONTS DOCUMENTALS I BIBLIOGRAFIA

- **Arxiu Municipal Contemporani de Barcelona:**
  - Solar Número 9 AGRUPACIÓ 9a Via de Sant Joan Baptista Sol·licitat Per Juan Bta Bores, Número d'expedient:176.
  - Joan Baptista Borés Sol·licita Efectuar Reparacions Al Panteó Número 9 de la Via de Sant Joan, AGRUPACIÓ 9a del Cementiri del Sud-oest [Montjuïc]. Número d'expedient:5549.
- *Catalunya artística*. 1a época, número 124, 30 de octubre de 1902, p. portada.
- MARÍN SILVESTRE, María Isabel, 1986, pp. 352-358.
- CATALÀ BOVER, Lúdia, 2000, p.562.
- ESCUR, Núria, "De héroes y tumbas", *La Vanguardia (VIVIR EN BARCELONA)*, 17 de maig de 2000, p. 4.
- MARTÍ I LÓPEZ, Elisa, 2008, pp. 215, 227, 234.

**PANTEÓ BALTASAR FORTUÑO / EMÍLIA RÍOS, 1902
VIA DE SANT OLEGUER, AGRUPACIÓ 3, NÚMERO 74**

FONTS DOCUMENTALS I BIBLIOGRAFIA

- **Arxiu Municipal Contemporani de Barcelona:** Petició de Baltasar Fortuño Per Construir Un Panteó a l'AGRUPACIÓ 3a Via de Sant Oleguer del Cementiri del Sud-oest [Montjuïc]. Número d'expedient:1601.
- *Arquitectura y construcción*, número 184, Barcelona, novembre de 1907, p. 345: estudi de l'obra.
- SOLÉ SUQUÉ, Carme, 1976, p. 106.
- MARÍN SILVESTRE, María Isabel, 1986, p. 598.
- CATALÀ BOVER, Lúdia, 2000, p.567.
- MARTÍ I LÓPEZ, Elisa, 2008, pp. 167, 205, 206, 216, 227, 234.

**PANTEÓ FRANCESC MASRIERA I MANOVENS, 1903²³
VIA DE SANT FRANCESC, AGRUPACIÓ 6, NÚMERO 2**

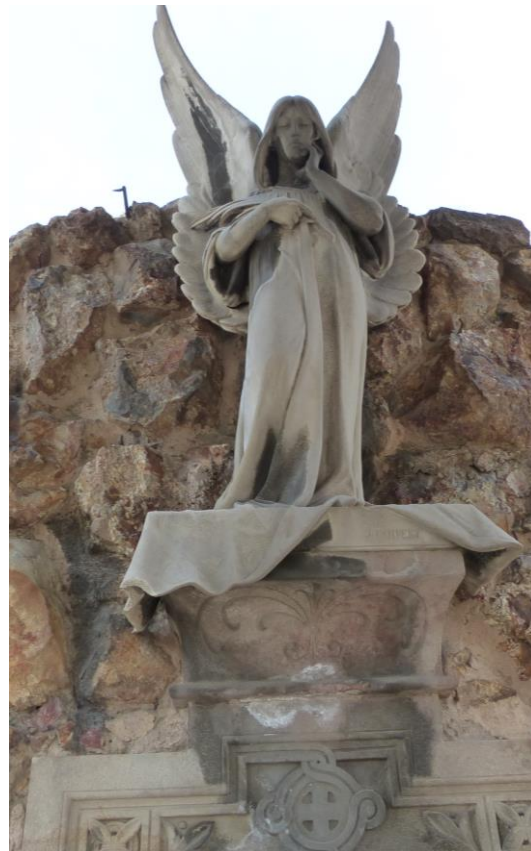

FONTS DOCUMENTALS I BIBLIOGRAFIA

- **Arxiu Municipal Contemporani de Barcelona:** [Projecte de Construcció d'Un Panteó, Propietat de Francisco Masriera, Al Solar Número 2 de la Via de Sant Francesc, AGRUPACIÓ 6a., del Cementiri del Sud-oest [Montjuïc]]. Número d'expedient:58506.50, Interior, Exteriot, Secció Per A-b i Façanes.
- “Los Cementerios”, *La Vanguardia*, 1 de novembre de 1897, p. 4: només esmenta als Germans Ventura i ignora l'escultor Campeny.
- MARÍN SILVESTRE, María Isabel. 1986, p. 579.
- CATALÀ BOVER, Lúdia, 2000, p.575.
- MARTÍ I LÓPEZ, Elisa, 2008, pp. 214, 227, 234.

²³CATALÀ BOVER, Lúdia, *Josep Campeny Santamaría: Igualada 1858-Barcelona 1922*, Tesis de doctorat, Universitat de Barcelona. Departament d'Història de l'Art, 2000, p. 575.

**SEPULTURA MENOR DE LOS ESPOSOS OCTAVIO ZARAGOZA GRAU I MARÍA DE
LOS ANGELES DARNA 1905²⁴,
VIA DE SANTA EULALIA, AGRUPACIÓ 3, NÚMERO 23.**

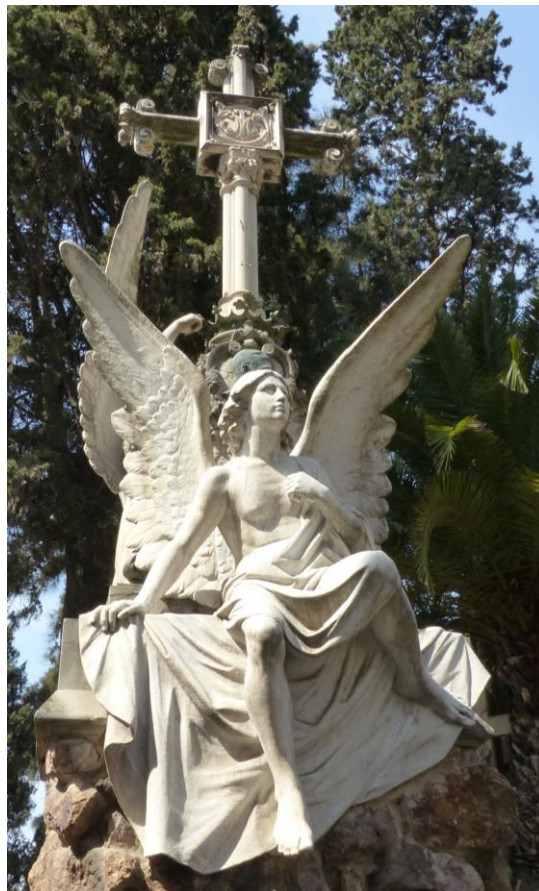
“Monumentos funerarios del cementerio de S.O de Barcelona”, *La Ilustración Artística*, número 1224, 30 de octubre de 1905, p.1244

FONTS DOCUMENTALS I BIBLIOGRAFIA

- “Monumentos funerarios del cementerio de S.O de Barcelona”, *La Ilustración Artística*, número 1224, 30 de octubre de 1905, p. 1244.
- BAREY, André, 1980, p. 41.
- CATALÀ BOVER, Lúdia, 2000, p.586.

²⁴ CATALÀ BOVER, Lúdia, *Josep Campeny Santamaría : Igualada 1858-Barcelona 1922*, Tesis de doctorat, Universitat de Barcelona. Departament d'Història de l'Art, 2000, p. 586

**PANTEÓ RAMÓN BLANCO DE ERENAS, 1908²⁵
VIA DE SANTA EULÀLIA, AGRUPACIÓ 2, NÚMERO 14 B**

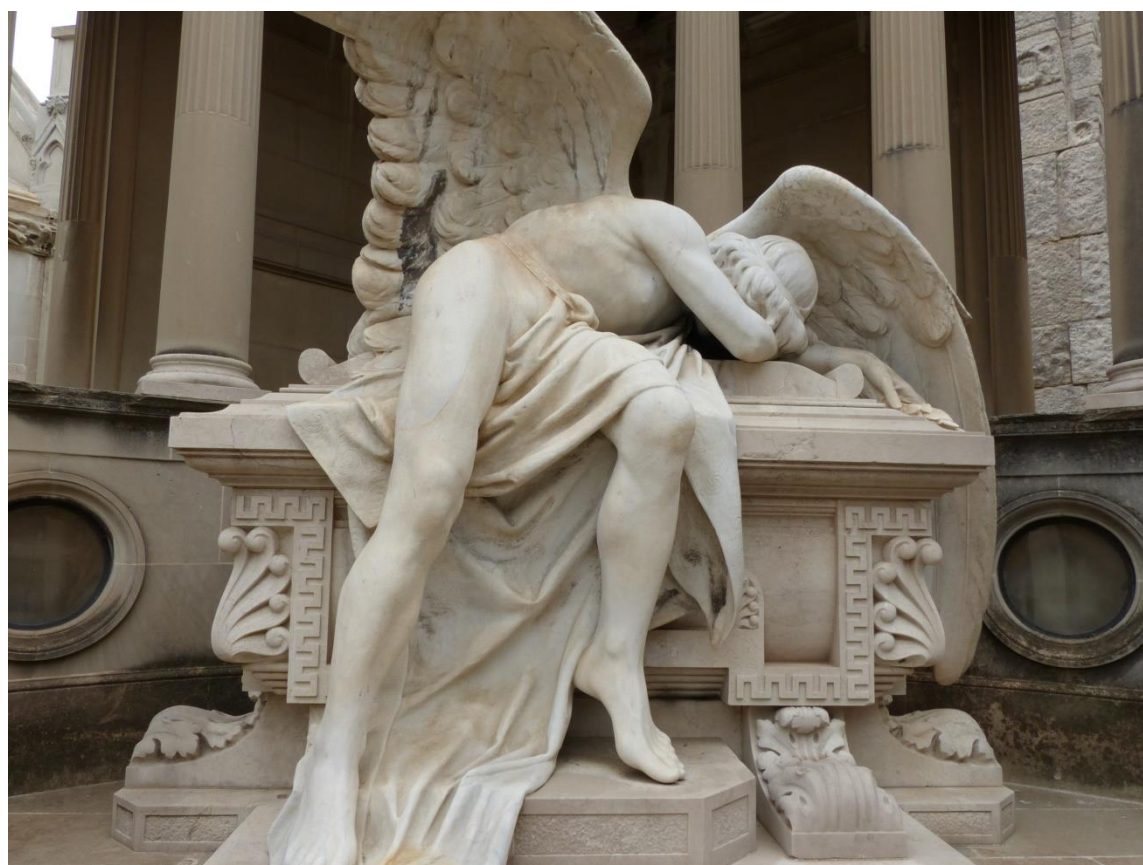
FONTS DOCUMENTALS I BIBLIOGRAFIA

- V. SALA, Octavio. “Nuevos monumentos funerarios”, *Hojas selectas*, número 73, 1/1908, pp. 996- 997.
- “Tomba del Excmo. Sr. D. Ramón Blanco y Breñas en el cementerio del Sudoeste de Barcelona”, *La Ilustración Artística*, número 1393, Barcelona, 7 de setiembre de 1908, p. 600.
- “Los Cementerios”, *La Vanguardia*, 1 de noviembre de 1908, p. 4: no cita l’autor.
- *Arquitectura y construcción*, número 194, Barcelona, setiembre de 1908, pp. 257-273.
- *La Veu de Catalunya*, 31 d’octubre de 1908, edició vespre, p. 4: no cita l’autor.
- SOLÉ SUQUÉ, Carme, 1976, pp. 99-100.
- MARÍN SILVESTRE, María Isabel, 1986, p. 604.
- CATALÀ BOVER, Lúdia, 2000, p. 598.
- MARTÍ I LÓPEZ, Elisa, 2008, pp. 168, 218, 227, 235.

Observacions : una escultura del conjunt està desapareguda.

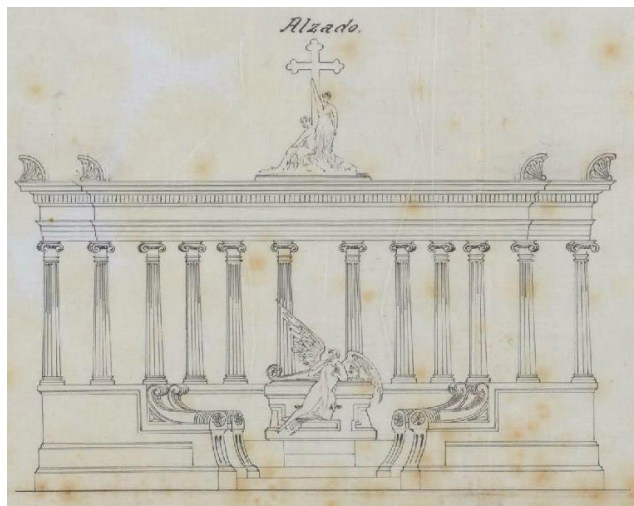
²⁵ CATALÀ BOVER, Lúdia, *Josep Campeny Santamaría: Igualada 1858-Barcelona 1922*, Tesis de doctorat, Universitat de Barcelona. Departament d’Història de l’Art, 2000, p. 598.

**PANTEÓ AUGUST URRUTIA I ROLDÁN, 1908-1911
VIA DE SANT OLEGUER, AGRUPACIÓ 5, NÚMERO 137**

- **Arxiu Municipal Contemporani de Barcelona:** Panteó d'August Urrutia. Solar 137 San Olegario, AGRUPACIÓ 5ª del Cementiri del Sudoest. Augusto Urrutia Roldan. Número d'expedient:7689/1909.

- “Los Cementerios”, *La Vanguardia*, 28 de octubre de 1909, p. 10: no cita l'autor.
- “Obras en los cementerios”, *La Vanguardia*, 30 de octubre de 1910, p. 4: no cita l'autor.
- *La Veu de Catalunya*, 1 de novembre de 1910, edició matí, p. 4: no cita l'autor .
- “Los Cementerios”, *La Vanguardia*, 28 de octubre de 1911, p. 5: no cita l'autor..
- *La Veu de Catalunya*, 1 de novembre de 1911, edició vespre, p. 4: no cita l'autor.
- MARÍN SILVESTRE, María Isabel, 1986, pp. 498-506.
- MARTÍ I LÓPEZ, Elisa, 2008, pp. 167, 169, 204, 205, 219, 229, 235.
- OLIVA ANDRÉS, Montse i GARCIA, Hugo, 2017, "The Urrutia pantheon, funeral architecture and sculpture. Neoclassicism" *Ancient Greek Art and European Funerary Art organitzat per Association of Significant Cemeteries of Europe*. Pendent de publicació per part de l'editorial Cambridge Scholars Publishing.
- OLIVA ANDRÉS, Montse i GARCIA, Hugo, “Panteón Urrutia Miró, un icono del arte funerario catalán”, 2018, Revista *Adios Cultural*: <http://www.revistaadios.es/articulo/51/Panteon-Urrutia-Miro.html>

Observacions : Panteó emblemàtic del cementiri de Montjuïc, tal és el reconeixement que, en diferents cementiris, podem veure còpies ja sigui de la seva part arquitectònica o escultòrica.

L'autora d'aquest escrit, li va atribuir a Josep Campeny les escultures exemptes del panteó²⁶. L'autoria de les dues ha estat atribuïda durant dècades als escultors Martínez i Fortuny, essent l'única evidència d'aquesta autoria la seva signatura gravada a la façana del monument. Tot i l'existència innegable d'aquesta signatura hi ha una sèrie d'indicis que condueixen a pensar de manera gairebé inequívoca que en realitat aquesta parella es va limitar a treballar en l'escultura decorativa del mausoleu mentre que les peces exemptes principals van ser realitzades per Campeny.

El grup escultòric que coronava el Panteó lamentablement està desaparegut.

²⁶ Publicat per Montserrat Oliva Andrés a "The Urrutia pantheon, funeral architecture and sculpture. Neoclassicism" realitzat amb l'historiador Hugo Garcia pel congrés "Ancient Greek Art and European Funerary Art " organitzat per Association of Significant Cemeteries of Europe. Pendent de publicació per part de l'editorial Cambridge Scholars Publishing. Es pot consultar un resum en castellà a “Panteón Urrutia Miró, un icono del arte funerario catalán” en la Revista Adios Cultural: <http://www.revistaadios.es/articulo/51/Panteon-Urrutia-Miro.html>

PANTEÓ ROCAMORA, 1909
VIA DE SANT OLEGUER, AGRUPACIÓ 5, NÚMEROS 114-115

“Noves construccions al cementiri del S.O”, *Il·lustració catalana*, 2a època, número 387,
6 de novembre de 1910, p. 706

FONTS DOCUMENTALS I BIBLIOGRAFIA

- **Arxiu Municipal Contemporani de Barcelona:** Antoni Rocamora [I Pujolà] Sol·licita Construir Un Panteó Als Solars Números 19, 114 i 115 de la Via de Sant Oleguer, AGRUPACIÓ 5a del Cementiri del Sud-oest [Montjuïc]. [Arquitecte: Emili Sala i Cortés]. Número d'expedient:6838.
- *La Veu de Catalunya*, 31 d'octubre de 1908, edició vespre, p. 4: no cita l'autor.
- “Los Cementerios”, *La Vanguardia*, 1 de novembre de 1908, p. 4: no cita l'autor .
- *Arquitectura y construcción*, número 210, Barcelona, gener de 1910, pp. 5, 7, 9, 11: no cita l'autor però es poden veure els plànols del Panteó.
- “Noves construccions al cementiri del S.O”, *Il·lustració catalana*, 2a època, número 387, 6 de novembre de 1910, p. 706: no cita l'autor.
- SOLÉ SUQUÉ, Carme, 1976, pp. 107-109.
- MARÍN SILVESTRE, María Isabel, 1986, pp. 490-497.
- CATALÀ BOVER, Lúdia, 2000, pp.602-604.
- MARTÍ I LÓPEZ, Elisa, 2008, pp. 219, 227.

**ARC CAPELLA DE JOSEP AMAT SORMANÍ. 1918
VIA SANTA EULALIA AGRUPACIÓN 3, NÚMERO 166.**

*Fotografia eliminada ja que correspon a l'interior d'un panteó i no es pot publicar.

FONTS DOCUMENTALS I BIBLIOGRAFIA

- Arxiu Municipal Contemporani de Barcelona: Número de expedient 10949.

Observacions : Obra desconeguda de Campeny que hem pogut localitzar on la signatura de l'escultor és clarament visible²⁷. Aquesta Pietat és summament important ja que es tracta de l'única pietat que es conserva de Campeny. De la que es trobava a l'interior del panteó Rocamora, de la qual gairebé no hi ha testimonis excepte algunes fotografies antigues de baixa qualitat, no es té una certesa absoluta de la seva autoria a més de desconèixer el seu emplaçament actual.

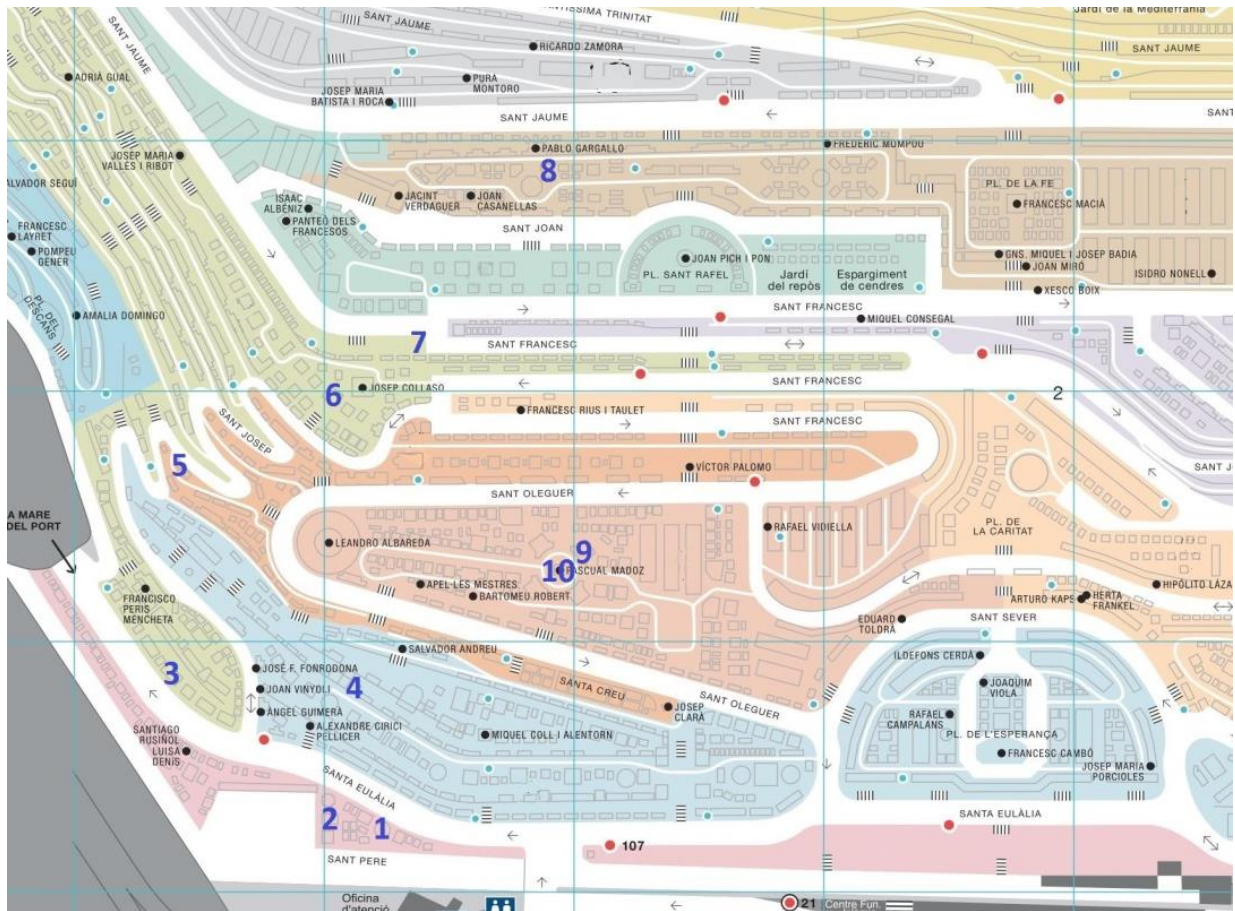
La peça representa la Mare de Déu sedent, en actitud hieràtica, subjectant al seu fill mort el qual evoca un dramatisme contingut. El cos de Crist destaca pel seu realisme anatòmic, visible tant en la tensió dels músculs dels braços com en el seu ventre enfonsat. No obstant això, en les extremitats inferiors predomina la debilitat pròpia d'un cos sense vida. Aquest realisme contrasta en canvi amb la cara idealitzada de Crist, però especialment amb el de la Mare de Déu que roman inexpressiva davant el dolor.

Estilísticament la verticalitat de Crist està lleugerament influenciada per la «Pietat Rondanini» i la posterior «Pietat Palestrina» del gran mestre Michelangelo Buonarroti, encara que també trobem un clar paral·lelisme pictòric amb l'obra «Pietat» de William-Adolphe Bouguereau de 1876.

---

²⁷ Juanjo Macias ens ha facilitat molt amablement l'existència de l'obra.

RAFAEL ATCHÉ (1854-1923)

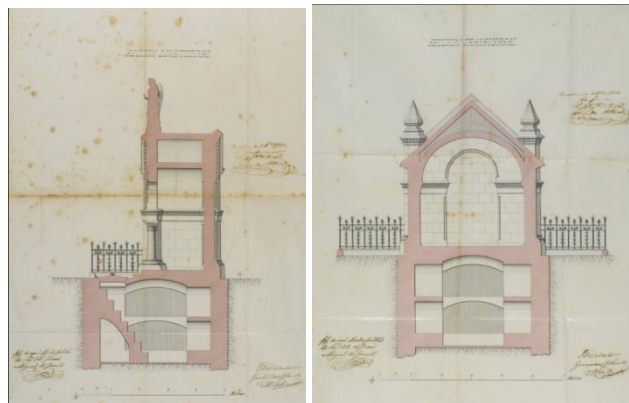
<u>Obra</u>	<u>Firma</u>	<u>Via</u>	<u>Agrupació</u>	<u>Número</u>
1. Panteó Torres Boada	Sí	Santa Eulàlia	1	21
2. Panteó família Buxeda	Sí	Santa Eulàlia	1	18
3. Panteó vídua de Ferrer Gandia	Sí	Santa Eulàlia	2	6-7
4. Panteó Marques Bolet	Sí	Santa Eulàlia	3	40
5. Panteó Vicente Gassol	Sí	Sant Josep	4	D
6. Panteó Federico Carreras de Campa	Sí	Sant Josep	2	43
7. Panteó Anselm Coma	Sí	Sant Francesc	2	56
8. Panteó Jaume Puncernau	Sí	Sant Joan	9	85
9. Panteó Eduard Sevilla-família Coromina	Sí	Sant Oleguer	5	33
10. Monument a Pascual Madoz	Sí	Sant Oleguer	5	31

**PANTEÓ MANUELA GANDIA, VIUDA DE FERRER, 1884
VIA DE SANTA EULÀLIA, AGRUPACIÓ 2, NÚMEROS 6-7**

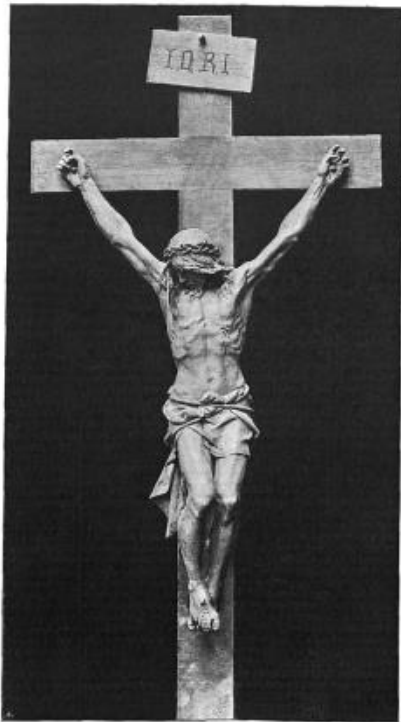
FONTS DOCUMENTALS I BIBLIOGRAFIA

- **Arxiu Municipal Contemporani de Barcelona:** [Projecte de Construcció d'Un Panteó, Propietat de Manuela Gandia Vídua de Ferrer, Als Solars Números 6 i 7 de la Via de Santa Eulàlia, AGRUPACIÓ 2a del Cementiri del Sud-oest (Montjuïc)]. Número d'expedient:58505.1.

- **MARÍN SILVESTRE,** María Isabel, 1986, pp. 92-98.
- **MARTÍ I LÓPEZ,** Elisa, 2008, pp. 209, 226, 232.

**PANTEÓ MARQUÉS BOLET, 1884-1887²⁸
VIA SANTA EULALIA, AGRUPACIÓ 3, NÚMERO 40**

CRISTO, esculptura de D. Rafael Aizché

Ilustración artística, 11 d'Abril del 1892, portada.

²⁸ Data dels expedients que es conserven a l'Arxiu Municipal Contemporani de Barcelona.

FONTS DOCUMENTALS I BIBLIOGRAFIA

- **Arxiu Municipal Contemporani de Barcelona:** Panteó de M. Márquez²⁹. Solar Número 40 Via de Santa Eulàlia, AGRUPACIÓ 3a del Cementiri del Sud-oest. M. Márquez. Número d'expedient:58506.31.
- *Ilustración artística*, 11 d'Abril del 1892, portada.

Observacions : Obra que havia romàs inèdita fins a l'actualitat. Es tracta de l'escultura que s'alça a la façana posterior del panteó del Marqués Bolet (1884), de l'arquitecte Macario Planella, i en la base es pot apreciar la signatura de l'autor. Representa un àngel anunciador amb les ales plegades que porta una casulla i una estola, peces eclesiàstiques típiques dels sacerdots que celebren l'eucaristia, i que en les seves mans porta un llibre obert que representa el llibre de la vida del judici final, un tema que ja hem vist en el panteó Clapers de Clarasó i que, per les seves connotacions salvífiques de redempció cap a una nova vida, és molt habitual trobar en el paisatge funerari de les necròpolis.

L'escultor també va realitzar el Crist crucificat que es troba a l'interior del mausoleu, obra que no va passar desapercebuda a l'època ja que hem localitzat el seu projecte a la portada de la revista «Il·lustració artística» del 1892³⁰. Es tracta d'una obra de gran bellesa que destaca, com sol succeir en aquest tipus de representacions, pel seu gran realisme anatòmic. Els detalls de la cara de Crist, el cabell i la vestidura fan que la peça destaquï per la seva singularitat.

---

²⁹ Error en el nom del Panteó, es pot llegir clarament Marquès Bolet.

³⁰ *Ilustración artística*, 11 de Abril del 1892, portada.

ÀNGEL DEL PANETÓ BUXEDA, 1888
VIA DE SANT PERE, AGRUPACIÓ 1, NÚMERO 18

“Monumentos funerarios del cementerio de S.O de Barcelona”, *La Ilustración Artística*, número 1224, 30 de octubre de 1905, p.701

Fotografies actuals

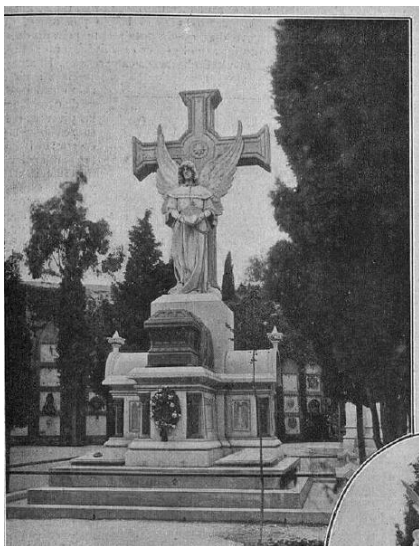
FONTS DOCUMENTALS I BIBLIOGRAFIA

- **Arxiu Municipal Contemporani de Barcelona:** [Projecte de Construcció d'Una Tomba Al Solar Número 18 de la Via de Sant Pere, AGRUPACIÓ 1a del Cementiri de Montjuïc]. Planta Alta, Planta Baixa, Secció a i B i Secció C i D. Número d'expedient:58505.19.
- **Arxiu Fotogràfic de Barcelona:** cementiri Nou del Sud-oest, Número de registre 2702.
- “Nuestras necrópolis”, *La Dinastía*, 2 de novembre de 1888, p. 1.
- “Visita a los cementerios”, *La Vanguardia*, 3 de novembre de 1888, p. 1.
- “Monumentos funerarios del cementerio de S.O de Barcelona”, *La Ilustración Artística*, número 1224, 30 de octubre de 1905, p. 701.
- SOLÉ SUQUÉ, Carme, 1976, pp. 84-85.
- MARÍN SILVESTRE, María Isabel, 1986, pp. 111-121.
- MARTÍ I LÓPEZ, Elisa, 2008, pp. 209, 226, 232.

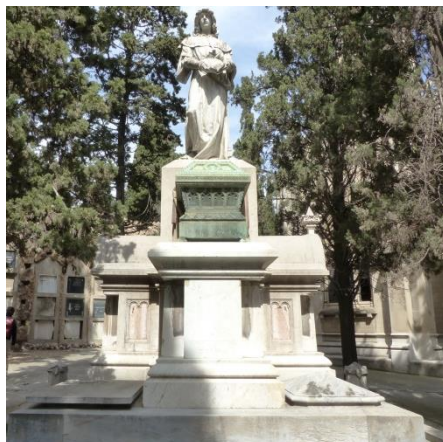
Observacions : L'àngel actualment ha perdut la trompeta. Atribuït per error a un suposat Panteó Llopart de Josep Llimona ³¹.

³¹ ESCALAS LLIMONA, Mercé e INFIESTA MONTERDE, *José Manuel. Josep Llimona y Joan Llimona: vida y obra*, Barcelona, Nuevo Arte Thor, DL 1977, p.48.

**PANTEÓ FREDERIC CARRERAS DE CAMPA 1892,
VIA DE SANT JOSEP, AGRUPACIÓ 2, NÚMERO 43**

“Monumentos funerarios del cementerio de S.O de Barcelona”, *La Ilustración Artística*, número 1224, 30 de octubre de 1905, p.701

Fotografies actuals.

FONTS DOCUMENTALS I BIBLIOGRAFIA

- **Arxiu Municipal Contemporani de Barcelona:** Façana Posterior. S139 [Projecte de construcció d'una cripta al solar número 43 de la via de Sant Josep, AGRUPACIÓ 2a del cementiri de Montjuïc]. Número d'expedient:58505.21.
- BAREY, André. 1980, p.38.
- “Los Cementerios”, *La Vanguardia*, 1 de novembre de 1892, p. 1.
- “Los Cementerios”, *La Publicidad*, novembre de 1892, p. 2.
- SOLÉ SUQUÉ, Carme, 1976, pp. 86-87.
- MARÍN SILVESTRE, María Isabel, 1986, pp. 194-205.
- MARTÍ I LÓPEZ, Elisa, 2008, pp. 211, 226, 233.

Observacions L'àngel actualment ha perdut les ales i la creu.

**PANTEÓ FAMÍLIA DE VICENS GASSOL, 1900
VIA DE SANT JOSEP, AGRUPACIÓ 4, LETRA D**

PANTEÓN DE LA FAMILIA GASSOL, EN EL CEMENTERIO DEL S. O. - BARCELONA
—ARQUIT. D. JUAN TARRA Y FERRER.—ESCULTOR D. RAFAEL ATCHÉ.

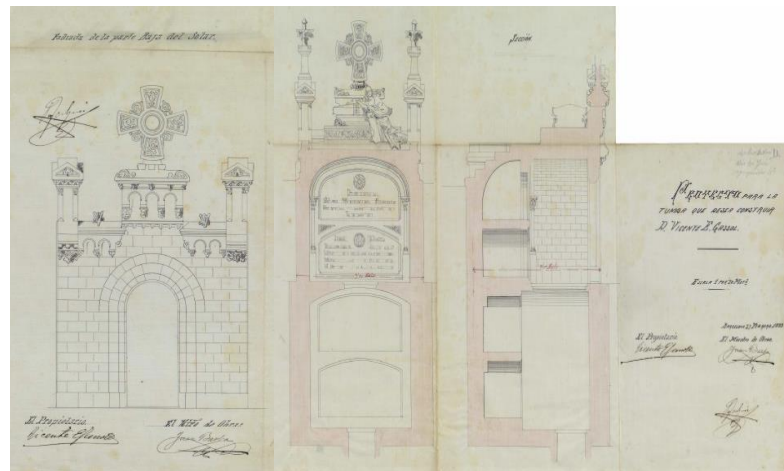

Fotografies actuals

VEGA Y MARCH, Manuel. "Arte funerario",
Arquitectura y Construcción, número 124,
Barcelona, novembre de 1902, pp. 13-14

FONTS DOCUMENTALS I BIBLIOGRAFIA

- **Arxiu Municipal Contemporani de Barcelona:** Tomba Al Terreny Lletra D AGRUPACIÓ 4a Via Sant Josep Sol·licitat Per Vicente E. Gassol (Plànol Datat el 27/02/1899). Número d'expedient:156.

- *La veu de Catalunya*, 29 d'octubre de 1900, edició matí, p.4: No cita el nom del Panteó.
- "Los Cementerios", *La Vanguardia*, 1 de novembre de 1900, p.5.
- VEGA Y MARCH, Manuel, "Arte funerario", *Arquitectura y Construcción*, número 124, Barcelona, novembre de 1902, pp. 13-14: Es poden veure fotografies antigues del Panteó i citen a Rafael Atché com a autor de l'obra.
- MARÍN SILVESTRE, María Isabel, 1986, pp.328-337.
- MARTÍ I LÓPEZ, Elisa, 2008, pp. 215, 226.

Observacions : Panteó que es troba en molt mal estat de conservació.

**PANTEÓ PASCUAL MADDOZ, 1901
VIA DE SANT OLEGUER, AGRUPACIÓ 5, NÚMERO 31**

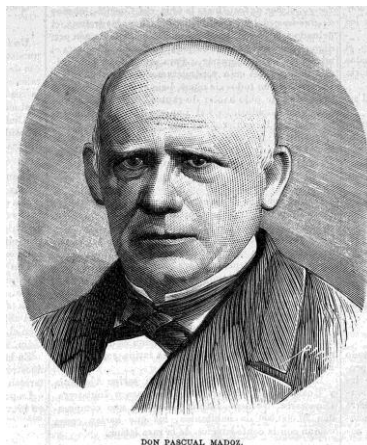
La Ilustracion Artística, número 1145, Barcelona, 7 de Desembre de 1903

Fotografies actuals

Fotografia del bust realista realitzat per Rafael Atché.

Retrat de Pascual Madoz en *La Ilustración de Madrid*, 27 de Desembre de 1870, p. portada

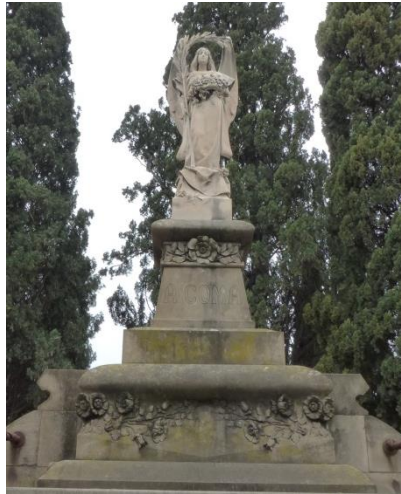
FONTS DOCUMENTALS I BIBLIOGRAFIA

- **Arxiu Municipal Contemporani de Barcelona:**
  - Construcció d'Un Mausoleu Al Cementiri Per Guardar-hi Les Cendres del Sr. Pascual Madoz. Número d'expedient:D-210.
  - Construcció monument a Pascual Madoz cem.S.O. No catalogado en el catálogo de internet, está bajo el Número d'expedient:205 dentro del registro 51508 (S115).
- *La Vanguardia*, 28 de octubre de 1901, p. 2: no cita l'autor.
- *La Ilustracion Artística*, número 1145, Barcelona, 7 de desembre de 1903, p. 802: no cita l'autor.
- *La veu de Catalunya*, 23 d'octubre de 1901, edició vespre, p.4: Atribueixen el bust a Rafael Atché, però la resta del Panteó al marbrista Miquel Font.
- MARTÍ I LÓPEZ, Elisa, 2008, pp. 169, 216, 226.

PANTEÓ ANSELM COMA, 1904
VIA DE SANT FRANCESC, AGRUPACIÓ 2, NÚMERO 56

Panteó Familiar Propietat d'Anselm Coma
 Número de registre 56394
 Arxiu Fotogràfic de Barcelona

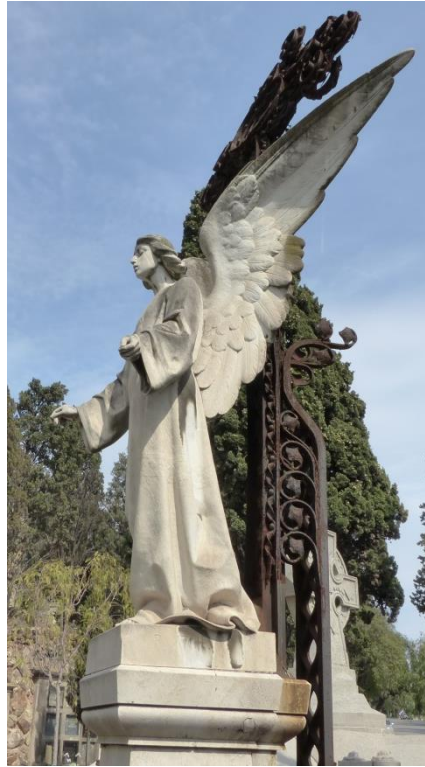
Fotografias actuales del exterior e interior del Panteó

FONTS DOCUMENTALS I BIBLIOGRAFIA

- **Arxiu Municipal Contemporani de Barcelona:** Anselm Comas Xipell Sol·licita la Construcció d'Un Panteó Al Solar Número 56 de la Via de Sant Francesc, AGRUPACIÓ 2a del Cementiri del Sud-oest [Montjuïc]. [Arquitecte: Leandre Albareda (01/10/1902)]. Número d'expedient:3301.
- “Los Nous Panteons del Cementiri del S.E”, *Il·lustració catalana*, 2a època, número 74 ,30 de octubre de 1904, p. 721: no cita l'autor.
- *La Vanguardia*, 1 de novembre de 1904, p. 2: no cita l'autor.
- *La Veu de Catalunya*, 1 de novembre de 1904, edició matí, p. 2: no cita l'autor.
- *La Vanguardia*, 13 de març de 1904, p. 1: no cita l'obra però sí la descriu, a més de citar que el marbrista Pablo Carbonell va ser l'encarregat de traslladar l'obra al marbre.
- *Arquitectura y construcción*, número 184, Barcelona, novembre de 1907, pp.322-335.
- MARÍN SILVESTRE, María Isabel, 1986, pp. 409-418.
- MARTÍ I LÓPEZ, Elisa, 2008, pp. 166, 199, 217, 226, 234.

**PANTEÓ ADANTA BOADA, VIUDA DE TORRES, 1906
VIA DE SANT PERE, AGRUPACIÓ 1, 21**

FONTS DOCUMENTALS I BIBLIOGRAFIA

- *La Vanguardia*, 31 de octubre de 1906, p. 3: cita equivocadament el nom del Panteó (Adan Taboada) i l'autor (es refereix a Lletje).
- *La Veu de Catalunya*, 1 de novembre de 1906, edició vespre, p.4: no cita l'autor.
- “Les noves sepultures fetes ultimament al Cementiri del S.O”, *Il·lustració catalana*. 2a época, número 179, 4 de novembre de 1906, p. 696.
- *Arquitectura y construcción*, número 184, Barcelona, novembre de 1907, p. 331: no cita la obra.
- “Los Cementerios”, *La Vanguardia*, 28 de octubre de 1909, p. 10.
- SOLÉ SUQUÉ, Carme, 1976, p. 90.
- MARÍN SILVESTRE, María Isabel, 1986, pp. 457-464.
- MARTÍ I LÓPEZ, Elisa, 2008, pp. 218, 226, 235.

**PANTEÓ FAMÍLIA COROMINA, 1907
VIA DE SANT OLEGUER, AGRUPACIÓ 5, NÚMERO 33.**

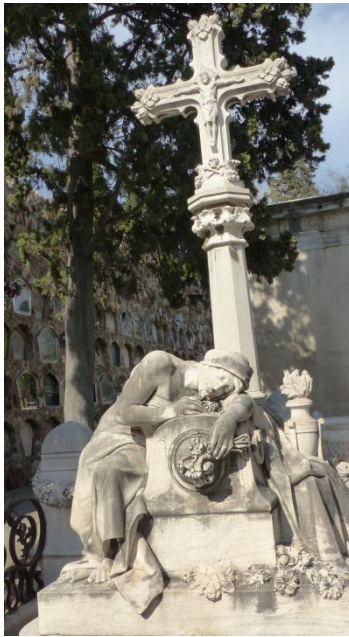
FONTS DOCUMENTALS I BIBLIOGRAFIA

- **Arxiu Municipal Contemporani de Barcelona:** Panteó d'Eduard Sevilla. Construir Un Panteó en el Solar Número 33, Villa Sant Olegario, AGRUPACIÓ 5a del Cementiri del Sud-oest. Número d'expedient:5937/1906.

- “Los Cementerios”, *La Vanguardia*, 27 de octubre de 1907, p. 4: no cita l'autor.
- *La Veu de Catalunya*, 31 d'octubre de 1907, edició vespre, p. 2: no cita l'autor.
- *Arquitectura y construcción*, número 184, Barcelona, novembre de 1907, pp. 325-327.
- BOHIGAS, Oriol, “Los cementerios como catálogo de arquitectura”. *Cuadernos de Arquitectura y Urbanismo*, número 17, gener-febrer de 1973, p.64-65: No cita l'autor.
- **Arxiu Fotogràfic de Barcelona:** XXX Aniversari de la Mort del Doctor Robert, Número de registre 44392.
- SOLÉ SUQUÉ, Carme, 1976, pp. 88-89.
- MARÍN SILVESTRE, María Isabel, 1986, p. 473.
- MARTÍ I LÓPEZ, Elisa, 2008, pp. 166, 194, 218, 226, 235.

**PANTEÓ JAUME PUNCERNAU I PINTÓ, 1918-1919
VIA DE SANT JOAN, AGRUPACIÓ 9, NÚMERO 85**

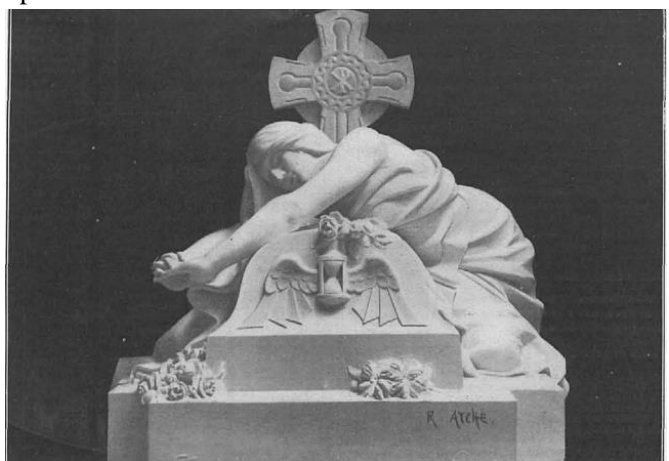

FONTS DOCUMENTALS I BIBLIOGRAFIA

- **Arxiu Municipal Contemporani de Barcelona:** Panteó de Jaime Puncernau i Pinto. AGRUPACIÓ 9a del Cementiri del Sud-oest, Solar Número 85. Miguel Barella. Número d'expedient:10748/1917.
- MARTÍ I LÓPEZ, Elisa, 2008, pp. 167, 170, 201, 202, 226.

Observacions : obra que recorda a la realitzada per l'escultor a la tomba de José Sibils al cementiri de Sant Feliu de Guíxols.

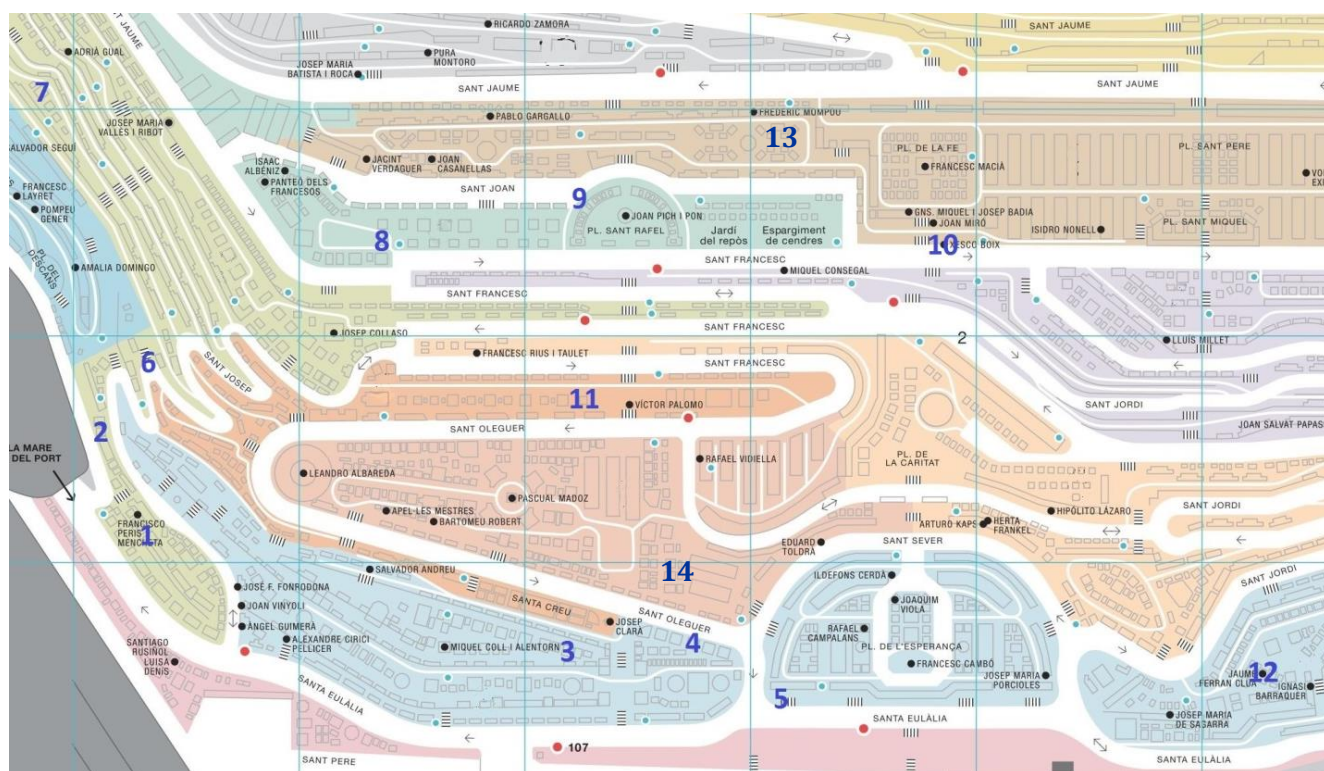

“Desolación, escultura de R. Atché”, *La Ilustración Artística*, número 1557, Barcelona 30 de Octubre de 1911, p.716

Desolación, escultura de R. Atché que figura en la tumba propiedad de D. José Sibils, en el cementerio de San Feliu de Guixols

JOSEP LLIMONA (1863³²-1934)

<u>Obra</u>	<u>Firma</u>	<u>Via</u>	<u>Agrupació</u>	<u>Número</u>
1. Panteó Torras	Sí	Santa Eulàlia	2	13
2. Panteó Mercedes Casas Vilanova	No	Sant Josep	2	25b
3. Panteó Alomar	Sí	Santa Eulàlia	3	67
4. Panteó Campassol	No	Santa Eulàlia	3	75
5. Panteó Ignacio Coll Portabella	Sí	Santa Eulàlia	3	143
6. Hipogeu Granell Manresa	No	Sant Josep	2	2 c
7. Panteó Pasqual Coll Portabella	Sí	Sant Josep	2	70
8. Panteó Rialp Ventura	Sí	Sant Francesc	8	2
9. Panteó Aguila Dambus-antiguo Panteó Ciprià Pagés	Sí	Plaça Sant Rafel	9	4
10. Panteó Tormo	No	Sant Joan	9	28
11. Panteó Família Llopart	Sí	Sant Oleguer	4	18
12. Panteó Dr. Ferran i Clua	Sí	Misericòrdia	3	282
13. Panteó Esteban Fargas	No	Sant Joan	9	111
14. Panteó José Guiralt	No	Sant Oleguer	5	161

³² ESQUINAS GIMÉNEZ, Natàlia. *Josep Llimona i el seu taller*, Tesi doctoral - Universitat de Barcelona. Facultat de Geografia i Història. Departament d'Història de l'Art, 2015, p. 24.

**PANTEÓ FAMÍLIA TORRAS, 1885-1888³³
VIA DE SANTA EULÀLIA, AGRUPACIÓ 2, NÚMERO 13**

FONTS DOCUMENTALS I BIBLIOGRAFIA

- Arxiu Municipal Contemporani de Barcelona: [Projecte de Construcció d'Un Panteó, de la Família Torras, Al Solar Número 13 de la Via de Santa Eulàlia, AGRUPACIÓ 2a del Cementiri de Montjuïc]. Façana Principal, Planta del Panteó, Secció C i D, Planta dels Nínxols, Secció a i B, Número d'expedient:58505.27.
- “Nuestras necrópolis”, *La Dinastía*, 2 de novembre de 1888, p. 1.
- “Visita a los cementerios”, *La Vanguardia*, 3 de novembre de 1888, p. 1.
- MONEDERO PUIG, Manuela, 1966, p. 58: “Figura Masculina de pie. Las vestiduras le cubren todo el cuerpo, excepto pequeña parte del antebrazo. En la mano derecha sostiene un ramo de laurel y con la izquierda se coge la muñeca de la mano derecha. El pelo cae en melena hacia atrás hasta los hombros. Esta en posición de descanso, pero tiene las alas desplegadas hasta arriba”.
- SOLÉ SUQUÉ, Carme, 1976, p. 150.
- MARÍN SILVESTRE, María Isabel. 1986, pp. 516-518: aporta un plànol i dades només per a un futur estudi.
- MARTÍ I LÓPEZ, Elisa, 2008, pp. 209, 225, 232.
- ESQUINAS GIMÉNEZ, Natàlia, 2015, pp. 208, 255.

³³ Ibidem, pp.,255

**SEPULTURA FAMÍLIA LLOPART, 1891
VIA DE SANT OLEGUER, AGRUPACIÓ 4, NÚMERO 18**

Arxiu Municipal Contemporani de Barcelona:
[Projecte de Construcció d'Un Panteó, Propietat
de la Família Llopart, Al Solar Número 18 de la
Via de Sant Oleguer, AGRUPACIÓ 4a., del
Cementiri del Sud-oest [Montjuïc]]. Número de
expedient 58506.66

Monumentos funerarios del cementerio de
S.O de Barcelona", *La Ilustración
Artística*, número 1224, 30 de octubre de
1905, p.701

Fotografía actual

FONTS DOCUMENTALS I BIBLIOGRAFIA

- “Los Cementerios”, *La Vanguardia*, 1 de novembre de 1891, p. 5: no cita autor.
- “En el cementerio del Sudoeste”, *La Dinastía*, 2 de novembre de 1891, p. 2.
- INFIESTA MONTERDE, José Manuel, 1975, 76.
- MARÍN SILVESTRE, María Isabel, 1986, pp. 184-188.
- MARTÍ I LÓPEZ, Elisa, 2008, pp. 211, 229, 233.
- ESQUINAS GIMÉNEZ, Natàlia, 2015, p.257.

PANTEÓ ALOMAR I ESTRANY, 1893
VIA DE SANTA EULÀLIA, AGRUPACIÓ 3, NÚMERO 67

BARCELONA.—Panteón en el cementerio del SO.
Proyectado por el arquitecto D. Estanilo Alomar. — Esculpa del ángel José Llorens. — Construido por los Sres. Ventura Homar.

LL. “Arte funerario”, La Ilustración Artística, número 1140, Barcelona, 2 de novembre de 1903, pp. 711

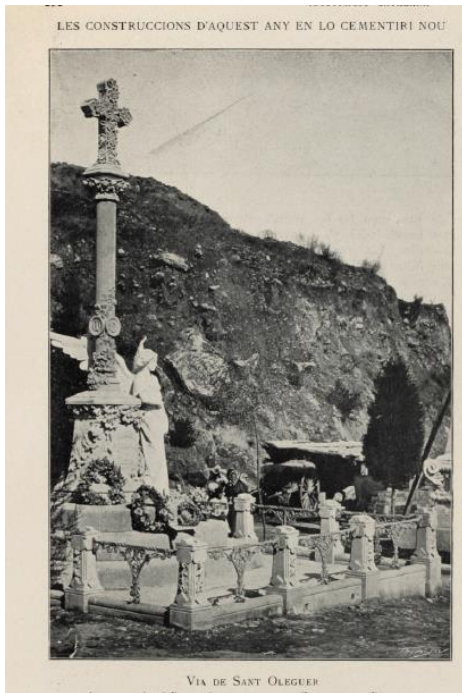

Fotografía actual

FONTS DOCUMENTALS I BIBLIOGRAFIA

- **Arxiu Municipal Contemporani de Barcelona:** [Projecte de Construcció d'Un Panteó, Propietat de F. Estrny, Viuda de Alomar, Al Solar Número 67 de la Via de Santa Eulàlia, AGRUPACIÓ 3a., del Cementiri del Sud-oest [Montjuïc]]. Número d'expedient:58506.40.
- MONEDERO PUIG, Manuela. 1966, p. 59: “Figura masculina de pie. Una túnica le cubre totalmente, incluso los pies. Los brazos, acusando fuerte musculatura, se flexionan, el derecho al nivel de la cintura hacia la parte izquierda, pasando por debajo del codo del brazo izquierdo que, también flexionado, va hacia la mejilla. La cabeza, inclinada hacia delante; los ojos, entornados, en actitud pensativa. El pelo cae hacia atrás sobre los hombros. Grandes alas desplegadas que caen a lo largo de su cuerpo hasta más debajo de la rodilla”.
- SOLÉ SUQUÉ, Carme, 1976, p. 143.
- INFIESTA MONTERDE, José Manuel, 1975, p. 43-44 (Fotografía).
- MARÍN SILVESTRE, María Isabel, 1986, pp. 220-225.
- ESQUINAS GIMÉNEZ, Natàlia, 2011, p. 125: “Angel del Panteó Alomar Estrany: Amb ell arribem a la culminació que ens durà cap a les dones àngel, plenes de sentiments que es desfan. L'escultura queda estretament lligada a l'actitud simbolista de les figures que caracteritzen part de l'art del moment, totes elles reflexives, melancòliques, melangioses, envoltades d'un ambient com a tristesa i enyor etern. Podríem dir que gairebé l'únic que diferencia l'Àngel Alomar de les figures femenines que començaran a omplir els cementiris són les ales. És per això que marquem l'escultura com l'ombra que ens duu d'una banda cap a l'altra”.
- MARTÍ I LÓPEZ, Elisa, 2008, pp. 233, 229.
- ESQUINAS GIMÉNEZ, Natàlia, 2015, p.258.

PANTEÓ CAMPASSOL/BORRELL, 1903
VIA DE SANT OLEGUER, AGRUPACIÓ 3, NÚMERO 75

“Les construccions d’aquest any en lo cementiri nou”, Il·lustració catalana, 2a època, número 022, 1 de novembre de 1903, pp. 252-254 P.252

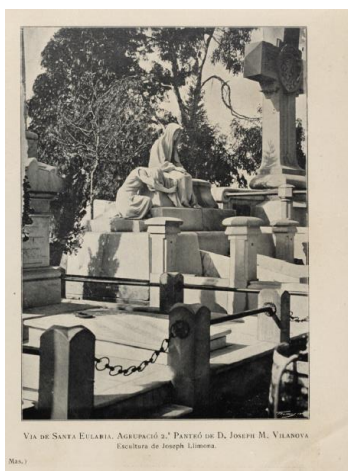
Fotografia actual

FONTS DOCUMENTALS I BIBLIOGRAFIA

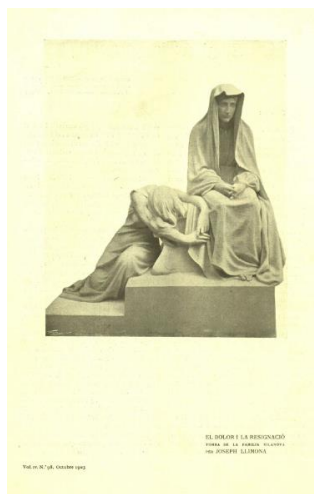
- **Arxiu Municipal Contemporani de Barcelona:** Delfí Donadiu Puignau, Marmessor de Gaspar Campassol, Sol·licita la Construcció d'Un Panteó Al Solar Número 75 de la Via de Sant Oleguer, AGRUPACIÓ 3a del Cementiri del Sud-oest [Montjuïc]. [Arquitecte: Miquel de Bertran (15/07/1902). Escultor: Josep Llimona].Número d'expedient:2906.
- “En los cementerios”, *La Vanguardia*, 29 de octubre de 1903, p. 7: no cita autor.
- *Arquitectura y construcción*, número 136, Barcelona, noviembre de 1903, p.349.
- La veu de Catalunya, 29 d'octubre de 1903, edició matí, p.4: cita el nom de Donadiu i no el de la família Campassol, la cita del registre aclareix que es tracta del marmessor de la família.
- INFIESTA MONTERDE, José Manuel, 1975, p.46.
- SOLÉ SUQUÉ, Carme, 1976, pp. 144-145.
- MARÍN SILVESTRE, María Isabel, 1986, pp. 368-375.
- MARTÍ I LÓPEZ, Elisa, 2008, pp. 234, 229, 216.
- ESQUINAS GIMÉNEZ, Natàlia, 2015, pp. 210, 271.

Observacions : La columna ha perdut la creu.

PANTEÓ MERCEDES CASAS DE VILANOVA, 1903
VIA DE SANT JOSEP, AGRUPACIÓ 2, NÚMERO 25 BIS

“Les construccions d’aquest any en lo cementeri nou”, *Il·lustració catalana*, 2a época, número 022, 1 de novembre de 1903, p.254

Pel i Ploma, Número 98, 1 de octubre de 1903, p. Portada

Fotografia actual

FONTS DOCUMENTALS I BIBLIOGRAFIA

- **Arxiu Municipal Contemporani de Barcelona:**
  - Josep Maria Vilanova Sol·licita Repintar la Tanca del Panteó Número 25 bis de la Via de Sant Josep, AGRUPACIÓ 2a del Cementiri del Sud-oest [Montjuïc]. Número d’expedient:2680.
  - Isidre Reventós, Representant de Josep Maria Vilanova, Sol·licita d’Adquisició dels Drets del Panteó Número 21bis, Agrupació 2a del Cementiri del Sud-oest [Montjuïc]. Número d’expedient:5036.
- *Arquitectura y construcción*, número 136, Barcelona, novembre de 1903, p. 343: en el nom del Panteó hi ha un error.
- INFIESTA MONTERDE, José Manuel, 1975, p.46, 50 (fotografia).
- SOLÉ SUQUÉ, Carme, 1976, pp. 146-147.
- MARÍN SILVESTRE, María Isabel, 1986, pp. 382-389.
- MARTÍ I LÓPEZ, Elisa, 2008, pp. 188, 189, 216, 229.
- ESQUINAS GIMÉNEZ, Natàlia. 2011, p.113: “L’any 1903 Josep Llimona va executar un monument funerari anomenat “El Dolor i la Resignació”, dedicat a Mercè Casas i Vilanova, al cementiri de Montjuïc. Quatre anys més tard, va presentar “el Desconsol a la V Exposició Internacional de Belles Arts de Barcelona, peça que fins i tot en algun moment es va citar com a “fragment d’un monument funerari”. La qüestió es que el “Desconsol” resultava ser la figura del “Dolor” però totalment nua en un moment en que, de fet, el Cercle Artístic de Sant LLuc encara no havia abolit dels seus estatuts la prohibició del model un femení”.
- ESQUINAS GIMÉNEZ, Natàlia, 2015, p.271.

**PANTEÓ JOAN DE RIALP VENTURA, 1906
VIA DE SANT FRANCESC, AGRUPACIÓ 8, NÚMERO 2**

Arxiu Municipal Contemporani de Barcelona:

Els Marmessors de Joan Rialp i Ventura Sol·licita la Construcció d'Un Panteó Al Solar Número 2 de la Via de Sant Francesc, AGRUPACIÓ 8a del Cementiri del Sud-oest [Montjuïc]. [Arquitecte Jaume Bayó].
Número de expedient 5551

Arxiu Fotogràfic de Barcelona:

Estudio que aplicó a varias esculturas funerarias.
Josep Llimona, 1903,
Número de registre 42271

Fotografia actual

FONTS DOCUMENTALS I BIBLIOGRAFIA

- *Il·lustració catalana*, 2a época, número 14, 6 de setembre de 1903, p. 212.
- *La Vanguardia*, 31 de octubre de 1906, p. 3.
- *Arquitectura y construcción*, número 151, Barcelona, febrer de 1905, p. 37: fotografia del estudi de l'obra.
- *La Veu de Catalunya*, 1 de novembre de 1906, edició vespre, p. 4.
- “Les noves sepultures fetes ultimament al Cementiri del S.O”, *Il·lustració catalana*. 2a época, número 179, 4 de novembre de 1906, p. 697 (fotografia).
- BENET, Rafael. “Notes biogràfiques sobre Josep Llimona”, *Butlletí dels Museus d'Art de Barcelona, Barcelona*, Junta de Museus, número 35, Volum IV, abril 1934, p. 117: fotografia de l'estudi de l'obra.
- INFIESTA MONTERDE, José Manuel, 1975, pp. 45, 50 (fotografia).
- MARÍN SILVESTRE, María Isabel, 1986, pp. 465-473.
- MARTÍ I LÓPEZ, Elisa, 2008, pp. 166, 199, 200, 229, 218.
- ESQUINAS GIMÉNEZ, Natàlia, 2015, p. 269.

**CRIST DE L'INTERIOR DEL PANTEÓ FAMÍLIA DE CEBRIÀ PAGÈS I PAGÈS ACTUAL
FAMÍLIA AGUILA DAMBUS, 1908-1910
PLAÇA DE SANT RAFEL, AGRUPACIÓ 9, NÚMERO 4**

*Fotografia eliminada ja que correspon a l'interior d'un panteó i no es pot publicar.

FONTS DOCUMENTALS I BIBLIOGRAFIA

- **Arxiu Municipal Contemporani de Barcelona:** Ciprià Pagès Sol·licita la Construcció d'Un Pantéu Al Solar Número 4 de la Via de Sant Joan Baptista, Agrupació 8a del Cementiri del Sud-oest [Montjuïc]. [Mestre d'Obres: Ramon Ribera]. Número d'expedient:7654.
- «Obras en los cementerios», A *La Vanguardia*, 30/10 (1910), pp. 4-5.

Observacions : Gràcies al treball de camp, hem pogut trobar una obra de Josep Llimona que no apareix esmentada en cap inventari de l'escultor dels que hem observat, en cap guia del cementiri, en cap publicació de l'època ni tampoc en la recent tesi doctoral de Natàlia cantons. L'obra es troba situada a l'interior del panteó Cebrià Pagès i Pagès (1908-1910), actual panteó de la família Aguilà Gambús, realitzat pel mestre d'obres Ramon Ribera. Es tracta d'un Crist crucificat on destaca especialment la creu que el sosté ja que la seva enorme grandària, comparada amb la figura del Fill, trenca les proporcions habituals que trobem en aquest tipus de peces. Aquesta desproporció, lluny de realçar la figura de Crist com passa normalment en representacions d'aquest tipus, més aviat la empetiteix, fent ressaltar especialment la seva primesa i fragilitat. El projecte i l'execució d'aquesta obra van tenir un preu total de 725 pessetes³⁴.

³⁴ Arxiu Municipal Contemporani de Barcelona: Número de expediente 7654

³⁴ *Ibidem*.

A l'exterior d'aquest hipogeu existeix també la figura d'un àngel que corona la façana. Encara que en ell no es localitza cap signatura hauria la possibilitat que aquest pogués ser també obra de Llimona ja que no seria d'estranyar que el propietari del mausoleu també li hagués fet aquest encàrrec, però diversos indicis, com la menor qualitat de la mateixa o el seu cost, que va ser de només 500 pessetes, conviden a descartar aquesta hipòtesi.

**PANTEÓ PASCUAL COLL PORTABELLA, APROX 1916
VIA DE SANT JOSEP, AGRUPACIÓ 2, NÚMERO 70.**

Fotografies actuals i signatura de l'escultor.

FONTS DOCUMENTALS I BIBLIOGRAFIA

- **Arxiu Municipal Contemporani de Barcelona**
  - Sol·licitud de Pascual Coll Y Portabella Per Adquirir el Dret Funerari del Solar Número 70 de la Via de Sant Josep, Agrupació 2a. del Cementiri del Sud-oest [Montjuïc]. [Inclou Plànol d'Emplaçament Signat Per l'Arquitecte Municipal Pere Falqués [I Urpí] i l'Arquitecte Encarregat de Cementiris Agustí Domingo Verdaguer]. [I Posteriorment Es Demana Sol·licitud Per Construir Un Panteó. Inclou Plànols Signats Per l'Arquitecte Eduardo Ferrés Puig i l'Arquitecte Cap de la Divisió 3a. Secció 4a. de Cementiris Agustí Domingo Verdaguer]. [Encara Més Endavant Es Fan Diverses Obres de Reparació i Manteniment].
  - Permís Sol·licitat Per Pascual Coll Y Portabella Per a Construir una Vorera Al Voltant del Solar Número 70 de la Via de Sant Josep, Agrupació 2a. del Cementiri del Sud-oest [Montjuïc]. Número d'expedient: 10941.
- INFIESTA MONTERDE, José Manuel, 1975, pp. 49 y 76: “Virgen con niño. Piedra. Sobre un Panteó, se haya sedente esta imagen de la virgen sentada, con un niño en los brazos”.
- ESQUINAS GIMÉNEZ, Natàlia, 2015, p.302.

Observacions : Obra que no s'esmenta en cap guia del cementiri. És possible que s'hagi obviat pel fet de tenir pràcticament el mateix nom que el Panteó d'Ignacio Coll Portabella que es detalla a continuació.

**PANTEÓ IGNACIO COLL PORTABELLA, 1920
VIA DE SANTA EULÀLIA, AGRUPACIÓ 3, NÚMERO 143**

Fotografies actuals

Arxiu Municipal Contemporani de Barcelona:
Sol·licitud d' Ignacio Coll Castell Per Adquirir el Dret Funerari de l'Arc-cova Número 143 D Ela Via de Santa Eulàlia, AGRUPACIÓ 3a. del Cementiri del Sud-oest [Montjuïc]. [Inclou Plànol d'Emplaçament Signat Per l'Arquitecte Municipal Pere Falqués
Número de expedient 10381

FONTS DOCUMENTALS I BIBLIOGRAFIA

- INFIESTA MONTERDE, José Manuel, 1975, p. 50.
- SOLÉ SUQUÉ, Carme, 1976, pp. 148-149.
- MARTÍ I LÓPEZ, Elisa, 2008, p. 229.
- ESQUINAS GIMÉNEZ, Natàlia, 2015, pp. 216, 270.

Observacions : Model iconogràfic que repeteix l'escultor al l'Església de Pompeia i en l'Església de Santa Maria de Manlleu.

**INTERIOR DEL PANTEÓ TORMO, 1915-16?
VIA DE SANT JOAN, AGRUPACIÓ 9, NÚMERO 28**

*Fotografia eliminada ja que correspon a l'interior d'un panteó i no es pot publicar.

FONTS DOCUMENTALS I BIBLIOGRAFIA

- “Los Cementerios”, *La Vanguardia*, 28 de octubre de 1915, pp. 6-7: no cita autor.
- La Veu de Catalunya, 29 d'octubre de 1915, edició matí, p.4: no cita autor.
- “Los Cementerios”, *La Vanguardia*, 27 de octubre de 1916, p.17: no cita autor.
- INFIESTA MONTERDE, José Manuel, 1975, p. 75: “Dolorosa, Relieve policromado. 1916. Posiblemente se trate de una talla en madera; el acceso a la obra no nos ha sido posible, y por ese motivo ignoramos la naturaleza del material empleado. Dos mujeres, la que está sentada, consuela a la otra de rodillas, en actitud desesperada. Esta última es una variante del “Desconsol” con vestiduras. Se halla en el interior del Panteó de la familia Tormo en el cementerio del Sudoeste de Barcelona.”
- ESQUINAS GIMÉNEZ, Natàlia, 2015, p. 303.

Observacions: José Manuel Infiesta va afirmar que en el Panteó Tormo hi havia una escultura tipus "dolorosa" però va cometre un error en la seva descripció. Segons Natàlia Esquinas s'ha pogut comprovar que no hi ha una escultura "dolorosa" sinó que hi ha una escultura que recorda a altres dues de l'autor: en primer lloc la figura "Resignació" del Panteó de la família Gabriel Yelletisch, i en segon a la " Mare de Déu dels Dolors "que es conserva a la Capella de la Soledat de Montserrat³⁵.

---

³⁵ ESQUINAS GIMÉNEZ, Natàlia. *Una Passejada per l'obra de Josep Llimona : 150 anys : desembre 2014 - febrer 2015*, MEAM, Barcelona, Fundació de les Arts i els Artistes, 2014 , número de inventario 189 y 191

**PANTEÓ DE LA FAMÍLIA DE ESTEBAN FARGAS I CARN, 1915 - 1916³⁶
VIA DE SANT JOAN BAPTISTA, AGRUPACIÓN 9, NÚMERO 111**

FONTS DOCUMENTALS I BIBLIOGRAFIA

- Arxiu Municipal Contemporani de Barcelona: Número d'expedient 9983.

Observacions: Obra desconeguda del escultor projectada per l'arquitecte Marceliano Coquillat i Llofriu entre 1915 i 1916. Encara que aquesta obra no porta la signatura de l'autor hi ha clars indicis que evidencien que es tracta d'una peça que va sortir del taller de l'escultor. En primer lloc per la similitud de l'obra amb l'al·legoria de la inspiració que es troba en el "Monument a Usandizaga"³⁷ situat a la Plaça de Guipúscoa de Sant Sebastià³⁸. Cal assenyalar que era pràctica habitual de Llimona l'ús del mateix model escultòric per a diferents fins, entre ells l'art públic i el funerari. En aquest cas veiem com la figura del "Monument a Usandizaga", concebuda inicialment com a musa, també permet representar la malenconia de la figura que reposa al costat del mausoleu, tot i que podria haver estat al revés i ser la figura funerària la qual hagués estat el model per representar l'al·legoria de la Sant Sebastià. El fet que les dues peces fossin llaurades a l'any 1916³⁹ i que cap de les dues estigui signada⁴⁰ reforça la idea de que el motlle o model original de l'obra va ser el mateix.

³⁶ Arxiu Municipal Contemporani de Barcelona: Número d'expedient 9983.

³⁷ La premsa de l'època va reflectir el gran interès que va despertar l'obra de Llimona a Sant Sebastià. A la inauguració del monument van acudir els reis Alfons XIII i Victòria Eugènia de Battenberg. Va ser una cerimònia multitudinària a causa del afecte i admiració que el poble tenia cap al músic José María Usandizaga.

³⁸ Esquinas Giménez, Natalia. *Josep Llimona i el seu taller... op.cit.*, p.288.

³⁹ «El monumento a Usandizaga», *La Acción*, Madrid, 11/9 (1916), p.5 y «En honor de un músico», *La Acción*, Madrid, 24/9 (1916), p.4

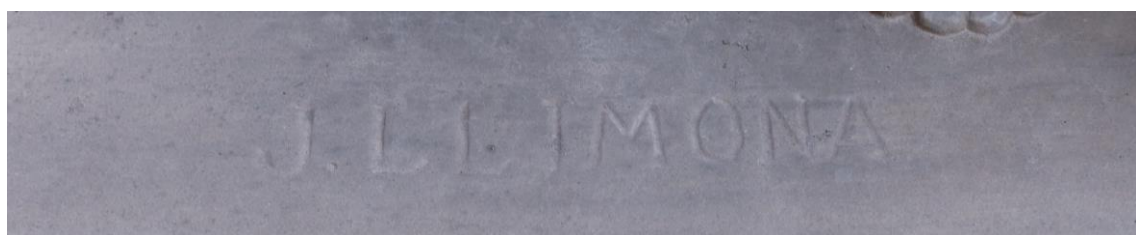
⁴⁰ Museo San Telmo. «Monumento a José Mª Usandizaga» [en línea], *Escultura en la calle* consulta: 20 de Juny de 2019].

L'escultura representa una figura femenina lleugerament de perfil, amb el seu rostre recolzat sobre la mà dreta i un aspecte que transmet certa actitud de resignació. La seva llarga cabellera es fon amb el propi vestit mentre que la mà esquerra en sosté una part. Les seves faccions recorden a altres obres de l'escultor que desprenen una marcada inspiració grega com les «Figura femenina» situades a l'Avinguda Diagonal i la Plaça de Catalunya de Barcelona o «Les flors» i «sedent», totes dues a la Plaça del Marquès de la Foronda a la muntanya de Montjuïc. Estilísticament la seva actitud també recorda al relleu de “Atenea pensativa” que es conserva al Museu de l'Acropolis d'Atenes.

**SEPULTURA DEL DR. FERRAN I CLUA, 1930
VIA DE LA MISERICÒRDIA, AGRUPACIÓ 3, NÚMERO 282**

Arxiu fotogràfic de Barcelona:
Trasllat de Les Restes del Dr. Jaume
Ferrán, Número de registre 42770, 1930

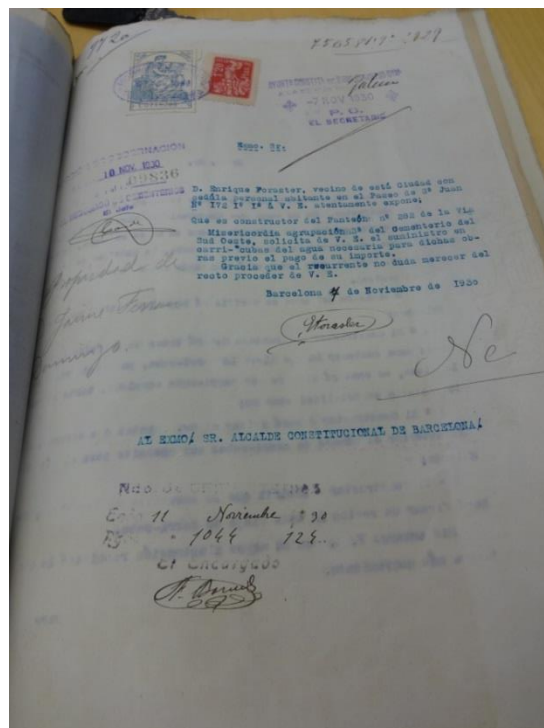

Fotografies actuals i signatura de l'escultor.

- **Arxiu Municipal Contemporani de Barcelona:** Sol·licitud de Jaime Ferrán Domingo Per a l'Adquisició del Solar Número 282 de la Via de la Misericòrdia, AGRUPACIÓ 3a., del Cementiri del Sud-oest [Montjuïc] i Limitació d'Enterrament una Vegada Construida la Sepultura. [I Posterior Sol·licitud Per Construir Un Panteó. F. Portillona?, Arquitecte], Número d'expedient:14194.

- “El mausoleo del Dr. Ferrán”, *La Vanguardia*, 13 de desembre de 1930, p. 6.
- “Información general de España”, *La Vanguardia*, 14 de desembre de 1930, p. 2.
- *La Veu de Catalunya*. 12 de diciembre del 1930, p.4.
- Arxiu Fotogràfic de Barcelona: Trasllat de Les Restes del Dr. Jaume Ferrán, Número de registre 42770.

Observacions : Es tracta d'un relleu que decora el sarcòfag de la sepultura del doctor Ferran i Clua (1930) realitzada pel constructor Enrique Foraster. Donada la notorietat del personatge aquesta sepultura havia estat fotografiada i citada en diverses ocasions, però ni en les diferents guies del cementiri ni a la bibliografia i articles existents sobre l'autor s'havia atribuït a Llimona l'autoria d'aquest relleu. No obstant això, no hi ha dubtes sobre aquesta autoria ja que hi ha diverses evidències que així ho certifiquen. La primera d'elles és la presència de la signatura de l'autor a la zona inferior del relleu, signatura que fins ara havia passat desapercebuda però que és clarament visible. Existeixen igualment algunes referències de l'època que també ho confirmen. En primer lloc, l'Arxiu Fotogràfic de Barcelona⁴¹ disposa de diverses fotografies, preses pel fotògraf Josep Maria Sagarra Plana el dia del trasllat de les restes del doctor Ferran al cementiri, en què s'especifica que Llimona havia llaurat dit relleu. A més tant “*La Vanguardia*”⁴² com “*La Veu de Catalunya*”⁴³ van publicar sengles notícies arran d'aquest esdeveniment en què també es citava a l'escultor com autor de la peça. Llimona ja havia

⁴¹ Arxiu Fotogràfic de Barcelona: Trasllat de Les Restes del Dr. Jaume Ferrán, Número de registre 42770.

⁴² El mausoleo del Dr. Ferrán » A *La Vanguardia*, 13 de diciembre del 1930, p. 6 y «Información general de España», A *La Vanguardia*, 14 de diciembre del 1930, p. 2.

⁴³ *La Veu de Catalunya*. 12 de diciembre del 1930, p.4.

realitzat a l'any 1929 un bust del doctor Ferran, el que indueix a pensar que possiblement aquest també li encarregués el relleu del seu sarcòfag⁴⁴.

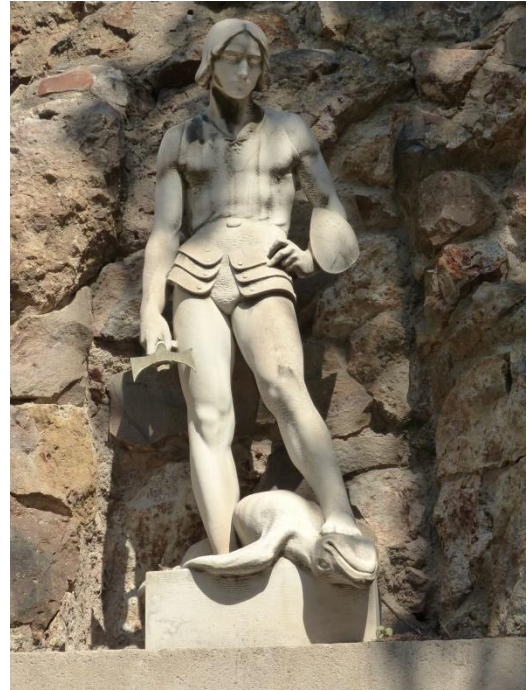
En aquest relleu podem observar, d'esquerra a dreta, a una dona amb el seu fill en braços que recorda altres obres de l'escultor titulades "Maternitat"⁴⁵ però que en aquest cas sembla representar la virtut teològica de la caritat, una segona dona dipositant una ofrena de blat al costat de la inscripció del nom del doctor que representaria el símbol de la resurrecció, i, a l'extrem dret, un infant acariciant a un gos que exerciria la funció de psicopomp, guiant l'ànima del mort, tot i que també podria interpretar-se com un símbol de fidelitat.

---

⁴⁴ Esquinas Giménez, Natalia. *Josep Llimona i el seu taller*. (Tesi doctoral). Barcelona: Universitat de Barcelona. Facultat de Geografia i Història. Departament d'Història de l'Art, 2015, p.300.

⁴⁵ Segons la classificació número 182 de la tesis de Esquinas Giménez, Natalia. *op.cit.*, 295

**HIPOGEU GRANELL MANRESA / BARTOMEU BARÓ, 1933
VIA DE SANT JOSEP, AGRUPACIÓ 2, NÚMERO 2 (c)**

FONTS DOCUMENTALS I BIBLIOGRAFIA

- INFIESTA MONTERDE, José Manuel, 1975, p. 61 (fotografía), 68: “San Jorge [...] Mármol, 1928. Tamaño mucho menor que el natural. Es una réplica de la variante que hemos visto. Tiene la espada rota, que era de bronce. Es de formas muy redondeadas, por cuyo motivo pensamos que no fue retocada por su autor, pues es una de sus obras finales”
- ESQUINAS GIMÉNEZ, Natàlia, 2015, p. 298.

**SANT JOSEP DEL PANTEÓ DE JOSE GUIRALT FREIXA Y LEONOR AYET CASALS
VIA DE SANT OLEGUER, AGRUPACIÓ 5, NÚMERO 161**

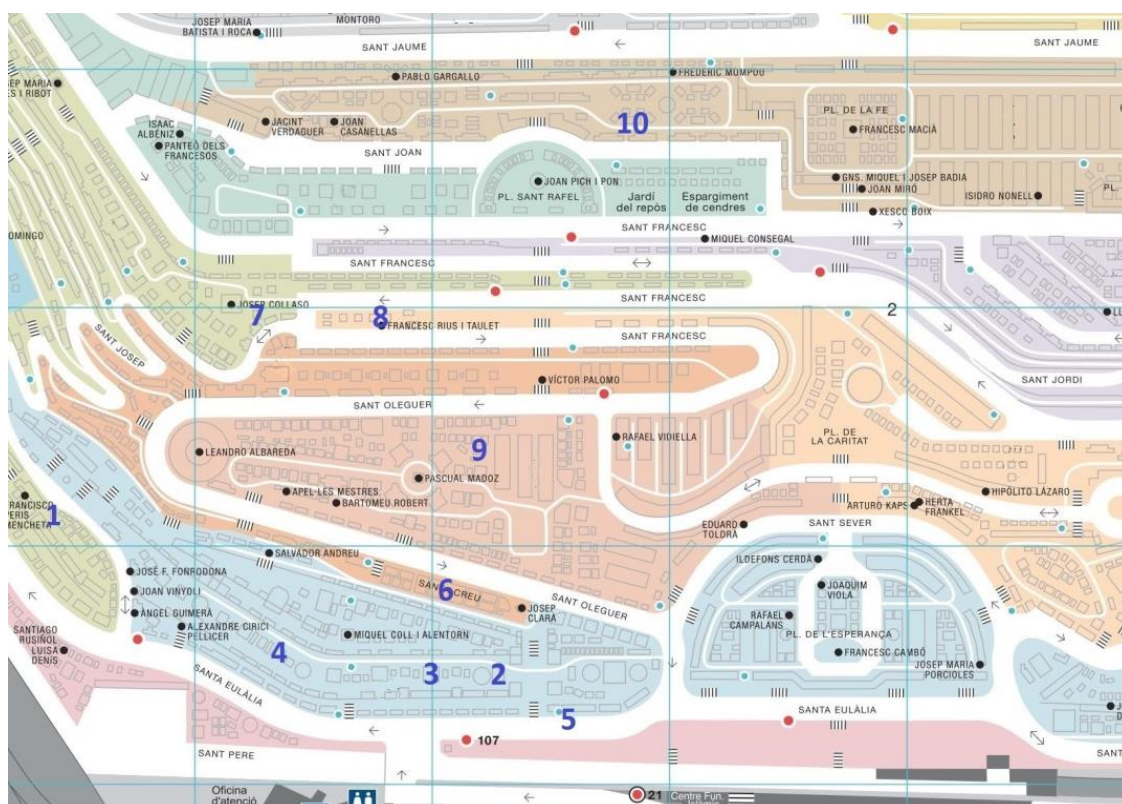
Fotografia del panteó Bohigas on es pot veure de fons el panteó de Jose Guiralt Freixa i Leonor Ayet Casals situat a la Via de sant Oleguer, Agrupació 5, nombre 161. Fotografia d'autor desconegut, anterior a 1970, cedida per Antonio Cardiel. A la dreta fotografia de l'estat actual.

Observacions :Existeix, per acabar, una escultura al panteó de Jose Guiralt Freixa i Leonor Ayet Casals molt semblant al model descrit per Natalia Esquinas en la seva tesi com «093 Sant Josep i el Nen Jesús» de Josep Llimona.⁴⁶ L'escultura no conserva la signatura, està a més en molt mal estat i només disposem d'una fotografia antiga facilitada per Antonio Cardiel⁴⁷, d'autor desconegut, on es pot apreciar com era originalment. Malgrat la seva gran semblança, hi ha algunes inconsistències entre ambdues, com la manera d'agafar-se les mans, la diferència entre els detalls d'una i altra i la diferència entre els seus plecs, el que porta a pensar que aquesta escultura pugui ser una altra versió de l'obra original o una còpia no original de l'escultor.

⁴⁶ Esquinas Giménez, Natalia. *op.cit.*,p. 275.

⁴⁷ Autor del blog «palabra e imagen».

EUSEBI ARNAU (1864-1934)

<u>Obra</u>	<u>Firma</u>	<u>Via</u>	<u>Agrupació</u>	<u>Número</u>
1. Panteó Àngela Brutau	No	Sant Josep	2a	11 bis
2. Panteó Ubios Ibarra	No	Santa Eulàlia	3a	106-107
3. Panteó Jose Olano	No	Santa Eulàlia	3a	11
4. Panteó de la Riva	No	Santa Eulàlia	3a	15
5. Hipogeu família Paris Boadell i Arnau Mascort	Sí	Santa Eulàlia	3a	7
6. Panteó Amatller	No	Sant Oleguer	4a	35-43
7. Panteó Dam i Montells	No	Sant Josep	2a	52
8. Tomba germans Montobbio	No	Sant Francesc	6a	4-5
9. Panteó Carbo-família Petit-Vilaró	Sí	Sant Oleguer	5a	36
10. Panteó Antoni Gasol i Civit	No	Sant Joan	9a	104

PANTEÓ DE LA RIVA, 1894
VIA DE SANTA EULÀLIA, AGRUPACIÓ 3, NÚMERO 15

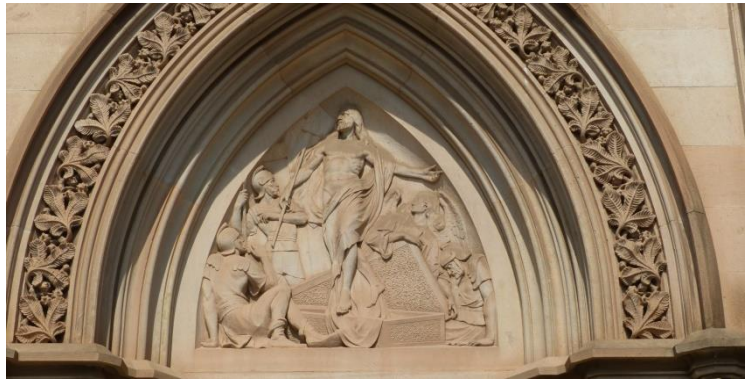

FONTS DOCUMENTALS I BIBLIOGRAFIA

- **Arxiu Municipal Contemporani de Barcelona:** Els Germans de la Riva Sol·liciten Els Antecedents del Panteó Número 15 de la Via de Santa Eulàlia, AGRUPACIÓ 3a del Cementiri del Sud-oest [Montjuïc]. [Arquitecte: Josep Plantada i Artigas]. Número d'expedient:4784.
- “Los Cementerios”, *La Vanguardia*, 1 de novembre de 1894, p. 3: no cita l'autor.
- “La conmemoración de los difuntos”, *La Vanguardia*, 1 de novembre de 1895, pp. 1-2.
- “Los cementerios” *La Dinastía*, 1 de novembre de 1895, p. 2.
- *Arquitectura y construcción*, número 131, Barcelona, juny de 1903, pp. 164-166: no cita l'autor.
- SALA, Octavio. “Nuevos monumentos funerarios”, Hojas selectas, número 73, 1/1908, p. 995: no cita l'autor.
- LEROY, Mira. 1901-1916: fotografies del Panteó.
- BOHIGAS, Oriol, 1973, p. 63.
- BAREY, André, 1980, p. 39.
- MARÍN I SILVESTRE, María Isabel, 1993, pp. 403-415.
- MARTÍ I LÓPEZ, Elisa, 2008, pp.165, 191, 212, 226.

Observacions : Panteó elaborat en col·laboració amb els Germans Juyol.

**PANTEÓ JOSEP OLANO I IRIONDO, 1896
VIA DE SANTA EULÀLIA, AGRUPACIÓ 3, NÚMERO. 11**

FONTS DOCUMENTALS I BIBLIOGRAFIA

- **Arxiu Municipal Contemporani de Barcelona:** Enrique de Olano Barandiarán Sol·licita Verificar Les Obres de Reparació del Panteó Número 11 de la Via de Santa Eulàlia, AGRUPACIÓ 3a del Cementiri del Sud-oest [Montjuïc]. Número d'expedient:19176.
- MARÍN SILVESTRE, María Isabel, 1986, pp. 575-578.
- MARÍN I SILVESTRE, María Isabel, 1993, pp. 508-515: van col·laborar amb l'escultor Lluís Ferreri i els Germans Juyol.
- MARTÍ I LÓPEZ, Elisa, 2008, pp.214, 226.

**PANTEÓ DAM I MONTELLS, 1897
VIA DE SANT JOSEP, AGRUPACIÓ 2, NÚMERO, 52**

FONTS DOCUMENTALS I BIBLIOGRAFIA

- **Arxiu Municipal Contemporani de Barcelona:** Sol·licitud de Francisco Amigó, en Nom de juliol Montells, Per a Construir Un Panteó Al Solar Número 52, AGRUPACIÓ 2a. [De la Via de Sant Josep] del Cementiri del Sud-oest [Montjuïc]. [Arquitecte: Josep Puig i Cadafalch, 12/06/1896]. Número d'expedient: 4709.
- “Los cementerios” *La Dinastía*, 1 de novembre de 1895, p. 2: no cita l'autor.
- “Los Cementerios”, *La Vanguardia*, 1 de novembre de 1897, p. 4: no cita l'autor.
- *Hispania*, número 17, 30 de octubre de 1899, p. 212.
- LEROY, Mira. 1901-1916.
- BOHIGAS, Oriol, 1973, p.63: no cita l'autor.
- MARÍN SILVESTRE, María Isabel, 1986, pp. 260-275.
- MARÍN I SILVESTRE, María Isabel, 1993, pp. 556-562: “Projecte i direcció de l'arquitecte Josep Puig i Cadafalch amb treballs de foneria de Masriera i Campins. Tot i les referències documentals, no ens confirmen la intervenció d'Eusebi Arnau en els models escultòrics, pensem, tenint present el vincle amb Puig i Cadafalch i amb els germans Masriera, els temes figuratius i el tipus de modelat, que es tracta d'un treball del nostre escultor, que com succeeix a molts altres de la seva ma, no se li ha reconegut la seva transcendència, i pensem que els elements decoratius d'Eusebi Arnau, resulten imprescindibles a l'hora de valorar la producció de Puig en aquest període”.
- MARTÍ I LÓPEZ, Elisa, 2008, pp.166, 198, 214, 226, 233.

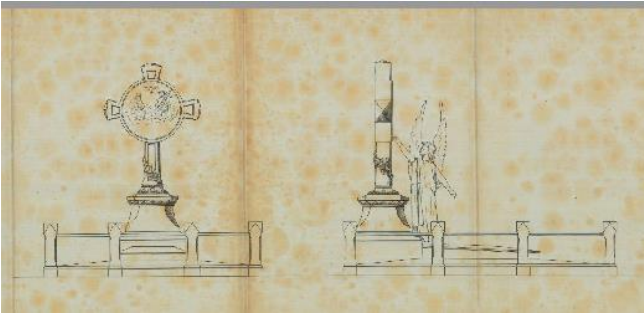
SEPULTURA HERMANOS MONTOBBIO, 1898
VIA DE SANT FRANCESC, AGRUPACIÓ 6, NÚMEROS 4-5

FONTS DOCUMENTALS I BIBLIOGRAFIA

- **Arxiu Municipal Contemporani de Barcelona:** [Projecte de Construcció d'Una Tomba Als Solars Números 4 i 5 de la Via de Sant Francesc, AGRUPACIÓ 6a., del Cementiri del Sud-oest [Montjuïc]]. Alçat i Secció, Projecte Horitzontal, Secció C-d i Planta A-b, Planta Interior, Planta Exterior, Alçat Posterior, Alçat Principal i Secció Per A-b, Alçat i Secció, Projecte Horitzontal, Secció C-d i Planta A-b, Número d'expedient:58506.52 y 58506.51.
- “Los Cementerios”, *La Vanguardia*, 1 de novembre de 1898, p. 4: afirma que la creu és obra de l'arquitecte Enric Sagnier.
- *Hispania*, número 17, 30 de octubre de 1899, p.213: no cita l'autor.
- VEGA Y MARCH, Manuel. “Arte funerario”, *Arquitectura y Construcción*, número 124, Barcelona, novembre de 1902, p.12: no cita l'autor.
- LEROY, Mira. 1901-1916.
- BOHIGAS, Oriol, 1973, p.63: no cita el nom del Panteó ni el seu autor.
- MARÍN I SILVESTRE, María Isabel, 1993, pp. 674-676: “Pensem que Eusebi Arnau pot haver estat l'autor dels models figuratius de les laudes sepulcrales”.
- MARTÍ I LÓPEZ, Elisa, 2008, pp.166, 197, 198, 214, 226.

PANTEÓ CARBÓ, 1905
VIA DE SANT OLEGUER, AGRUPACIÓ 5, NÚMERO 36

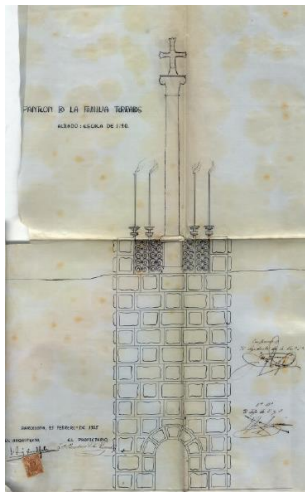
Arxiu Municipal Contemporani de Barcelona: Carme Juncadella, Vidua de Carbó, Sol·licita Construir Un Panteó Al Solar Número 36 de la Via de Sant Oleguer, AGRUPACIÓ 5a del Cementiri del Sud-oest [Montjuïc]. [Arquitecte: Pere Garcia Fària]. Número de expedient 4423

FONTS DOCUMENTALS I BIBLIOGRAFIA

- **Arxiu Municipal Contemporani de Barcelona:** Emili Carbó Sol·licita Reparar l'Àngel de Marbre del Panteó Número 36 de la Via de Sant Oleguer, AGRUPACIÓ 5a del Cementiri del Sud-oest [Montjuïc]. Número d'expedient:7742.
- *La Veu de Catalunya*, 31 d'octubre de 1905, edició vespre, p. 4.
- *La Vanguardia*, 31 de octubre de 1905, p. 2.
- "Les noves sepultures fetes ultimament al Cementiri del S.O", *Il·lustració catalana*. 2a época, número 179, 4 de novembre de 1906, p. 696.
- *Arquitectura y construcción*, número 184, Barcelona, novembre de 1907, p. 333.
- SOLÉ SUQUÉ, Carme, 1976, p. 78.
- MARÍN SILVESTRE, María Isabel, 1986, pp. 419-425.
- MARÍN I SILVESTRE, María Isabel, 1993, pp. 1101-1006: l'autora aporta documentació que demostra que l'obra va ser esculpida per Bechini amb models escultòrics d'Eusebi Arnau.
- MARTÍ I LÓPEZ, Elisa, 2008, pp.166, 194, 195, 217, 226, 235.

**PANTEÓ ANGELA BRUTAU, VIUDA DE TERRADES, 1906
VIA DE SANT JOSEP, AGRUPACIÓ 2A, NÚMERO 11 BIS**

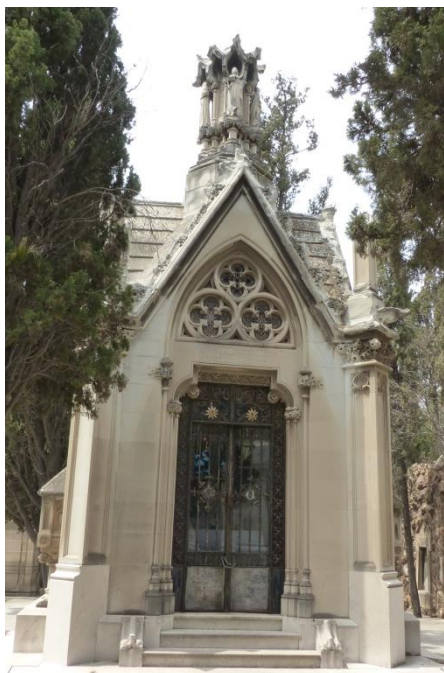

Arxiu Municipal Contemporani de Barcelona: Panteó de Angela Brutau. Cementiri del Sud-oest. Angela Brutau Vidua de Terrades. Número de expedient 5324/1905

FONTS DOCUMENTALS I BIBLIOGRAFIA

- **Arxiu Municipal Contemporani de Barcelona:**
- Sol·licitud d'Angela Brutau, Viuda de Terrades, Per a Construir Un Panteó Al Solar Número 11 Bis, AGRUPACIÓ 2a., del Cementiri del Sud-oest [Montjuïc]. [Josep Puig i Cadafalch, Arquitecte]. [I Posterior Sol·licitud Per Fer Reparacions], Número d'expedient:5324.
- Sol·licitud de Angela Brutau, Viuda de Terrades, Per a l'Adquisició del Solar Número 11bis, AGRUPACIÓ 2a., de la Via de Sant Josep, del Cementiri del Sud-oest [Montjuïc] Número d'expedient:5142.
- MARÍN SILVESTRE, María Isabel, 1986, pp. 449-456: no menciona l'escultor.
- MARTÍ I LÓPEZ, Elisa, 2008, pp.165, 187, 188, 217, 216.

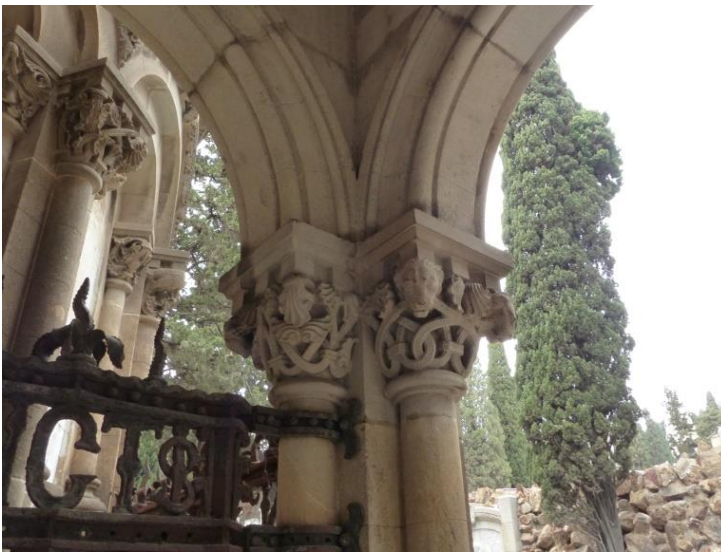
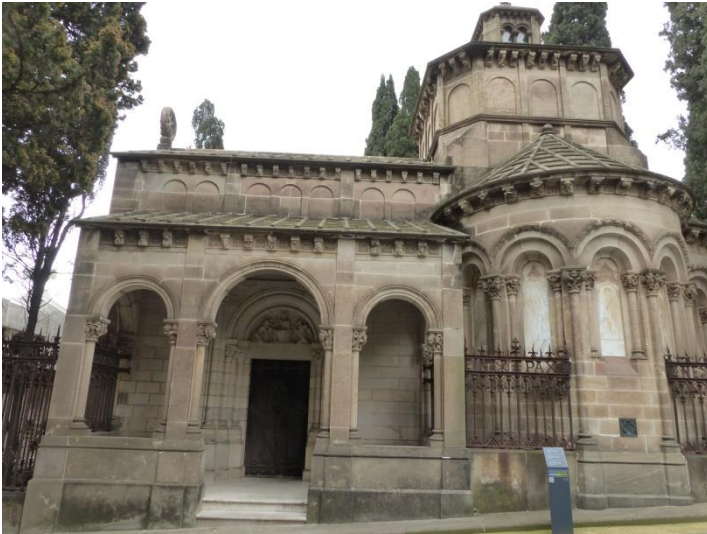
**PANTEÓ MARIÀ UBIOS I IBARRA, 1907
VIA DE SANTA EULÀLIA, AGRUPACIÓ 3, NÚMEROS 107-108**

FONTS DOCUMENTALS I BIBLIOGRAFIA

- **Arxiu Municipal Contemporani de Barcelona:** Victoriana d'Ubiós i Ybarra Sol·licita la Construcció d'Un Panteó Als Números 107 I108 de la Via de Santa Eulàlia, AGRUPACIÓ 3a del Cementiri del Sud-oest [Montjuïc. Arquitecte: Josep Azemar i Pont].Número d'expedient:6010
- *La Vanguardia*, 31 de octubre de 1906, p. 3: no cita l'autor.
- "Los Cementerios", *La Vanguardia*, 27 de octubre de 1907, p. 4: no cita l'autor.
- *La Veu de Catalunya*, 31 d'octubre de 1907, edició vespre, p. 2: no cita l'autor.
- *Arquitectura y construcción*, número 189, Barcelona, abril de 1908, lámina 6 y pp. 97, 112, 113, 117: no cita a Arnau, pero si a Babot i Arjalaguet.
- MARÍN I SILVESTRE, María Isabel. 1993, p. 1148-1153: "Atribuïm a Eusebi Arnau el modelat de les quatre figures que coronen el panteó, perquè segueixen el mateix patró que les que va modelar pel pavelló d'Administració de l'Hospital de Sant Pau, coincidint cronològicament amb aquestes. Tenint present que l'escultor realitza altres treballs per encàrrec de Josep Azemar i algun d'ells en les mateixes dates."
- MARTÍ I LÓPEZ, Elisa, 2008, pp.218, 226.

PANTEÓ AMATLLER, 1915
VIA DE LA SANTA CREU, AGRUPACIÓ 4, NÚMEROS 35, 36, 37, 38, 39, 40, 43

FONTS DOCUMENTALS I BIBLIOGRAFIA

- **Arxiu Municipal Contemporani de Barcelona:**
  - Adquisició del Dret Funerari Sobre Els Solars Números 35 i 38 de Les Vies de Sant Oleguer i Santa Creu, AGRUPACIÓ 4a. del Cementiri del S.o. [Montjuïc], Sol.licitats Per Teresa Amatller i Cros. Número d'expedient:8938.
  - Permís Per Construir Un Panteó en Els Solars Números 36,37,39,40 i 43, Via de Sant Oleguer, AGRUPACIÓ 4a. del Cementiri del S.o. [Montjuïc], Sol.licitat Per Teresa Amatller i Cros. [Arquitecte: Emilio Sala i Cortés]. Número d'expedient:8555.
  - Josep Romero i Oliva, Representant de Teresa Amatller i Cros Sol.licita Efectuar Obres de Reparació Als Panteons Números del 35 Al 40 i 43 de la Via de Sant Oleguer, AGRUPACIÓ 4a del Cementiri del Sud-oest [Montjuïc]. Número d'expedient:10921.
- “Los Cementerios”, *La Vanguardia*, 28 de octubre de 1911, p. 5: no cita l'autor.

- *La Veu de Catalunya*, 1 de novembre de 1911, edició vespre, p. 4: no cita l'autor.
- “Obras en los cementerios”, *La Vanguardia*, 28 de octubre de 1912, p. 8: no cita l'autor.
- “Obras en los cementerios”, *La Vanguardia*, 26 de octubre de 1913, p. 10: no cita l'autor.
- *La Veu de Catalunya*, 2 de novembre de 1913, edició matí, p. 2: no cita l'autor.
- “Los Cementerios”, *La Vanguardia*, 28 de octubre de 1915, p. 7: no cita l'autor.
- *La Veu de Catalunya*, 29 d'octubre de 1915, edició matí, p. 4: no cita l'autor.
- MARÍN I SILVESTRE, María Isabel, 1993, p.1504-1505: “Pensem que l'autor dels originals escultòrics del panteó Amatller podia haver estat Eusebi Arnau, ja que en fotografies del model del timpà de la porta d'entrada, hi ha l'anagrama EA a la part Esquerra i la data 1913? Dessota la signatura”. L'amalgama –EA- del model, no es troba en el timpà en material definitiu del panteó, que segurament va realitzar un taller de reproduccions escultòriques”
- MARTÍ I LÓPEZ, Elisa, 2008, pp.166, 169, 193, 194, 226.

**HIPOGEU ARNAU MASCORT / PARÍS BOADELLA, 1918-22
VIA DE SANTA EULÀLIA, AGRUPACIÓ 3A, NÚMERO 7**

FONTS DOCUMENTALS I BIBLIOGRAFIA

- **Arxiu Municipal Contemporani de Barcelona:** Josep Paris Ribes Sol·licita Efectuar Obres Al Panteó Número 3 de la Via de Santa Eulàlia del Cementiri del Sud-oest [Montjuïc]. Número d'expedient:6759.
- MARÍN I SILVESTRE, María Isabel, 1993, pp. 1134-1135.
- MARTÍ I LÓPEZ, Elisa, 2008, pp.226.

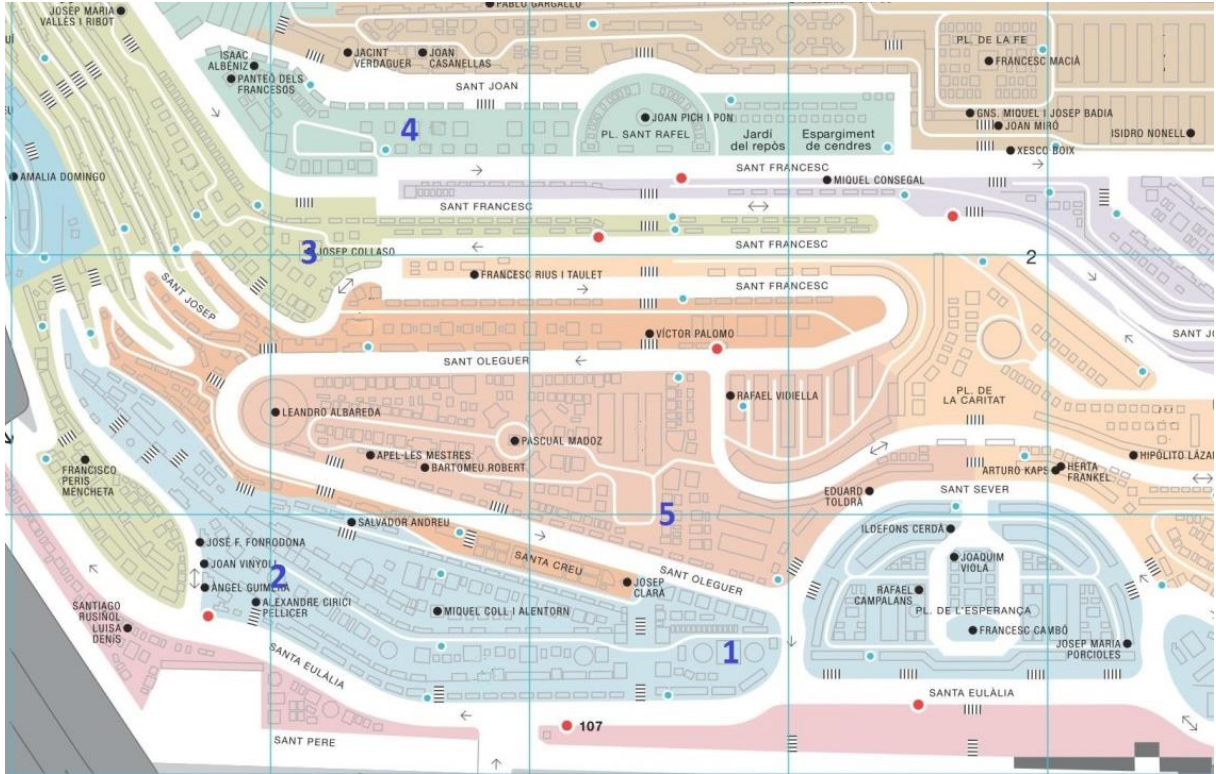
**PANTEÓ ANTONI GASOL I CIVIT, 1919-1921?
VIA DE SANT JOAN, AGRUPACIÓ 9, NÚMERO 104**

FONTS DOCUMENTALS I BIBLIOGRAFIA

- MARÍN I SILVESTRE, María Isabel, 1993, p. 1538-1565: Panteó atribuït per Marin a Eusebi Arnau, però no ho hem trobant en cap inventari del cementiri: “Degut als temes tractats en els relleus, la manera de resoldre les composicions i la qualitat del modelat –tenint en compte que no tots els grups son del mateix nivell-, així com la vinculació professional entre Eusebi Arnau i Alexandre Soler i March, pensem que aquesta obra pot atribuir-se al nostre escultor o be al seu taller, ja que ens recorden treballs d’aquest artista al llarg de la seva trajectòria professional”.

JOSEP REYNÉS (1850-1926)

	<u>Obra</u>	<u>Firma</u>	<u>VIA</u>	<u>AGRUPACIÓ</u>	<u>Número</u>
1.	Panteó família Gener	Sí	Santa Eulàlia	3	71
2.	Panteó Bonaplata	Sí	Santa Eulàlia	3	19
3.	Panteó Collaso Gil	Sí	Sant Josep	2	48 a 51
4.	Panteó Carlos Godo	Sí	Sant Francesc	8	6
5.	Panteó Cesar Ortembach	Sí	Sant Oleguer	5	138 bis

**PANTEÓ SALVADOR BONAPLATA E HIJO, 1886
VIA DE SANTA EULALIA, AGRUPACIÓ 3, NÚMERO 19**

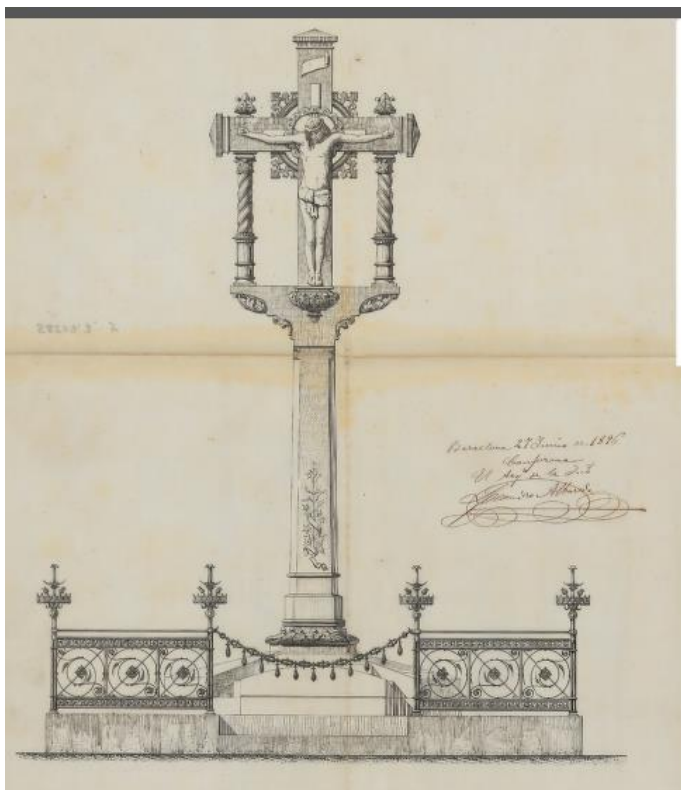

FONTS DOCUMENTALS I BIBLIOGRAFIA

- **Arxiu Municipal Contemporani de Barcelona:** Josefina i Dolors Bonaplata i Fàbregas Sol·liciten Col·locar una Portalada de Vidre Al Panteó Número 19 de la Via de Santa Eulàlia, Agrupació 3a del Cementiri del Sud-oest [Montjuïc]. Número d'expedient:6981.
- “Lo cementiri nou de Barcelona”, *Il·lustració catalana*, 2a época, número 595, 1 de novembre de 1914, pp. 566-571: no cita ni obra ni l'autor.
- SOLÉ SUQUÉ, Carme, 1976, p. 164.
- MARÍN SILVESTRE, María Isabel, 1986, pp. 99-104.
- MARTÍ I LÓPEZ, Elisa, 2008, pp.165, 168, 190, 191, 209, 230.

Observacions : Reynés va realitzar la mateixa escultura per la família Manuel Robert Aldofeu del Cementiri de Sant Sebastià de Sitges.

**PANTEÓ EMILIA CAZES, VIUDA DE CLAVELL, 1897
VIA DE SANT OLEGUER, AGRUPACIÓ 4, NÚMERO 21
(ACTUALMENT HI HA UNA CONSTRUCCIÓ NOVA)**

Arxiu Municipal Contemporani de Barcelona:
Panteó de C. Cazes Vidua de Clavell,
Número 21 de la Via de Sant Oleguer, Agrupació 4a, Cementiri del Sud-oest. José Amargós. Número de expedient S-58507.7/1896

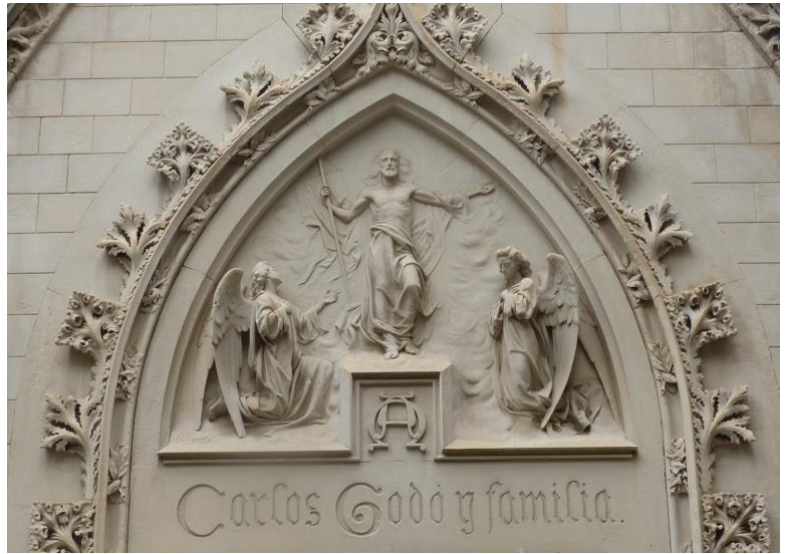
PONS I TRABAL, Joan Baptista,
Monumentos funerarios coleccionados,
Barcelona, J. Bt^a Pons C^o, (19—s/f)

FONTS DOCUMENTALS I BIBLIOGRAFIA

- **Arxiu Municipal Contemporani de Barcelona:** Panteó de C. Cazes Vidua de Clavell, Número 21 de la Via de Sant Oleguer, Agrupació 4a, Cementiri del Sud-oest. José Amargós. Número d'expedient: S-58507.7/1896.
- PONS I TRABAL, Joan Baptista. (19—s/f).
- SOTILLOS, Angel, 1920, p.42.
- MARÍN SILVESTRE, María Isabel. 1986, pp. 284-292.
- MARTÍ I LÓPEZ, Elisa, 2008, pp. 219, 230.

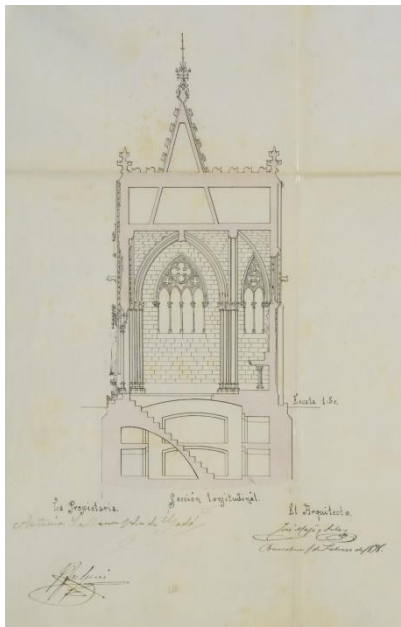
Observacions: Aquesta obra també va ser realitzada per l'escultor Manuel Fuxà. Aquesta col·laboració sorgiria de la gran amistat que tenien tots dos deixebles de Rossend Nobas.

**PANTEÓ CARLOS GODÓ I FAMÍLIA, 1899
VIA DE SANT FRANCESC, AGRUPACIÓ 8, NÚMERO 6**

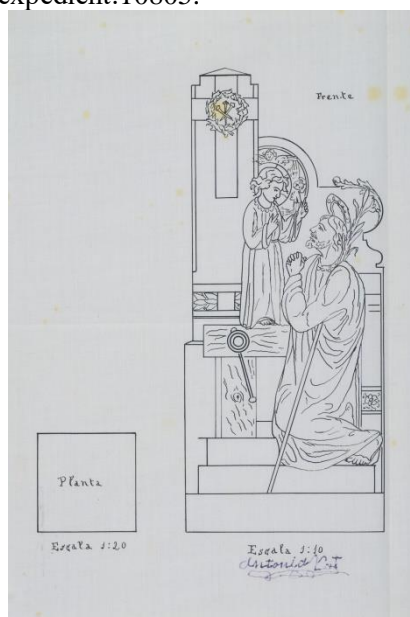

- **Arxiu Municipal Contemporani de Barcelona:**

- [Projecte de Construcció d'Un Panteó, Propietat d'Antònia Lallana Vídua de Godó, Al Solar 6 de la Via de Sant Francesc, Agrupació 8a del Cementiri de Montjuïc]. Número d'expedient:58508.51.

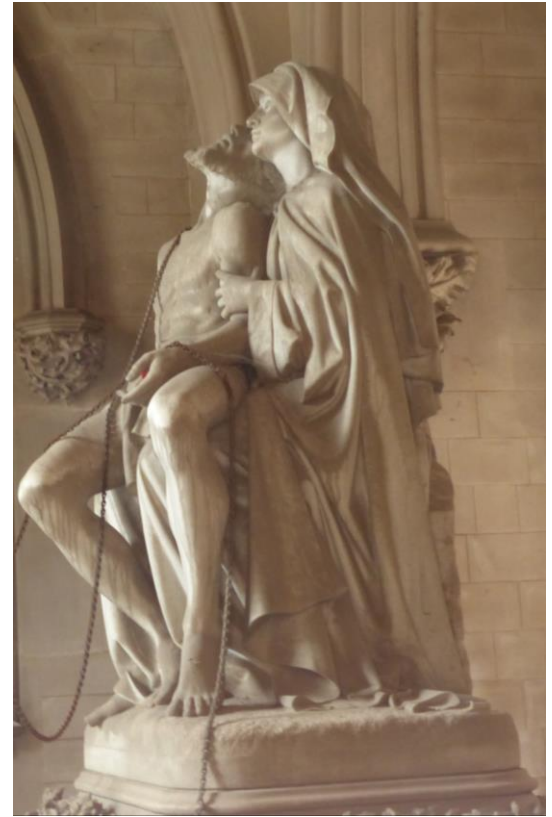

- Ramon Godó Lallana Sol·licita Permís Per Col·locar Un Pinnacle i Un Marc de Ferro Al Panteó Número 6, Via de Sant Francesc, Agrupació 8a del Cementiri del Sud-oest [Montjuïc]. Número d'expedient:10805.

- “Los Cementerios”, *La Vanguardia*, 1 de novembre de 1898, p. 4.
- “Los Cementerios”, *La Vanguardia*, 1 de novembre de 1899, p. 4.
- *La veu de Catalunya*, 8 de novembre de 1899, edició vespre, p. 2.
- VEGA Y MARCH, Manuel. *Arquitectura y Construcción*, Anuario 1922, Barcelona, 1922, pp. 136-139: no cita l’obra ni l’autor.
- MARÍN SILVESTRE, María Isabel, 1986, pp. 301-310.
- MARTÍ I LÓPEZ, Elisa, 2008, pp.166, 169, 200, 215, 230.

**PANTEÓ FAMÍLIA COLLASO I GIL, 1901
VIA DE SANT JOSEP, AGRUPACIÓ 2, NÚMERO 48-51**

FONTS DOCUMENTALS I BIBLIOGRAFIA

- *La veu de Catalunya*, 23 d'octubre de 1901, edició vespre, p. 4.
- *La Vanguardia*, 28 de octubre de 1901, p. 2.
- “Los Cementerios”, *La Vanguardia*, 1 de novembre de 1900, p. 5: no cita l'autor.
- *Arquitectura y construcción*, número 113, Barcelona, maig de 1902, pp. 135-151: no cita l'autor.
- “Los Cementerios”, *La Vanguardia*, 28 de octubre de 1915, p. 6: no cita l'autor.
- MARÍN SILVESTRE, María Isabel. 1986, pp. 343-351.
- MARTÍ I LÓPEZ, Elisa, 2008, pp.166, 169, 198, 199, 215, 230.

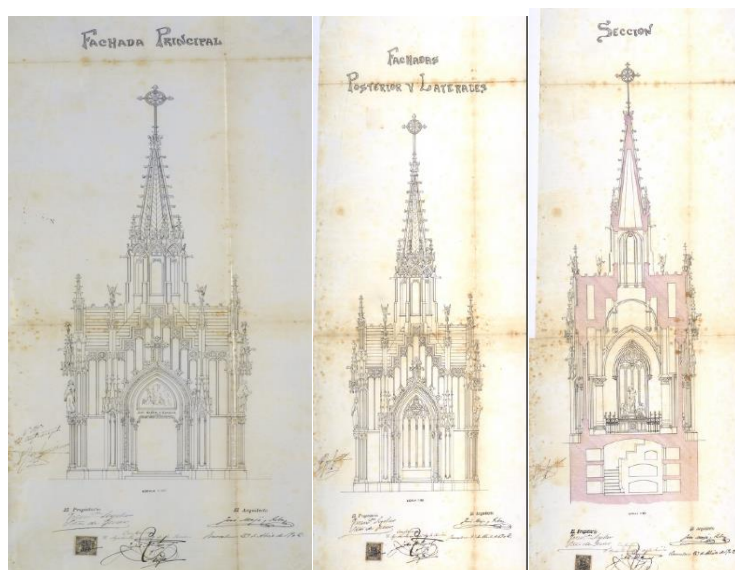
**PANTEÓ FRANCESCA SEYCHER, VIUDA DE GENER, 1906
VIA DE SANTA EULALIA, AGRUPACIÓ 3, NÚMERO 71**

*Fotografia eliminada ja que correspon a l'interior d'un panteó i no es pot publicar.

FONTS DOCUMENTALS I BIBLIOGRAFIA

- **Arxiu Municipal Contemporani de Barcelona:** Panteó de José Gener i Família, Número 71, Via Santa Eulàlia, Agrupació 3a, Cementiri del Sud-oest. Francisco Seycher. Número d'expedient:2668/1902.

- *La Vanguardia*, 19 de octubre de 1902, p. 5.
- *La veu de Catalunya*, 19 d'octubre de 1902, edició vespre, p.2: comenten que han començat la construcció.
- *Il·lustració catalana*. 2a época, número 19, 11 de octubre de 1903, p. 300.
- *Arquitectura y construcción*, número 136, Barcelona, noviembre de 1903, p.321: No cita l'obra.
- “Los Nuevos Panteones del Cementiri del S.E”, *Il·lustració catalana*, 2a época, número 74, 30 de octubre de 1904, p.721: no cita l'autor.
- *La Vanguardia*, 1 de noviembre de 1904, p. 2: no cita l'autor.
- *La Veu de Catalunya*, 1 de noviembre de 1904, edició matí, p. 2: no cita l'autor.
- *Il·lustració catalana*. 2a época, número 94, 19 de març de 1905, pp. 177 y 189.
- “Bellas Artes, Barcelona, Salón Parés”, *La ilustración Artística*, número 1215, Barcelona, 10 de abril de 1905, p. 242: solament cita el Panteó.
- *Arquitectura y construcción*, número 158, Barcelona, setiembre de 1905.
- *La Vanguardia*, 31 de octubre de 1905, p. 2.
- *La Veu de Catalunya*, 31 d'octubre de 1905, edició vespre, p. 4: no cita l'autor.
- *Arquitectura y construcción*, número 175, Barcelona, febrer de 1907, lámina 4 y pp. 33-49: múltiples fotografies sobre el Panteó.
- V. SALA, Octavio. “Nuevos monumentos funerarios”, *Hojas selectas*, número 73, 1/1908, p. 998.
- SOLÉ SUQUÉ, Carme, 1976, pp. 165-167.
- MARÍN SILVESTRE, María Isabel, 1986, pp. 390-401.
- MARTÍ I LÓPEZ, Elisa, 2008, pp.167, 207, 216, 230.

**PANTEÓ ORTEMBACH COROMINA, 1907
VIA DE SANT OLEGUER, AGRUPACIÓ 5, NÚMERO 138 BIS**

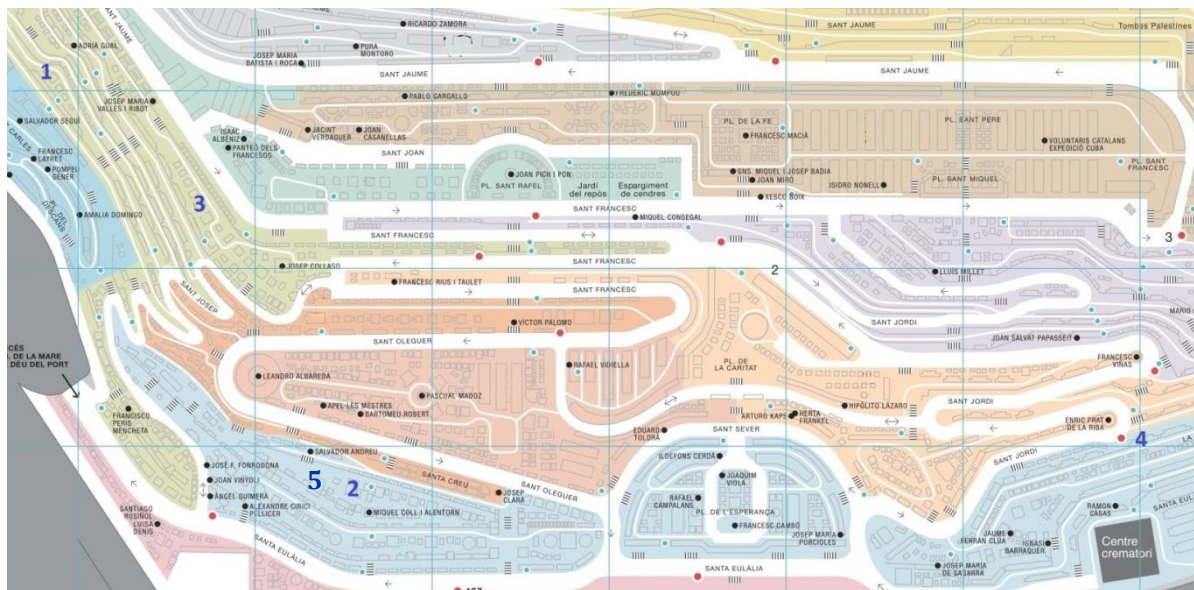
FONTS DOCUMENTALS I BIBLIOGRAFIA

- **Arxiu Municipal Contemporani de Barcelona:** Cèsar Ortembach de Gener Sol·licita Construir Un Panteó Al Solar Número 138bis, de la Via de Sant Oleguer, Agrupació 5a del Cementiri del Sud-oest [Montjuïc]. [Mestre d'Obres: Isidre Reventós Amiguët]. Número d'expedient:6749.
- “Los Cementerios”, *La Vanguardia*, 27 de octubre de 1907, p. 4: no cita l'autor.
- *La Veu de Catalunya*, 31 d'octubre de 1907, edició vespre, p. 2: no cita l'autor.
- MARÍN SILVESTRE, María Isabel, 1986, p. 602.
- MARTÍ I LÓPEZ, Elisa, 2008, pp. 218, 230.

Observacions : Reynés va realitzar el mateix Panteó per a la família de Sebastià Vidal al cementiri de Sitges tal com es pot veure a la làmina 44 del llibre de Joan Baptista Pons.

MAPA DE LES OBRES DE LA FAMÍLIA VALLMITJANA

<u>Autor</u>	<u>Obra</u>	<u>Firma</u>	<u>Via</u>	<u>Agrupació</u>	<u>Número</u>
1. V. Vallmitjana	Tomba Belaunzarán Maturana	Sí	Sant Josep	2	71
2. V. Vallmitjana	Panteó família Socias Monfort-antic Morera	Si	Santa Eulàlia	3	56
3. A. Vallmitjana	Panteó Teresa Llagostera, família Suris	Sí	Sant Josep	2	D
4. A. Vallmitjana Abarca	Tomba família Abarca	Sí	Sant Jordi	3	145 (a)
5. A. Vallmitjana	Panteó Quer-Vilaregut (actual Valls Taberner)	No	Santa Eulàlia	3	47

VENANCI VALLMITJANA I BARBANY (1828-1919)

TOMBA BELAUNZARAN MATURANA, 1902
VIA DE SANT JOSEP, AGRUPACIÓ 2, NUMERO 71

FONTS DOCUMENTALS I BIBLIOGRAFIA

- *La Veu de Catalunya*, 19 d'octubre de 1902, edició vespre, p. 2.
- *La Vanguardia*, 19 de octubre de 1902, p. 5.
- RODRÍGUEZ CODOLÁ, MANUEL, *Venancio y Agapito Vallmitjana Barbany*, Barcelona, Riusset, 1947.

Observacions : Escultura que no apareix en cap inventari del cementiri realitzada en marbre és una «puríssima», representació iconogràfica de la Mare de Déu lliure de pecat, que vesteix una llarga túnica i, com és habitual, trepitja la serp. El monument va ser projectat per Leandro Albareda, arquitecte que va dissenyar el Cementiri de Montjuïc i del que va ser responsable durant molts anys.

**PANTEÓ FAMÍLIA MORERA CALZADA (ACTUAL SOCIAS MONFORT), 1898⁴⁸
VIA SANTA EULÀLIA, AGRUPACIÓ 3, NÚMERO 56**

Arxiu fotogràfic de Barcelona: La Pietat. Escultura, Número de registre 56307

*Fotografia eliminada ja que correspon a l'interior d'un panteó i no es pot publicar.

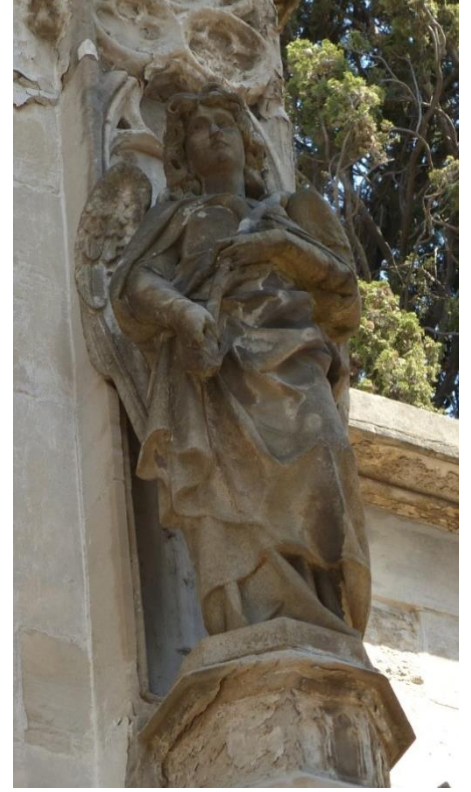
FONTS DOCUMENTALS I BIBLIOGRAFIA

- **Arxiu Municipal Contemporani de Barcelona:** Permís Per Fer Diverses Obres de Reparació i Neteja en el Panteó Número 56. Via de Santa Eulalia, Agrupació 3a, del Cementiri del Sud-oest [Montjuïc], Demanat Pel Senyor Alberto Lleó. Número d'expedient:9037.
- “Los Cementerios”, *La Vanguardia*, 1 de novembre de 1898, p. 4: **no cita l'autor.**
- “Los cementerios”, *La Dinastía*, 2 de novembre de 1898, p. 2: **no cita l'autor.**
- **Arxiu fotogràfic de Barcelona:** La Pietat. Escultura. Número de registre 56307.

Observacions : Escultura que no apareix en cap inventari del cementiri. Es tracta d'una versió una mica menor del mateix model que l'escultor ja va utilitzar en diverses ocasions, com en el panteó de la família Solà-Vinardell que es troba al cementiri d'Arenys de Mar o el de la família de Francisco Llagostera per al cementiri de Sant Feliu de Guíxols.

L'escultura, realitzada en marbre i d'excel·lent factura, com era habitual en les obres del mestre, desprèn, tant pels seus gestos com per les expressions dels seus rostres, un gran dramatisme que evoca el dolor d'una mare que plora pel seu fill mort .

⁴⁸MARTÍ I LÓPEZ, Elisa. *El Cementiri de Montjuïc: somnis de Barcelona*, Barcelona, Ajuntament de Barcelona. Cementiris de Barcelona, 2008, pag.214

FONTS DOCUMENTALS I BIBLIOGRAFIA

- **Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona:** Número de Registre 05719- 05731, 05739, 06204, 25076
- Sotillos, Á. (1920). *Guía práctica del cementerio nuevo (sud-oeste)*, Barcelona: Librería religiosa.
- Feliu, E. (1926). *L'escultura catalana moderna*, Barcelona: Editorial Barcino, pp.216-220.
- Ràfols, J. F. (1951-1954), *Diccionario Biográfico de Artistas de Cataluña: desde la época romana hasta nuestros días*, Barcelona: Millá, p.194.
- *La Dinastia*, 24 de Maig de 1891
- Oliva i Ricós, B (1999). *Els orígens de la primera industrialització del rerepaís, Un cas emblemàtic: vilassar i el capital comercial barceloní (1828-1875)*. Mataró: Caixa d'estalvis Laietana, pp .319, 410; i *La Vanguardia* 18 de Maig del 1890, p.1

Observacions : Escultures que no apareixen en cap inventari del cementiri. La investigació entorn aquest panteó es publicarà en les memòries de l'Any Vallmitjana organitzades per la Universitat de Barcelona.

**PANTEÓ TERESA LLAGOSTERA, VIUDA DE SURIS, 1905
VIA DE SANT JOSEP, AGRUPACIÓ 2, LLETRA D**

“El escultor Agapito Vallmitjana en su estudio”, La Ilustración Artística, número 1250, Barcelona, 11 de diciembre de 1905, p.795

FONTS DOCUMENTALS I BIBLIOGRAFIA

- **Arxiu Municipal Contemporani de Barcelona:** Sol·licitud de Teresa Llagostera, Viuda de Surís, Per a Col·locar Un Grup Escultòric Amb Pedestal Al Panteó Lletres D, de la Via de Sant Josep, Agrupació 2a., del Cementiri del Sud-oest [Montjuïc]. [Augusto Comella Y Poletti, Arquitecte]. Número d'expedient:5841.
- *La Veu de Catalunya*, 1 de novembre de 1904, edició matí, p. 2: no cita l'autor.
- *La Vanguardia*, 1 de novembre de 1904, p. 2: cita a Planella com autor i no a Vallmitjana.
- *La Vanguardia*, 31 de octubre de 1906, p. 3: indica que és una obra pòstuma de Vallmitjana perquè mor l'any 1905.
- *Arquitectura y construcción*, número 162, Barcelona, gener de 1906, p. 17.
- *La Veu de Catalunya*, 1 de novembre de 1906, edició vespre, p. 4.
- “Les noves sepultures fetes ultimament al Cementiri del S.O”, *Il·lustració catalana*. 2a época, número 179, 4 de novembre de 1906, p. 697.
- MARÍN SILVESTRE, María Isabel, 1986, pp. 442-446.
- MARTÍ I LÓPEZ, Elisa, 2008, pp. 217, 231.

AGAPIT VALLMITJANA I ABARCA (1850-1915)

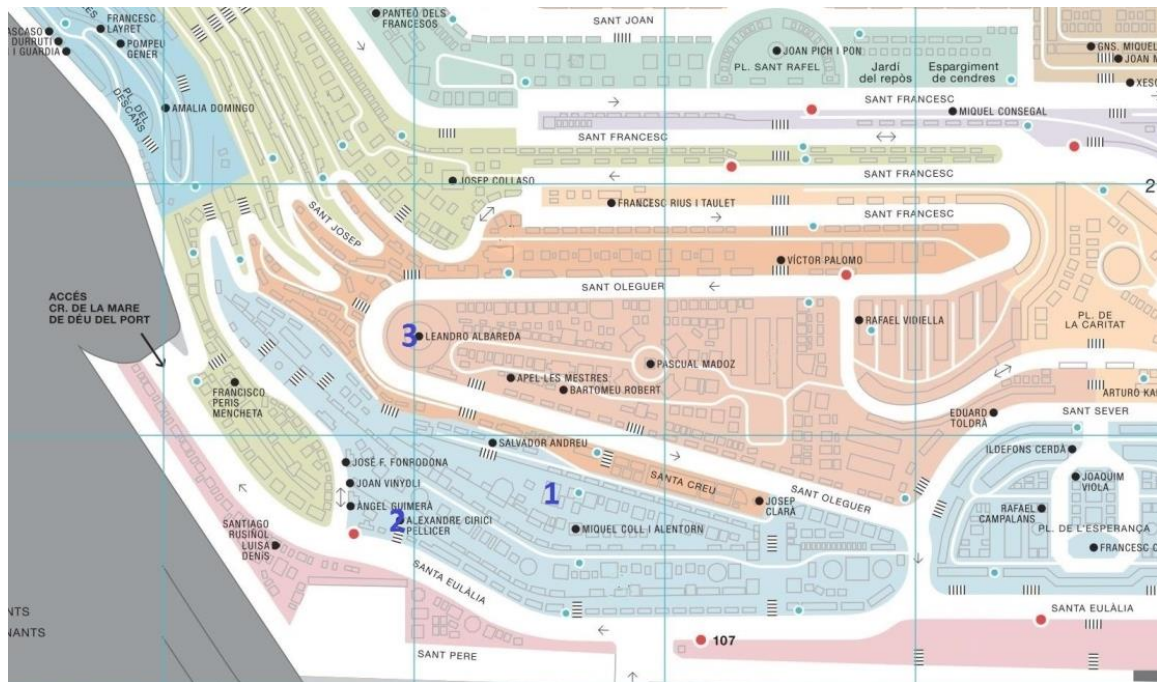
TOMBA MENOR DE LA FAMÍLIA ABARCA, 1915
VIA DE SANT JORDI, AGRUPACIÓ 3, NÚMERO 145 (A)

Observacions : També el fill de Venanci i nebot d'Agapito, Agapito Vallmitjana i Abarca (1850-1915), va esculpir una peça per al cementiri de Montjuïc. Es tracta concretament de l'estàtua que s'erigeix en la seva pròpia tomba. No s'ha pogut trobar cap cita al respecte, ni en els documents, fotografies i publicacions de l'època ni en la bibliografia més actual, però la signatura de l'escultor és visible al pedestal de l'escultura així com el nom de la família en la làpida, la data inscrita, 1915, coincideix amb la de la mort del propi Agapit. Aquesta estàtua representa una “puríssima” que té una semblança

raonable amb la “puríssima” esculpida pel seu pare per al panteó Belaunzarán Maturana que acabem de presentar. Es tracta d'una de les llures més belles del cementiri en la qual podem observar la clara influència del simbolisme sobre les escultures funeràries del canvi de segle on es produeix un canvi des d'una visió més triomfalista i reivindicativa de la mort a una concepció molt més íntima i personal

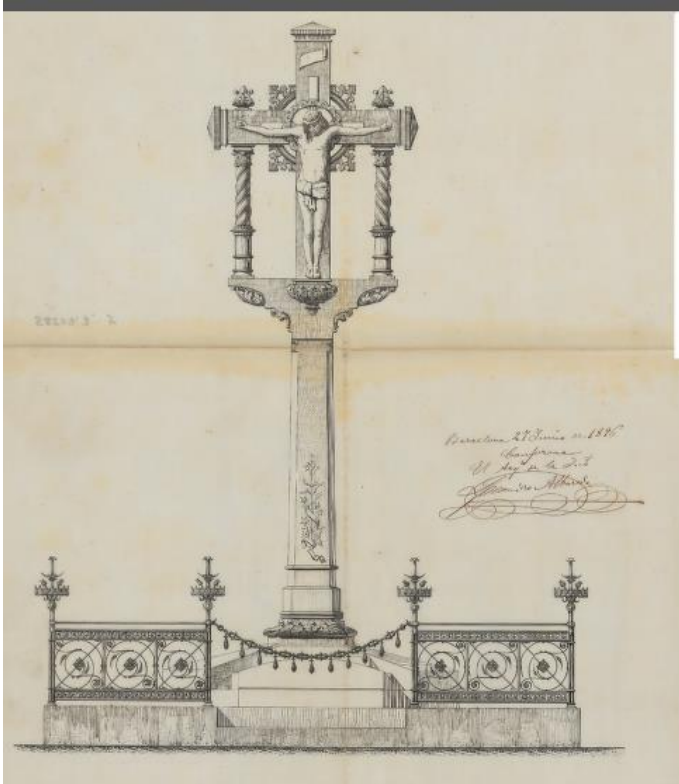
MANUEL FUXÀ (1850-1927)

	<u>Obra</u>	<u>Firma</u>	<u>Via</u>	<u>Agrupació</u>	<u>Número</u>
1.	Panteó família Socias Monfort	Sí	Santa Eulàlia	3	56
2.	Panteó Batllo	No	Santa Eulàlia	3	8
3.	Panteó Leandro Albareda (interior)	No	Sant Oleguer	5	1

**PANTEÓ EMILIA CAZES, VIUDA DE CLAVELL, 1897
VIA DE SANT OLEGUER, AGRUPACIÓ 4, NÚMERO 21
(ACTUALMENT HI HA UNA CONSTRUCCIÓ NOVA)**

Arxiu Municipal Contemporani de Barcelona:
Panteó de C. Cazes Vidua de Clanel, Número 21 de la Via de Sant Oleguer, Agrupació 4a, Cementiri del Sud-oest. José Amargós. Número de expedient S-58507.7/1896

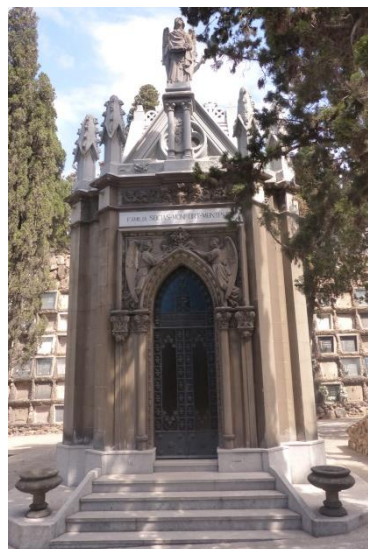
PONS I TRABAL, Joan Baptista.
Monumentos funerarios coleccionados,
Barcelona, J. Bt^a Pons C^o, (19—s/f)

FONTS DOCUMENTALS I BIBLIOGRAFIA

- **Arxiu Municipal Contemporani de Barcelona:** Panteó de C. Cazes Vidua de Clanel, Número 21 de la Via de Sant Oleguer, Agrupació 4a, Cementiri del Sud-oest. José Amargós. Número d'expedient:S-58507.7/1896.
- **PONS I TRABAL,** Joan Baptista. (19—s/f).
- **SOTILLOS,** Ángel. 1920, p. 42.
- **MARÍN SILVESTRE,** María Isabel. 1986, pp. 284-292.
- **MARTÍ I LÓPEZ,** Elisa, 2008, pp.166, 169, 196.

Observacions : Aquesta obra també va ser realitzada per l'escultor Manel Fuxà. Aquesta col·laboració sorgiria de la gran amistat que tenien tots dos deixebles de Rossend Nobas.

**PANTEÓ FAMÍLIA MORERA CALZADA (ACTUAL SOCIAS MONFORT), 1898⁴⁹
VIA SANTA EULALIA, AGRUPACIÓ 3, NÚMERO 56**

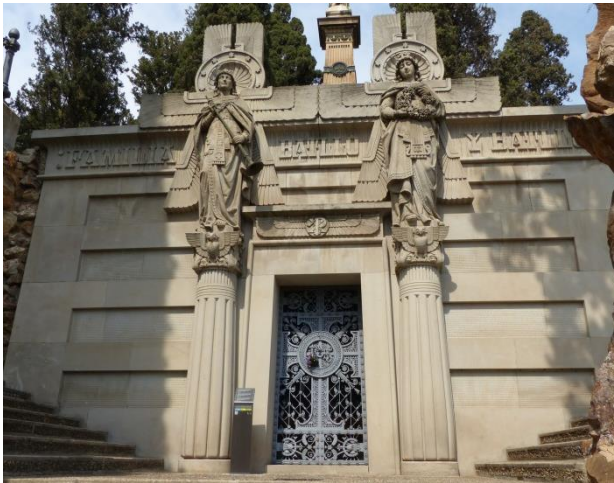
FONTS DOCUMENTALS I BIBLIOGRAFIA

- **Arxiu Municipal Contemporani de Barcelona:** Permís Per Fer Diverses Obres de Reparació i Neteja en el Panteó Número 56. Via de Santa Eulalia, Agrupació 3a, del Cementiri del Sud-oest [Montjuïc], Demanat Pel Senyor Alberto Lleó. Número d'expedient:9037.
- “Los Cementerios”, La Vanguardia, 1 de novembre de 1898, p. 4: no cita l'autor.
- “Los cementerios” La Dinastía, 2 de novembre de 1898, p. 2: no cita l'autor.

Observacions : Escultura que no apareix en cap inventari del cementiri ni de l'escultor. Àngel que subjecta a les mans el llibre de la vida que es descriu en l'Apocalipsi mentre mira cap al cel indicant a les ànimes el camí a seguir.

⁴⁹ MARTÍ I LÓPEZ, Elisa. *El Cementiri de Montjuïc: somnis de Barcelona*, Barcelona, Ajuntament de Barcelona. Cementiris de Barcelona, 2008, pag.214

**EXTERIOR DEL PANTEÓ FAMÍLIA BATLLÓ I BATLLÓ, 1889
VIA DE SANTA EULÀLIA, AGRUPACIÓ 3, NÚMERO 8**

FONTS DOCUMENTALS I BIBLIOGRAFIA

- “Los cementerios” *La Publicidad*, novembre de 1889, p. 2: no cita l'autor.
- “Nuestras necrópolis” *La Dinastía*, 1 de novembre de 1889, p. 2: no cita l'autor.
- *La Vanguardia*, 2 de novembre de 1889, p. 2: no cita l'autor.
- *Il·lustració catalana*, 2a època, número 352, 6 de març de 1910, p. 143: no cita l'autor.
- *Arquitectura y construcción*, número 215, Barcelona, juny de 1910, lámina 11 y 12, pp. 173, 175, 176, 177, 179: no cita l'autor.
- BOHIGAS, Oriol. 1973, p. 62: no cita l'autor.
- BAREY, André. 1980, p. 35, 40.
- MARTÍ I LÓPEZ, Elisa, 2008, pp.165, 168, 189, 210, 232.

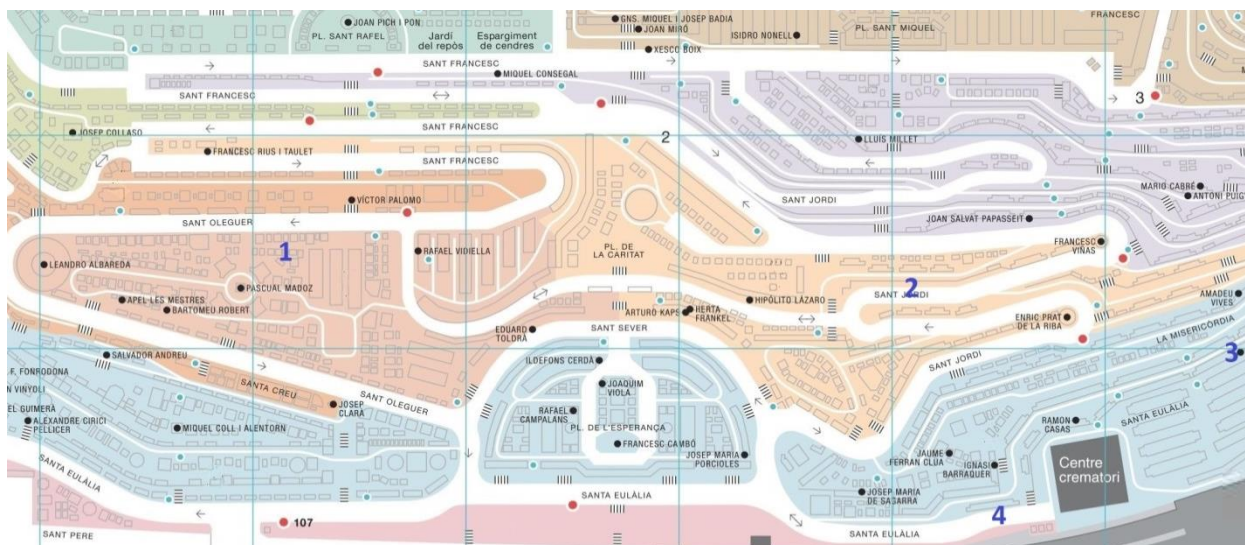
**RETRATS DEL PANTEÓ ALBAREDA, 1889
VIA DE SANT OLEGUER, AGRUPACIÓ 5, NÚMERO 1**

Diseño del interior del Panteó Albareda,
[Projecte de Construcció d'Un Panteó Al Solar Número 1 de la
Via de Sant Oleguer, AGRUPACIÓ 5a., del Cementiri del Sud-
oest [Montjuïc]]. Número de expedient 58507.35

FONTS DOCUMENTALS I BIBLIOGRAFIA

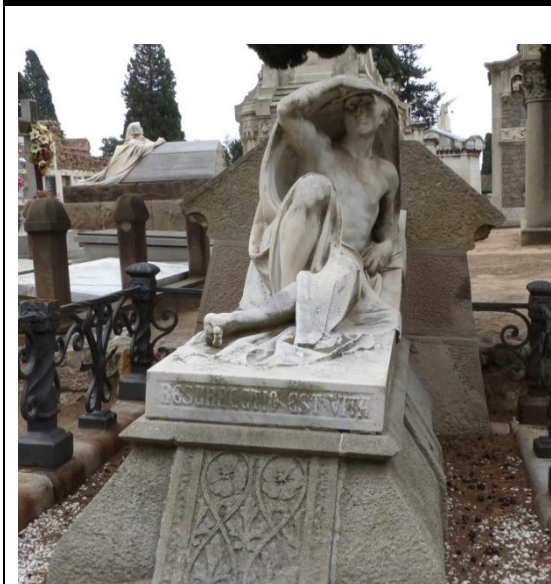
- “Los cementerios” *La Publicidad*, noviembre de 1889, p. 2: “Llaman la siendo, entre ellas, la de arquitecto Sr. Albareda dedicada a sus padres y que consiste en un Panteó formando un gran obelisco que en su interior contiene una capilla de estilo bizantino, notable por sus detalles escultóricos y excelente distribución en los arcosolios. Hay en ella un hermoso Cristo de bronce, obra del escultor Campeny. En la puerta de entrada tiene una rica reja de bronce, decorada con delicados cristales, e imitación de las cruces bizantinas antiguas. **En las lapidas, en los sarcófagos hay dos retratos bajo relieve en bronce, siendo autor del modelo el escultor Sr. Fuxá**”.

	<u>Obra</u>	<u>Firma</u>	<u>Via</u>	<u>Agrupació</u>	<u>Número</u>
1.	Panteó María Bueno Cardiel	Sí	Sant oleguer	5	45
2.	Hipogeu família Regnard	Sí	Sant Jordi	6	40
3.	Tomba família Gallissà	Sí	Misericòrdia	3	390 (a)
4.	Hipogeu Batlle	Sí	Santa Eulàlia	3	HI-17

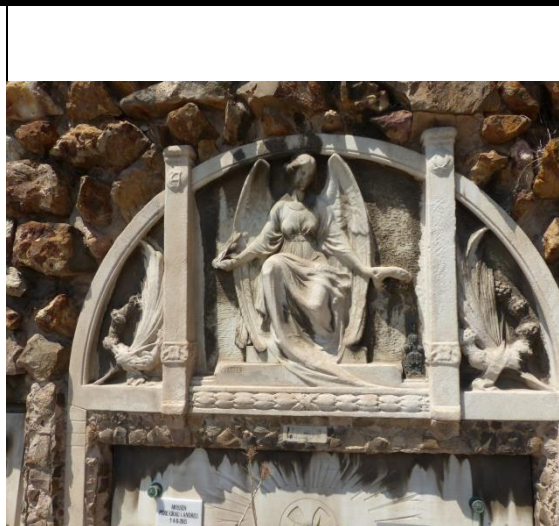
⁵⁰ OJUEL SOLSONA, María. *Les exposicions municipals de belles arts i indústries artístiques de Barcelona (1888-1906)*, Tesi per optar al títol de Doctora en Història de l'Art, Universitat de Barcelona, Departament d'Història de l'Art, 2003, p. 284: Escultor que gano la medalla de tercera classe en la "Cuarta Exposición de Bellas Artes e Industrias Artísticas" de 1898.

**PANTEÓ MARÍA BUENO, 1911
VIA DE SANT OLEGUER,
AGRUPACIÓ 5, NÚMERO 44.**

Citada en “Obras en los cementerios”,
La Vanguardia, 28 de octubre de 1912, p. 8:
no cita l'autor.

**HIPOGEU BATLLE,
VIA DE SANTA EULÀLIA, AGRUPACIÓ
3, NÚMERO HI-17**

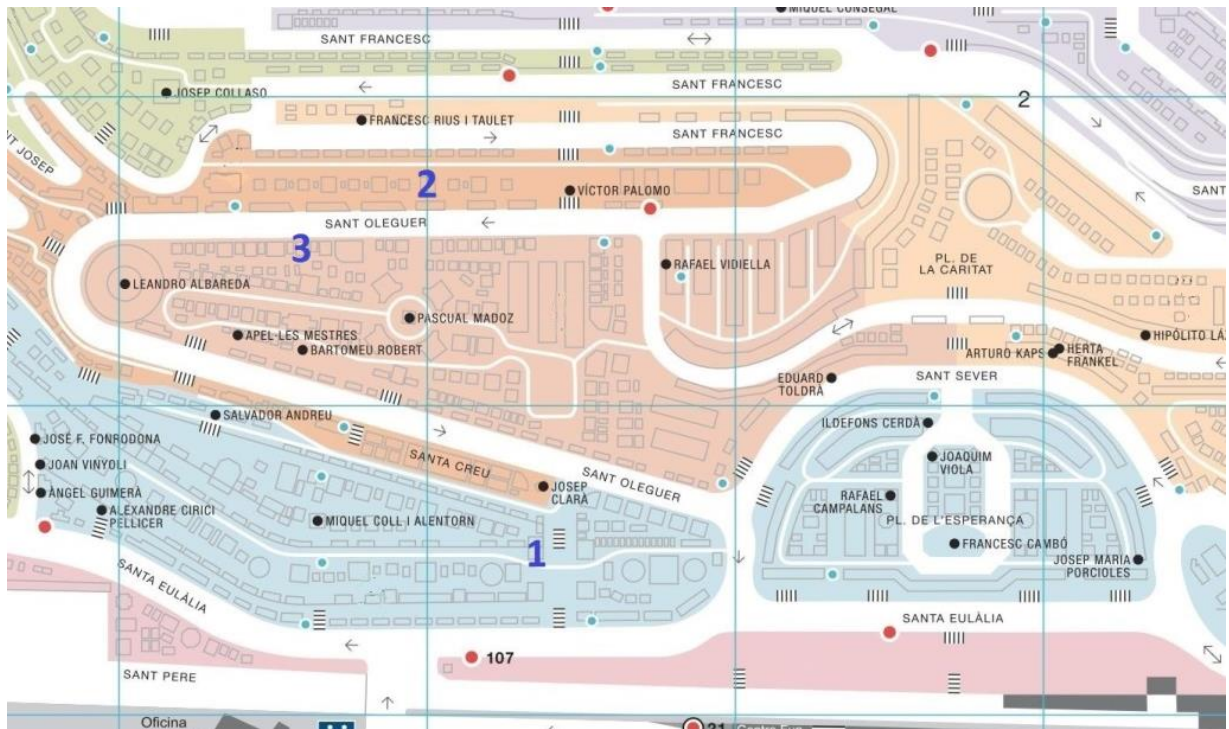
**TOMBA FAMÍLIA GALLISSÀ,
VIA DE LA MISERICORDIA,
AGRUPACIÓ 3, NÚMERO 390 (A).**

**HIPOGEU FAMÍLIA REGNARD,
VIA DE SANT JORDI,
AGRUPACIÓ 6, NÚMERO 40.**

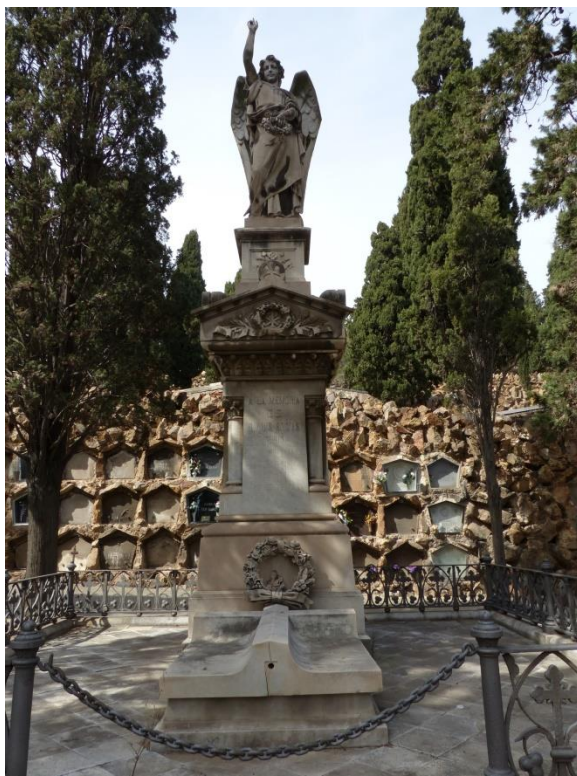

FRANCESC PAGÈS I SERRATOSA (1852-1899)

	<u>Obra</u>	<u>Firma</u>	<u>VIA</u>	<u>AGRUPACIÓ</u>	<u>Número</u>
1.	Panteó Vilaldach-antiguo Panteó Bilbeny	No	Santa Eulàlia	3	9
2.	Panteó Luis Socias Rubio	Sí	Sant Oleguer	4	15
3.	Panteó Margarita Rossell y Joan Lacambra	Sí	Sant Oleguer	5	17

**PANTEÓ LLUÍS SOCÍAS I RUBIO, 1889
VIA DE SANT OLEGUER, AGRUPACIÓ 4, NÚMERO 15**

FONTS DOCUMENTALS I BIBLIOGRAFIA

- **Arxiu Municipal Contemporani de Barcelona:** [Projecte de Construcció d'Un Panteó, Propietat de Buenaventura Socías, Al Solar Número 15 de la Via de Sant Oleguer, Agrupació 4a., del Cementiri del Sud-oest [Montjuïc]]. Número d'expedient:58507.12.
- *La Vanguardia*, 2 de novembre de 1889, p.2.
- “Los cementerios”, *La Publicidad*, 1 de novembre de 1889, p. 2.
- “Nuestras necrópolis”, *La Dinastía*, 1 de novembre de 1889, p. 2
- MARTÍ I LÓPEZ, Elisa, 2008, pp. 210, 230, 232.

PANTEÓ DE LA FAMÍLIA MARGARITA ROSSELL, 1891⁵¹
VIA SANT OLEGUER, AGRUPACIÓ 5, NÚMERO 17

FONTS DOCUMENTALS I BIBLIOGRAFIA

- “Los Cementerios”, *La Vanguardia*, 1 de novembre de 1891, p. 5.
- “En el cementerio del Sudoestes” *La Dinastía*, 2 de novembre de 1891, p.2.
- “Los cementerios”, *La Publicidad*, 1 de novembre de 1891, p. 2.

Observacions : obra que no es cita en cap inventari del cementiri.

⁵¹ Segons la premsa de l'època esmentada.

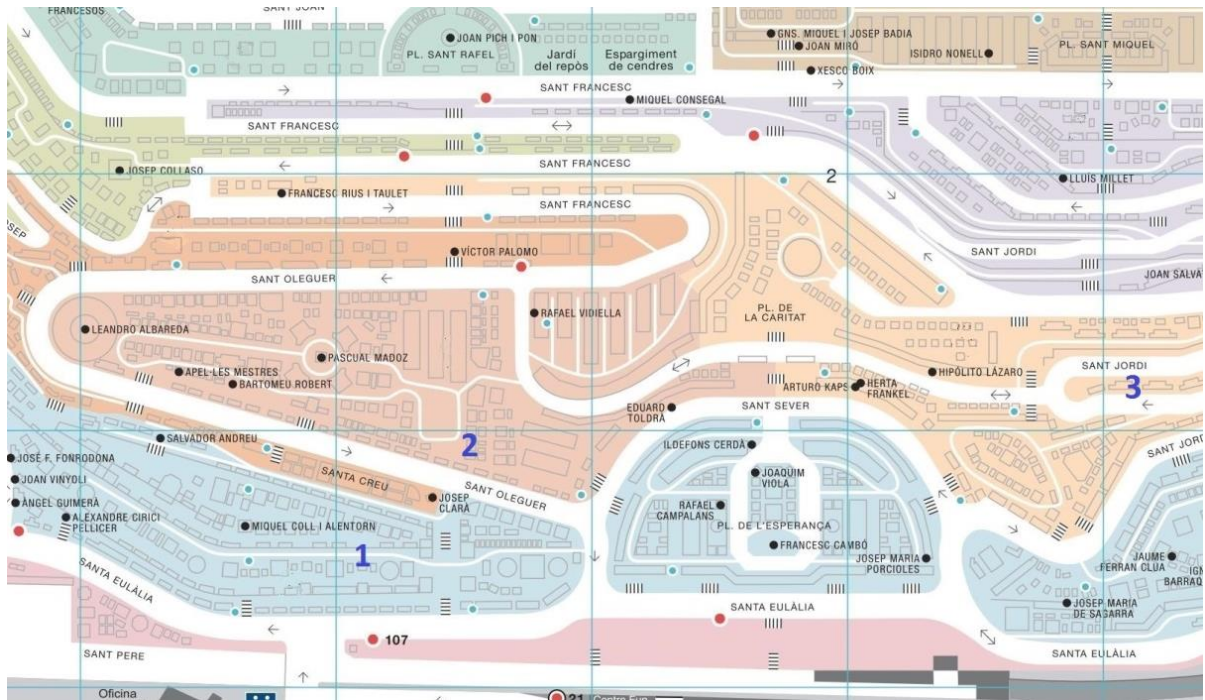
**CRIST DEL INTERIOR DEL PANTEÓ VILALDACH
(ANTIC PANTEÓ BILBENY), 1894
VIA DE SANTA EULÀLIA, AGRUPACIÓ 3, NÚMERO 9**

*Fotografia eliminada ja que correspon a l'interior d'un panteó i no es pot publicar.

FONTS DOCUMENTALS I BIBLIOGRAFIA

- “Los Cementerios”, *La Vanguardia*, 1 de novembre de 1894, p. 3.
- “Los cementerios” *La Dinastía*, 2 de novembre de 1894, p. 2: no cita l'autor.
- “Los cementerios” *La Publicidad*, 1 de novembre de 1894, p. 2.
- MARTÍ I LÓPEZ, Elisa, 2008, pp. 213, 230.

FEDERICO BECHINI I BAGNASCO

	<u>Autor</u>	<u>Obra</u>	<u>Firma</u>	<u>Via</u>	<u>Agrupació</u>	<u>Número</u>
1.	F. Bechini	Panteó Roura y Serra	No	Santa Eulàlia	3	45
2.	F. Bechini	Panteó Buhigas	No	Sant Oleguer	5	139
3.	G. Bechini	Tomba Andres Rocha	Sí	Sant Jordi	6	149

**INTERIOR DEL PANTEÓ ROURA Y SERRA, 1893⁵²
VIA DE SANTA EULÀLIA, AGRUPACIÓ 3, NÚMERO 45**

*Fotografia eliminada ja que correspon a l'interior d'un panteó i no es pot publicar.

FONTS DOCUMENTALS I BIBLIOGRAFIA

- **Arxiu Municipal Contemporani de Barcelona:** [Projecte de Construcció d'Un Panteó, Propietat de José Roura Serra, Al Solar Número 45 de la Via de Santa Eulàlia, Agrupació 3a., del Cementiri del Sud-oest [Montjuïc]. Número d'expedient:58506.34.
- “Los cementerios”, *La Publicidad*, 1 de novembre de 1893, p. 2.
- “Los Cementerios”, *La Vanguardia*, 1 de novembre de 1893, p. 6.

Observacions: obra que no es cita en cap inventari del cementiri.

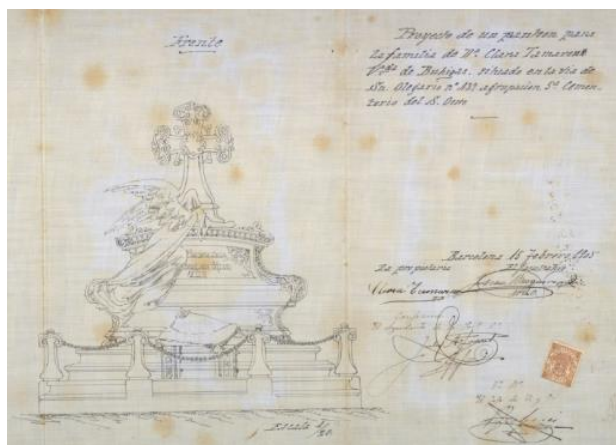
⁵² El projecte de construcció del Panteó conservat a l'Arxiu Municipal Contemporani de Barcelona i les cites dels diaris testimonien la construcció del Panteó en l'any 1893.

PANTEÓ BUHIGAS, 1905
VIA DE SANT OLEGUER, AGRUPACIÓ 5, NÚMERO 139

FONTS DOCUMENTALS I BIBLIOGRAFIA

- **Arxiu Municipal Contemporani de Barcelona:** Panteó de Teresa Tamareu Vidua Buhigas Número 139, Sant Olegari Cementiri Sud-oest. juliol M. Fossas. Número d'expedient:S--5295/1905.

- *La Vanguardia*, 31 de octubre de 1905, p. 2: solament cita a Serra Figueras com marbristes.
- *La Veu de Catalunya*, 31 d'octubre de 1905, edició vespre, p. 4: solament cita a Serra Figueras com marbristes.
- *La Veu de Catalunya*, 1 de novembre de 1906, edició vespre, p. 4: solament cita a Serra Figueras com marbristes.
- “Les noves sepultures fetes ultimament al Cementiri del S.O”, *Il·lustració catalana*. 2a época, número 179, 4 de novembre de 1906, p.696.
- BOHIGAS, Oriol, 1973, p. 64-65: no cita l'autor.
- BAREY, André, 1980, p. 41: no cita l'autor.
- MARTÍ I LÓPEZ, Elisa, 2008, pp. 167, 205, 217, 227, 235.
-

Observacions : El Panteó es conserva en molt mal estat.

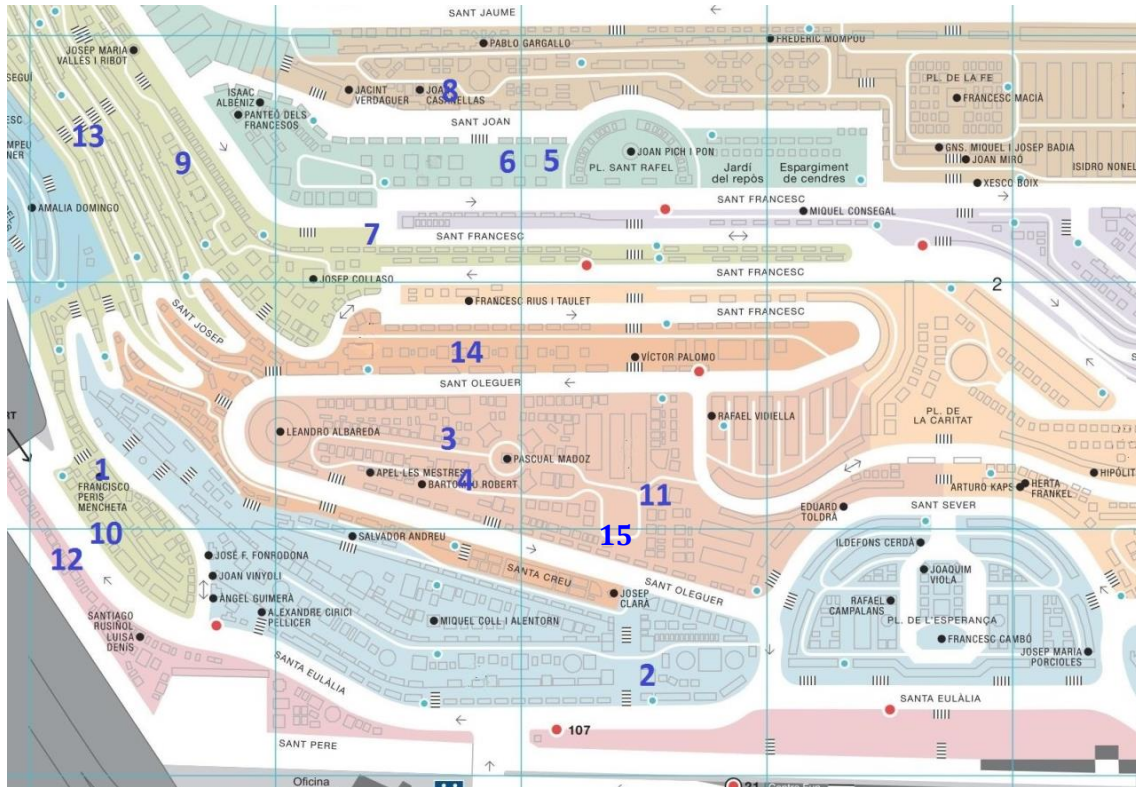
GABRIEL BECHINI (1886-1939)

TOMBA DE ANDRÉS ROCHA,
VIA DE SANT JORDI, AGRUPACIÓ 6, NÚMERO 149

Observacions : obra que no es cita en cap inventari del cementiri.

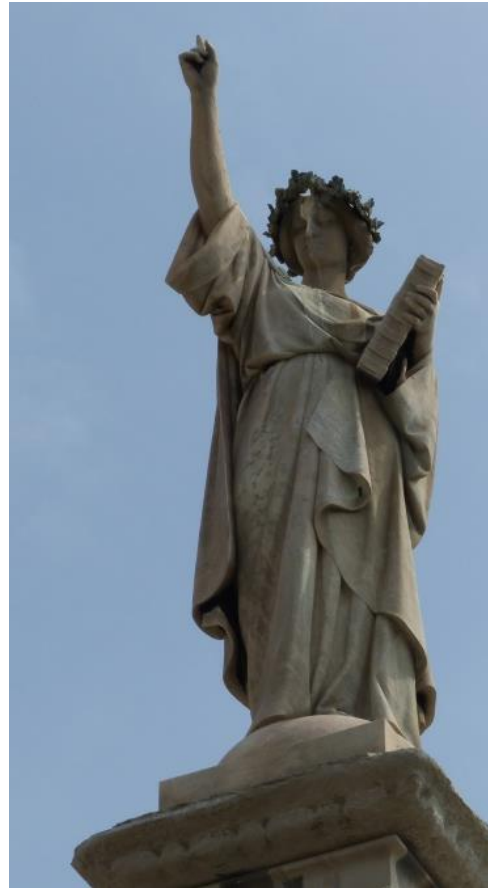
**MAPA DE LES OBRES D'EDUARD ALENTORN, PERE
CARBONELL HUGUET, JOSEP CARCASSÓ, JOSEP MARÍA
BARNADES, JOSEP CASAN, MIQUEL CASTELLANAS, JOAN
FLOTATS, ROSSEND NOBAS, ANTONI PARERA Y DONÈNEC
TALARN**

	<u>Autor</u>	<u>Obra</u>	<u>Firma</u>	<u>Via</u>	<u>Agrupació</u>	<u>Número</u>
1.	E. Alentorn	Sepultura Peris Mencheta	No	Santa Eulàlia	2	16 bis
2.	E. Alentorn	Panteó Malagrida Fontanet	Sí	Santa Eulàlia	3	91
3.	P. Carbonell Huguet	Panteó Mauricio Noguera	No	Sant Oleguer	5	21
4.	P. Carbonell Huguet	Panteó família Llompart	Sí	Sant Oleguer Sant	5	100
5.	J. Carcassó	Panteo Emilia Codonyet	Sí	Francesc Sant	8	13
6.	J. Carcassó	Panteó Mestres	Sí	Francesc Sant	8	17
7.	J.M. Barnades	Panteó família Sojo Escardo	No	Francesc	2	55
8.	J. Casan	Panteó Hermanos Lize	Sí	Sant Joan	9	82
9.	M. Castellanas	Panteó família Tomas Salvany	Sí	Sant Josep	2	F
10.	J. Flotats	Panteó Martín Mora	Sí	Santa Eulàlia	2	5
12.	R. Nobas	Panteó Francesc Farrera Framis	Sí	Santa Eulàlia	1	6
13.	A. Parera	Panteó Fernando Puig	Sí	Sant Josep	2	83
14.	D. Talarn	Panteó José Heras	Sí	Sant Oleguer	4	12
15.	J. Casan	Panteó família Pahisa	Sí	Sant Oleguer	5	93

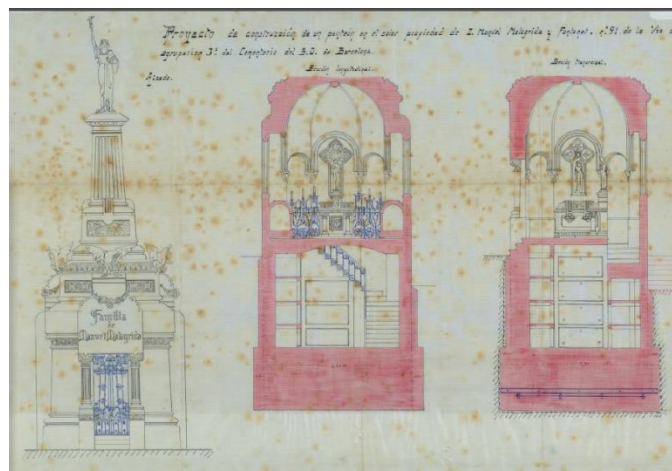
EDUARD BATISTA ALENTORN (1855-1920)

“ALEGORÍA DE LA RELIGIÓN”, PANTEÓ MALAGRIDA Y FONTANET, 1910
VIA DE SANTA EULÀLIA, AGRUPACIÓ 3, NUMERO 91

FONTS DOCUMENTALS I BIBLIOGRAFIA

- **Arxiu Municipal Contemporani de Barcelona:** Panteó de Manuel Maladriga Fontanet, Número 91, Agrupació 3a del Cementiri del Sud-oest. Manuel Malagrída. Número d'expedient:8278/1910.

- “Obras en los cementerios”, *La Vanguardia*, 30 de octubre de 1910, p. 4: no cita l’autor.
- *La Veu de Catalunya*, 1 de novembre de 1910, edició matí, p. 4: no cita l’autor.
- “Los Cementerios”, *La Vanguardia*, 28 de octubre de 1911, p. 5: no cita l’autor.
- *La Veu de Catalunya*, 1 de novembre de 1911, edició vespre, p.4: no cita l’autor.
- “Obras en los cementerios”, *La Vanguardia*, 28 de octubre de 1912, p. 8: no cita l’autor.
- “Obras en los cementerios”, *La Vanguardia*, 29 de octubre de 1914, p. 6: no cita l’autor.
- GIMÉNEZ VALDÉS, R, *Panteones: selección de originales de las necrópolis de Madrid y Barcelona, 50 láminas*, Barcelona, L.E.D.A, 1929.
- MARTÍ I LÓPEZ, Elisa, 2008, pp.165, 168, 191, 192, 219, 226.
- TERA, Eloi de, “Un escultor oblidat: Eduard B. Alentorn (1855-1920)”, *Butlletí de la Reial Acadèmia Catalana de Belles Arts de Sant Jordi*, 2009, Vol 23-24, p. 146.

Observacions : Desconeixem si l'escultura que es troba a l'interior del Panteó també és obra de l'escultor.

*Fotografia eliminada ja que correspon a l'interior d'un panteó i no es pot publicar.

**PANTEÓ FRANCISCO PERIS Y MENCHETA, 1915-1917
VIA DE SANTA EULALIA, AGRUPACIÓ 2, NUMERO 16 BIS**

D. FRANCISCO PERIS MENCHETA

Mundo Gráfico, número 129 de 15 de abril de 1914,
página 28

FONTS DOCUMENTALS I BIBLIOGRAFIA

- **Arxiu Municipal Contemporani de Barcelona:**
  - Sol·licitud de Francisco Peris Mencheta Guix [Periodista Precursor del Reporterisme a Espanya, Fundador de l'Agència Informativa "agencia Mencheta" i de Diversos Diaris] Per a Col·locar Un Bust Al Panteó Arc-cova Número 16bis de la Via de Santa Eulàlia, Agrupació 2a., del Cementiri del Sud-oest [Montjuïc]. [I Posterior Sol·licitud Per a Canviar Un Bust de Guix Per Un de Bronze]. Número d'expedient: 10769.
  - Sol·licitud de Francisco Peris Mencheta [Periodista Precursor del Reporterisme a Espanya, Fundador de l'Agència Informativa "agencia Mencheta" i de Diversos Diaris] Per a Construir Un Panteó a l'Arc-cova Número 16bis de la Via de Santa Eulàlia, Agrupació 2a., del Cementiri del Sud-oest [Montjuïc]. [José Masdeu, Mestre d'Obres]. Número d'expedient: 9958.
- “Los Cementerios”, *La Vanguardia*, 28 de octubre de 1915, p. 6: no cita l'autor.
- *La Veu de Catalunya*, 29 d'octubre de 1915, edició matí, p.4: no cita l'autor.
- MARTÍ I LÓPEZ, Elisa, 2008, p. 226.
- TERA, Eloi de, “Un escultor oblidat: Eduard B. Alentorn (1855-1920)”, *Butlletí de la Reial Acadèmia Catalana de Belles Arts de Sant Jordi*, 2009, Vol 23-24, p.146.

PERE CARBONELL I HUGUET (1850-1927)

**PANTEÓ MAURICI NOGUERA I JORBA, 1893
VIA DE SANT OLEGUER, AGRUPACIÓ 5, NÚMERO 21**

FONTS DOCUMENTALS I BIBLIOGRAFIA

- “Los Cementerios”, *La Vanguardia*, 1 de novembre de 1893, p. 6.
- SUBIRACHS I BURGAYA, Judit, 1998, pp. 165-166.
- MARTÍ I LÓPEZ, Elisa, 2008, pp. 212, 227, 233.

**PANTEÓ FAMÍLIA LLOMPART, 1908
VIA DE SANT OLEGUER, AGRUPACIÓ 5, NÚMERO 100**

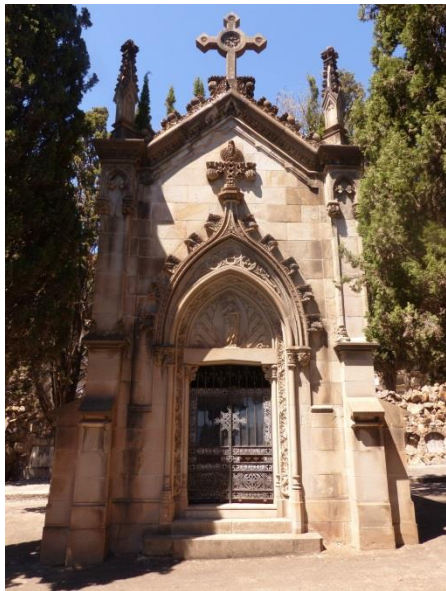

FONTS DOCUMENTALS I BIBLIOGRAFIA

- “Los Cementerios”, *La Vanguardia*, 1 de novembre de 1908, p. 4: no cita l'autor.
- “Los Cementerios”, *La Vanguardia*, 28 de octubre de 1909, p. 10: no cita l'autor.
- SUBIRACHS I BURGAYA, Judit, 1998, pp. 165-166.
- MARTÍ I LÓPEZ, Elisa, 2008, pp. 218, 227.

JOSEP CARCASSÓ (1856-1920)

CRIST DE L'INTERIOR DEL PANTEO EMILIA CODONYET, 1890
VIA DE SANT FRANCESC, AGRUPACIÓ 8, NÚMERO 13

*Fotografia eliminada ja que correspon a l'interior d'un panteó i no es pot publicar.

FONTS DOCUMENTALS I BIBLIOGRAFIA

- PONS I TRABAL, Joan Baptista. *Monumentos funerarios coleccionados*, Barcelona, J. Bt^a Pons C^o, (19—s/f): no cita al autor.
- **Observacions**: obra que no es cita en cap inventari del cementiri, sabem que és obra de l'escultor gràcies a la signatura de la base.

**CRIST DE L'INTERIOR DEL PANTEÓ MESTRES, 1894⁵³
VIA DE SANT FRANCESC, AGRUPACIÓ 8, NÚMERO 17**

*Fotografia eliminada ja que correspon a l'interior d'un panteó i no es pot publicar.

FONTS DOCUMENTALS I BIBLIOGRAFIA

- “Los Cementerios”, *La Vanguardia*, 1 de novembre de 1894, p. 3.

Observacions : obra que no es cita en cap inventari del cementiri.

---

⁵³ Segons la publicació “Los Cementerios”, *La Vanguardia*, 1 de novembre de 1894, p. 3.

MIQUEL CASTELLANAS I ESCOLÀ (1849-1924)

PANTEÓ FAMÍLIA TOMAS SALVANY, 1901
VIA DE SANT JOSEP, AGRUPACIÓ 2, LETRA F

VEGA Y MARCH, Manuel. "Arte funerario",
Arquitectura y Construcción, número 124,
Barcelona, novembre de 1902, p.341

FONTS DOCUMENTALS I BIBLIOGRAFIA

- *La Veü de Catalunya*, 23 d'octubre de 1901, edició vespre, p. 4.
- *La Vanguardia*, 28 de octubre de 1901, p. 2.
- VEGA Y MARCH, Manuel, "Arte funerario", *Arquitectura y Construcción*, número 124, Barcelona, novembre de 1902, p. 28.
- MARTÍ I LÓPEZ, Elisa, 2008, pp.215, 228, 234.

Observacions : L'àngel actualment ha perdut les ales i la creu.

**SEPULTURA FAMÍLIA TOMAS SALVANY, 1901
VIA DE SANT JOSEP, AGRUPACIÓ 2, LLETRA F
(ACTUALMENT HI HA UNA CONSTRUCCIÓ NOVA)**

VEGA Y MARCH, Manuel. "Arte funerario", *Arquitectura y Construcción*, número 124, Barcelona, noviembre de 1902, p.344

FONTS DOCUMENTALS I BIBLIOGRAFIA

- VEGA Y MARCH, Manuel. "Arte funerario", *Arquitectura y Construcción*, número 124, Barcelona, noviembre de 1902, p. 344.
- MARÍN SILVESTRE, María Isabel. 1986, pp. 591-592: [plànol del projecte](#).
- MARTÍ I LÓPEZ, Elisa, 2008, pp. 219, 228.

JOSEP MARÍA BARNADAS I MESTRES (1867-1939)⁵⁴

PANTEÓ FAMÍLIA SOJO ESCARDO, 1893
VIA DE SANT FRANCESC, AGRUPACIÓ 2, NÚMERO 55

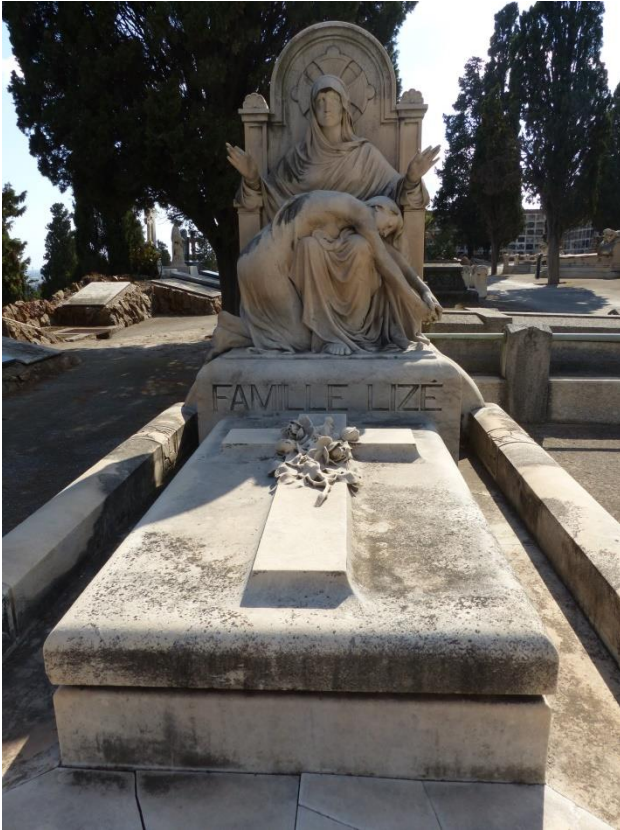

FONTS DOCUMENTALS I BIBLIOGRAFIA

- PONS I TRABAL, Joan Baptista, *Monumentos funerarios coleccionados*, Barcelona, J. Bt^a Pons C^o, (19—s/f).
- “Los Cementerios”, *La Vanguardia*, 1 de novembre de 1893, p. 6.
- SOLER ÀVILA, Xavier, “L'escultor Josep María Barnadas i Mestres (1867-1939)”, *Butlletí de la Reial Acadèmia Catalana de Belles Arts de Sant Jordi*, 2002, Volumen 16, Núm. 2.
- MARTÍ I LÓPEZ, Elisa, 2008, pp. 212, 227.

⁵⁴ SOLER ÀVILA, Xavier. “L'escultor Josep María Barnadas i Mestres (1867-1939)”, *Butlletí de la Reial Acadèmia Catalana de Belles Arts de Sant Jordi*, 2002, Volumen 16, Núm.: 2

SEPULTURA FAMÍLIA LIZÉ, 1918-1920
VIA DE SANT JOAN, AGRUPACIÓ 9, NÚMERO 82

FONTS DOCUMENTALS I BIBLIOGRAFIA

- MARTÍ I LÓPEZ, Elisa, 2008, pp. 167, 201, 228.

⁵⁵ OJUEL SOLSONA, María. Les exposicions municipals de belles arts i indústries artístiques de Barcelona (1888-1906), Tesi per optar al títol de Doctora en Història de l'Art, Universitat de Barcelona, Departament d'Història de l'Art, 2003, p.264: "Premi de l'empresa Conde, Puerto i companyia, consistent en la suma de 1000 pessetes, per a l'adquisició d'una obra que el jurat consideri meritòria. Obra premiada: *Desamparado* (núm. 946)"

PANTEÓ FAMÍLIA PAHISA
VIA SANT OLEGUER, AGRUPACIÓ 5, NÚMERO 93

PANTEÓ MARTÍN MORA,
VIA DE SANTA EULÀLIA, AGRUPACIÓ 2, NÚMERO 5

Observacions : obra que no es cita en cap inventari del cementiri.

⁵⁶ SUBIRACHS I BURGAYA, Judit. *L'escultura del segle XIX a Catalunya: del romanticisme al realisme*, Barcelona, L'Abadia de Montserrat, 1994, p. 141

FONTS DOCUMENTALS I BIBLIOGRAFIA

- “Nuestras necrópolis” *La Dinastía*, 2 de novembre de 1888, p. 1.
- “Visita a los cementerios”, *La Vanguardia*, 3 de novembre de 1888, p.1.
- “Los Cementerios”, *La Vanguardia*, 28 de octubre de 1909, p.10: no cita l’autor.
- SOLÉ SUQUÉ, Carme, 1976, pp. 158-159.
- MARÍN SILVESTRE, María Isabel, 1986, pp.122-128.
- SUBIRACHS I BURGAYA, Judit, *L'escultura del segle XIX a Catalunya: del romanticisme al realisme*, Barcelona, L'Abadia de Montserrat, 1994, p. 136.
- MARTÍ I LÓPEZ, Elisa, 2008, pp. 165, 168, 187, 209, 230.

ANTONI PARERA I SAURINA (1868-1946)

**PANTEÓ FERNANDO PUIG,
VIA DE SANT JOSEP, AGRUPACIÓ 2, NÚMERO 83**

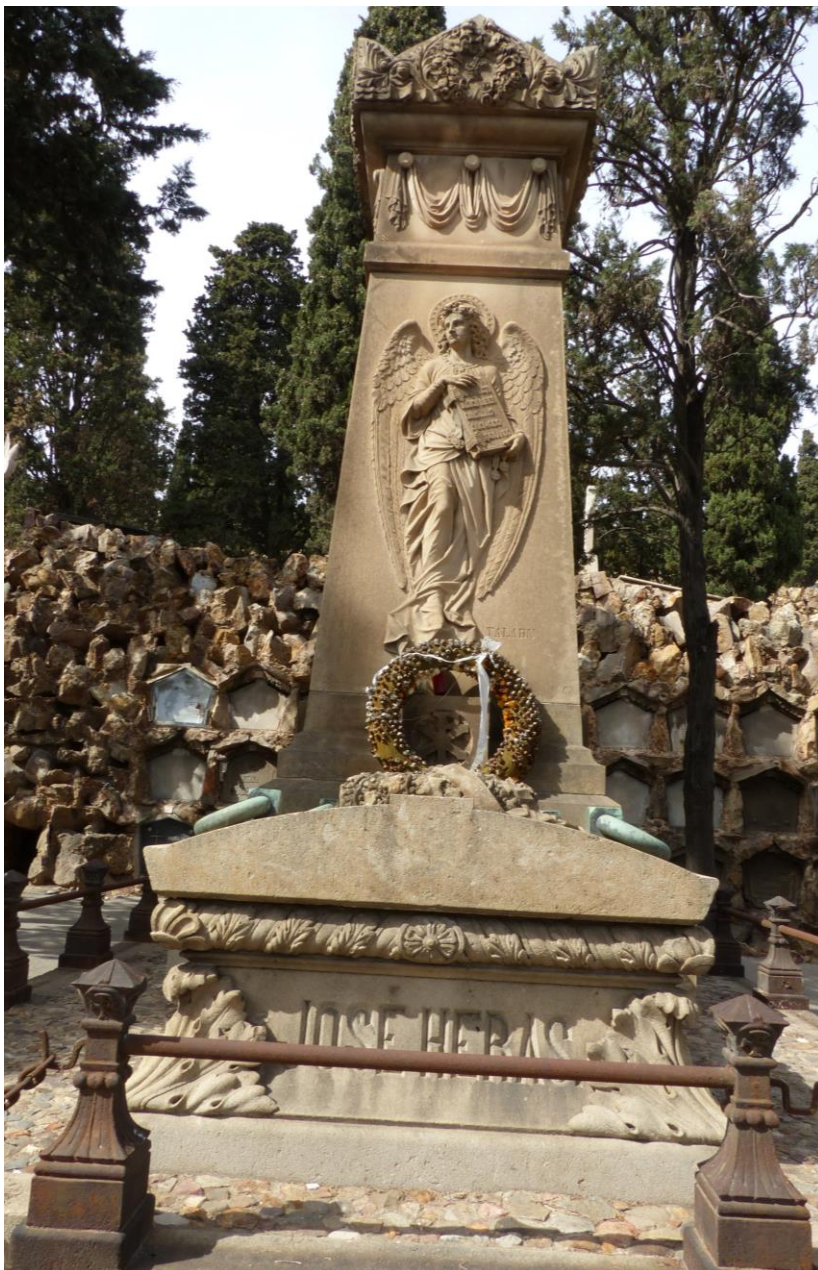
FONTS DOCUMENTALS I BIBLIOGRAFIA

- LEROY, Mira. *Materiales y documentos de arte español*, Barcelona, Librería Parera, 1901-1916.

Observacions : obra que no es cita en cap inventari del cementiri.

DOMÈNEC TALARN (1812-1902)

PANTEÓ JOSÉ HERAS, 1891
VIA DE SANT OLEGUER, AGRUPACIÓ 4, NÚMERO 12

FONTS DOCUMENTALS I BIBLIOGRAFIA

- “Los Cementerios”, *La Vanguardia*, 1 de novembre de 1891, p. 5.
- SUBIRACHS I BURGAYA, Judit, *L'escultura del segle XIX a Catalunya: del romanticisme al realisme*, Barcelona, l'Abadia de Montserrat, 1994, p. 266.

Observacions : obra que no es cita en cap inventari del cementiri.

ANNEX IV

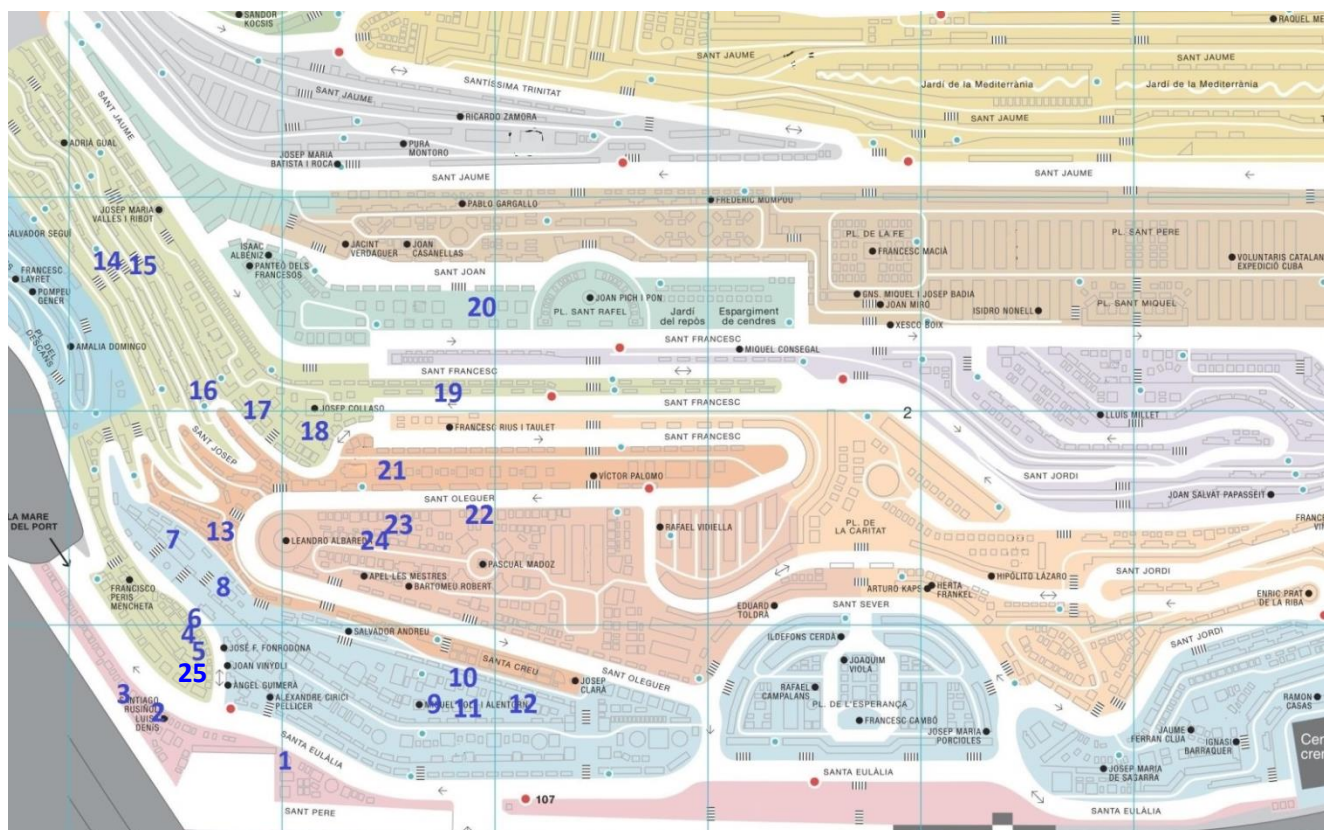

CATÀLEG D'ESCULTURA FUNERÀRIA DEL CEMENTIRI DE MONTJUÏC

HERMANOS VENTURA, ENRIC SERRA i JOAN FIGUERAS, ANTONI PUJOL, JOSEP PLANAS, HERMANOS JUYOL i ALFONS JUYOL, ROBERTO PASSANI, BABOT i RAMON ARJALAGUET, RAMON ARJALAGUET i EDUARD SALA i EDUARD SALA, ANTONI MAS i JOSEP TARRACH, AGUSTÍ CLARÍ, MIQUEL FONT, JOSEP TEIXIDÓ i "SU VIUDA", JUAN BARBA, JOSEP ROMEO, FONERIA MASRIERA CAMPINS, JOSEP DALMAU, LLUÍS NOGUÉS, JOAN VIVES i MANUEL ALBAREDA, EDUARD PAGÉS CASAMITJANA, JOSÉ PEÑA, RICARD PADRÓ i SENTO, HERMANOS FRANZI, MANUEL BADUELL, MARIANO SANGENÍS, JOSÉ ZAMORA, PABLO CARBONELL, ANTONI COLL, VÍCTOR CUSÍ, PAU DEULOFEU, G. FARRÉS, DAMIÀ PRADELL i PERE RICART.

HERMANOS VENTURA

	<u>Obra</u>	<u>Firma</u>	<u>Via</u>	<u>Agrupació</u>	<u>Número</u>
1.	Panteó Agustín Goytiso	Sí	Santa Eulàlia	1	17
2.	Panteó Vicente Fernández	Sí	Santa Eulàlia	1	Q
3.	Tomba família Rifa	Sí	Santa Eulàlia	1	M
4.	Panteó Lorenzo Fradera	Sí	Santa Eulàlia	2	18
5.	Panteó Hemeterio Camps	Sí	Santa Eulàlia	2	19
6.	Panteó família Miralda Oms	Sí	Sant Josep	2	17 bis
7.	Panteó família Mallol y Codina	No	Sant Josep	3	9
8.	Panteó família Liró	Sí	Sant Josep	3	30
9.	Panteó Gasch Deniel antic Adelaida Roig	Sí	Santa Eulàlia	3	60
10.	Panteó família Salvador Coromina	Sí	Santa Eulàlia	3	126
11.	Panteó Rocaber	Sí	Santa Eulàlia	3	105
12.	Panteó Adela Domenech	No	Santa Eulàlia	3	98
13.	Panteó Plaja i Patxot	Sí	Sant Oleguer	4	G
14.	Panteó Ramona Soler	Sí	Sant Josep	2	86
15.	Panteó família Casadella	Sí	Sant Josep	2	103
16.	Tomba menor Miguel Moragas	Sí	Sant Josep	2	125
17.	Panteó família Rabasso	No	Sant Josep	2	35
18.	Panteó Pedro Campilla	Sí	Sant Josep	2	41
19.	família Farge	Sí	Sant Francesc	2	6
20.	Panteó Emilia Codonyet	No	Sant Francesc	8	13
21.	Panteó família Rodríguez	Sí	Sant Oleguer	4	9
22.	Panteó família Jose Diaz Rodríguez	Sí	Sant Oleguer	5	27
23.	Panteó Gumersindo Cortés	Sí	Sant Oleguer	5	G
24.	Panteó família José Martínez	Sí	Sant Oleguer	5	12
25.	Panteó família Surroca	No	Santa Eulàlia	2	L2

1. Panteó Agustín Goytisoló¹.

2. Panteó Vicente Fernández.

3. Tomba família Rifà².

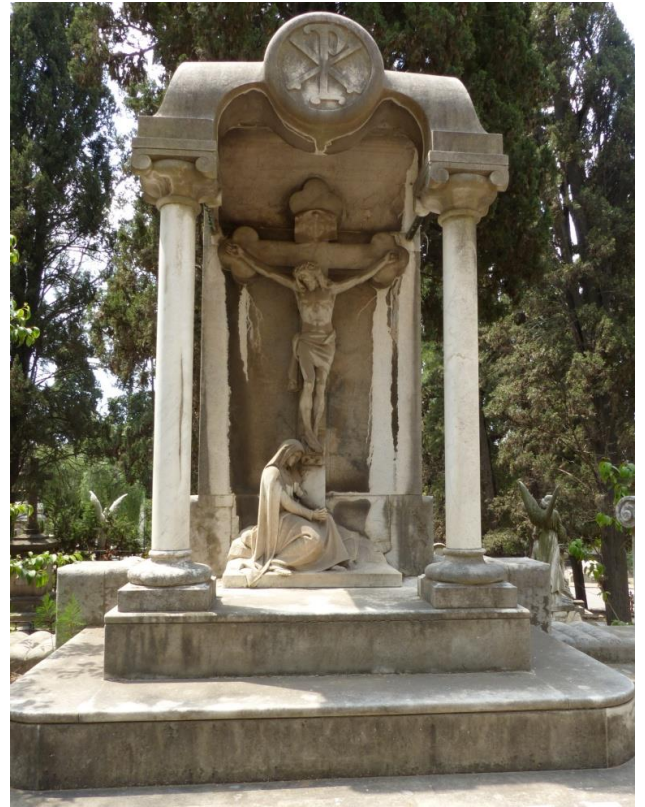
4. Panteó Lorenzo Fradera.

¹ “En el cementerio nuevo”, *La Vanguardia*, 2 de Noviembre de 1890, p.2; ESCUR, Núria. “De héroes y tumbas”, *La Vanguardia* (VIVIR EN BARCELONA), 17 de Mayo de 2000, p.4; PONS I TRABAL, Joan Baptista. *Monumentos funerarios coleccionados*, Barcelona, J. Bt^a Pons C^o, (19—s/f). Làmina LV; MARTÍ I LÓPEZ, Elisa. *El Cementiri de Montjuïc : somnis de Barcelona*, Barcelona, Ajuntament de Barcelona. Cementiris de Barcelona, 2008, pp. 210, 231.

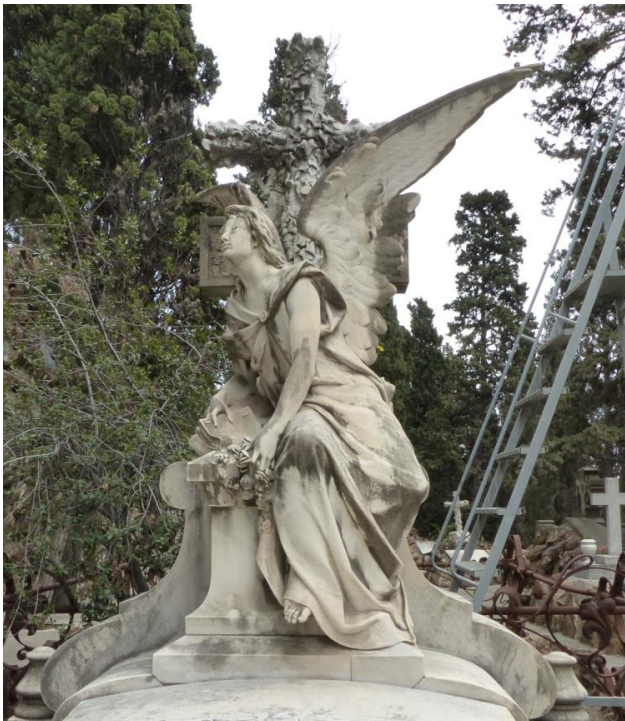
² *La Vanguardia*, 28 de octubre de 1901, p. 2; *La veu de Catalunya*, 23 d’octubre de 1901, edició vespre, p. 4.

5. Panteó de Hemeterio Camps.

6. Panteó de la família Miralda Oms.

7. Panteó de la família Mallol i Codina³.

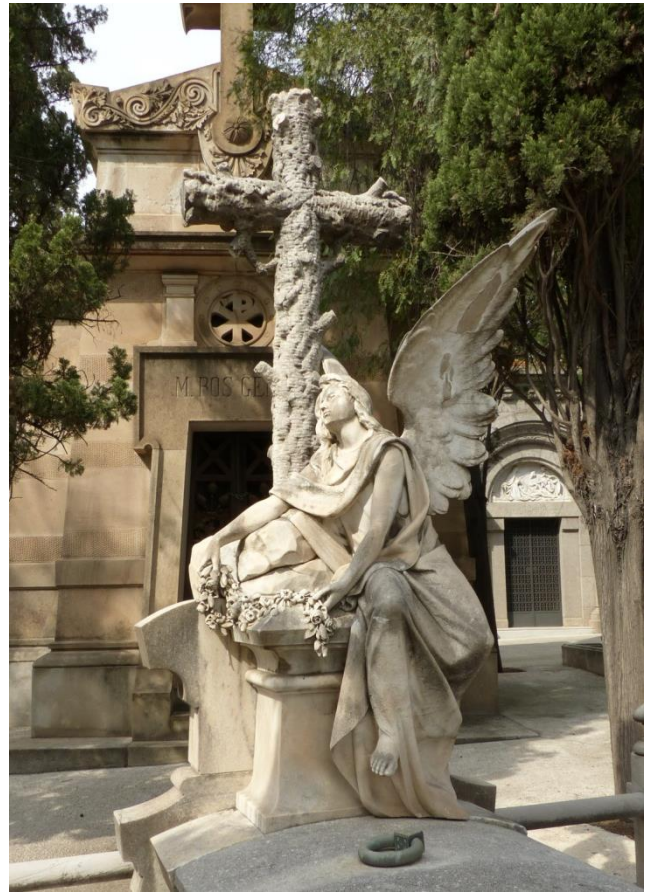
8. Panteó de la família Liró i detall de l'escultura⁴.

³ “Los Cementerios”, *La Vanguardia*, 1 de noviembre de 1896, pp. 1-2.

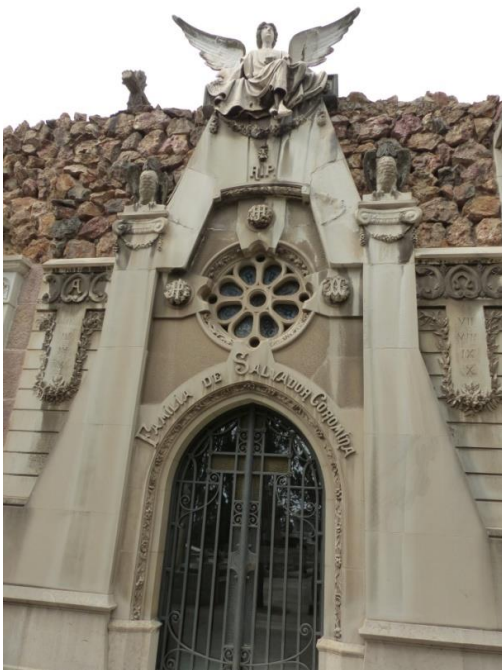
⁴ *La Vanguardia*, 2 de Noviembre de 1889, p. 2.

9. Panteó Gasch Daniel, antic Adelaida Roig⁵.

11. Panteó Rocaber.

10. Panteó de la família Coromina amb el detall de l'escultura de l'àngel que el corona.

⁵ “Los Cementerios”, La Vanguardia, 1 de Noviembre de 1894, p. 3; “Los cementerios” La Publicidad, 1 de noviembre de 1894, p. 2; MARTÍ I LÓPEZ, Elisa. *El Cementiri de Montjuïc : somnis de Barcelona*, Barcelona, Ajuntament de Barcelona. Cementiris de Barcelona, 2008, pp. 213, 231.

12. Panteó Adela Domènech amb detall del cap de la figura femenina⁶.

13. Panteó Plaja Patjot⁷.

14. Panteó Ramona Soler amb detall de l'àngel de la façana⁸.

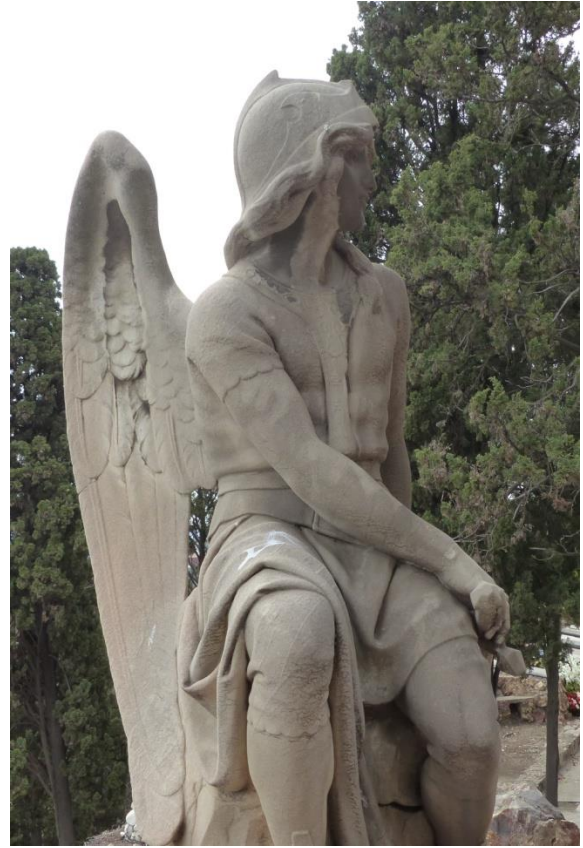
⁶ “Los Nous Panteons del Cementiri del S.E”, *Il·lustració catalana*, 2a època, número 74 ,30 de octubre de 1904, p.720; *La Vanguardia*, 1 de Noviembre de 1904, p. 2; *La Veu de Catalunya*, 1 de novembre de 1904, edició matí, p. 2; PONS I TRABAL, Joan Baptista. *Monumentos funerarios coleccionados*, Barcelona, J. Bt^e Pons C^o, (19—s/f), làmina XIV; MARTÍ I LÓPEZ, Elisa. *El Cementiri de Montjuïc : somnis de Barcelona*, Barcelona, Ajuntament de Barcelona. Cementiris de Barcelona, 2008, p. 169, 231.

⁷ “La conmemoración de los difuntos”, *La Vanguardia*, 1 de Noviembre de 1895, pp. 1-2; “Los cementerios” *La Dinastía*, 1 de noviembre de 1895, p. 2; *Hispania*, número 41, 30 de octubre de 1900, p.374. MARTÍ I LÓPEZ, Elisa. *El Cementiri de Montjuïc : somnis de Barcelona*, Barcelona, Ajuntament de Barcelona. Cementiris de Barcelona, 2008, pp. 213, 231.

⁸ “Los Cementerios”, *La Vanguardia*, 28 de octubre de 1909, p.10; *La Veu de Catalunya*, 31 d’octubre de 1908, edició vespre, p. 4.

15. Panteó família Casadella⁹.

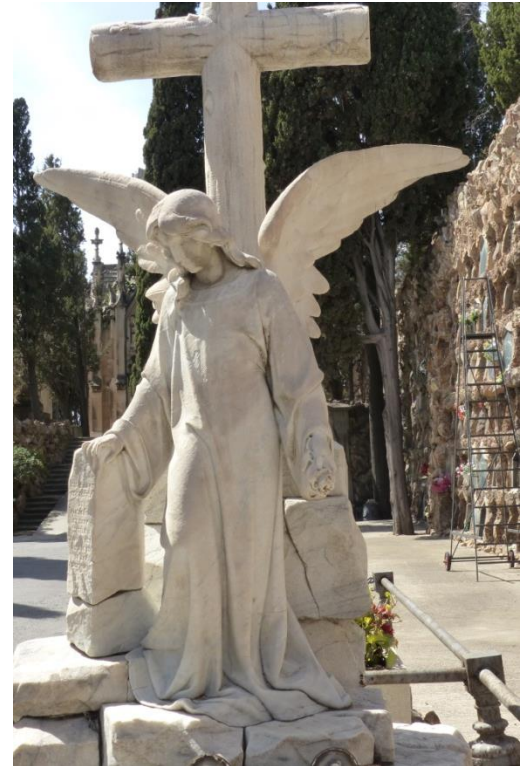
16. Tomba menor Miguel Moragas¹⁰.

17. Panteó família Rabassó¹¹.

18. Panteó Pedro Campilla¹².

19. Tomba família Farge¹³.

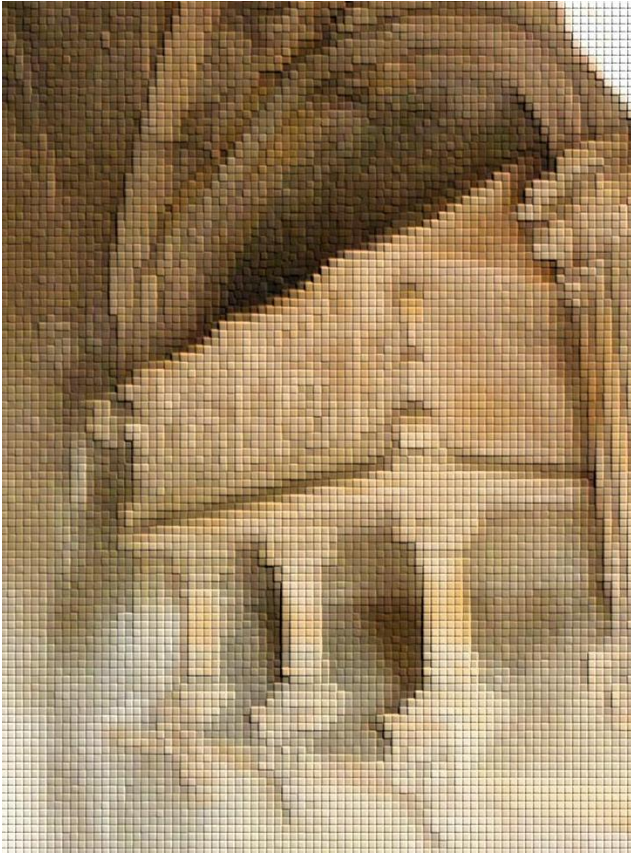
⁹ *La veu de Catalunya*, 29 d'octubre de 1900, edició matí, p. 4; "Los Cementerios", *La Vanguardia*, 1 de noviembre de 1900, p. 5.

¹⁰ "Los Cementerios", *La Vanguardia*, 1 de noviembre de 1896, pp. 1-2.

¹¹ "Los Cementerios", *La Vanguardia*, 1 de Noviembre de 1897, p.4; "Los cementerios", *La Dinastía*, 1 de noviembre de 1895, p. 2; PONS I TRABAL, Joan Baptista. *Monumentos funerarios coleccionados*, Barcelona, J. Bt^a Pons C^o, (19—s/f), Làmina XVIII; *Anuario de la asociación de Arquitectos de Barcelona*, Barcelona, 1905, p. 584. MARTÍ I LÓPEZ, Elisa. *El Cementiri de Montjuïc: somnis de Barcelona*, Barcelona, Ajuntament de Barcelona. Cementiris de Barcelona, 2008, pp. 214, 231.

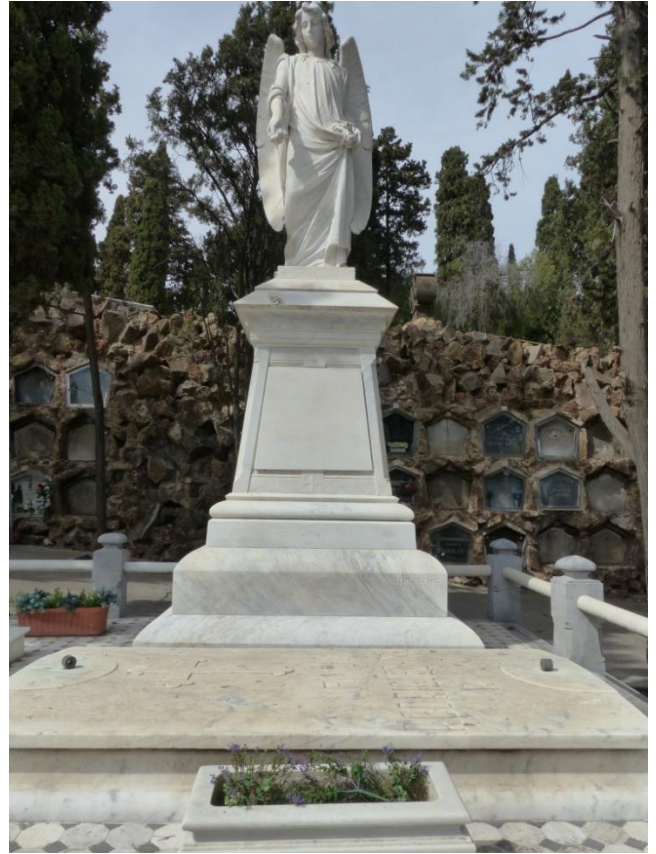
¹² "Los Cementerios", *La Vanguardia*, 1 de Noviembre de 1894, p. 3; "Los cementerios" *La Dinastía*, 2 de noviembre de 1894, p. 2.

20. Treballs interiors del Panteó d'Emilia Codonyet ¹⁴.

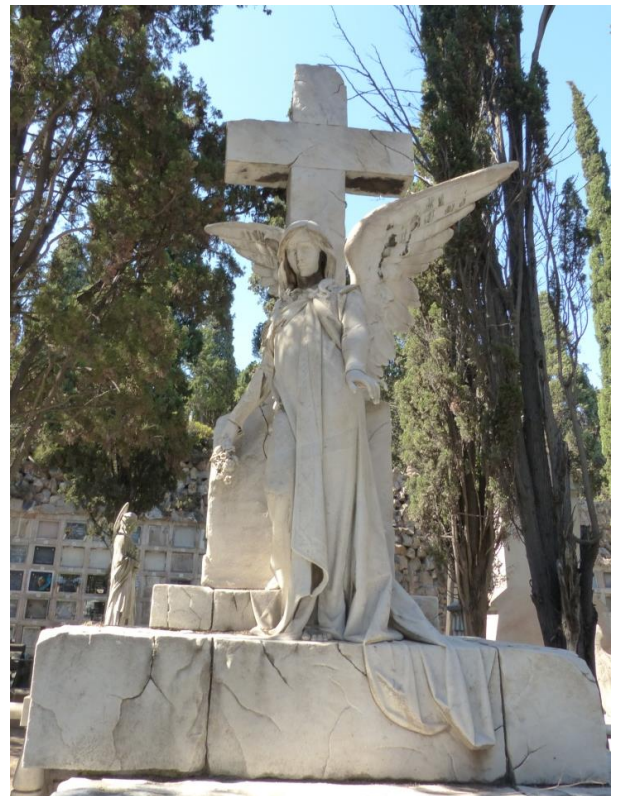
*Fotografia eliminada ja que correspon a l'interior d'un panteó i no es pot publicar.

21. Panteó de la família Rodríguez.

22. Panteó de la família de José Díaz Rodríguez ¹⁵.

24. Panteó de la família de José Martínez ¹⁶.

¹³ *La veu de Catalunya*, 30 de novembre de 1899, edició vespre, p. 2; “Los Cementerios”, *La Vanguardia*, 1 de novembre de 1899, pp. 4-5.

¹⁴ PONS I TRABAL, Joan Baptista. *Monumentos funerarios coleccionados*, Barcelona, J. Bt^e Pons C^o, (19—s/f), làmina LVIII; MARTÍ I LÓPEZ, Elisa. *El Cementiri de Montjuïc: somnis de Barcelona*, Barcelona, Ajuntament de Barcelona. Cementiris de Barcelona, 2008, pp. 210, 231.

¹⁵ “Los Nous Panteons del Cementiri del S.E”, *Il·lustració catalana*, 2a época, número 74 ,30 de octubre de 1904, p. 722.

¹⁶ LL. “Arte funerario”, *La Ilustracion Artística*, número 1140, Barcelona, 2 de noviembre de 1903, pp. Portada y 716.

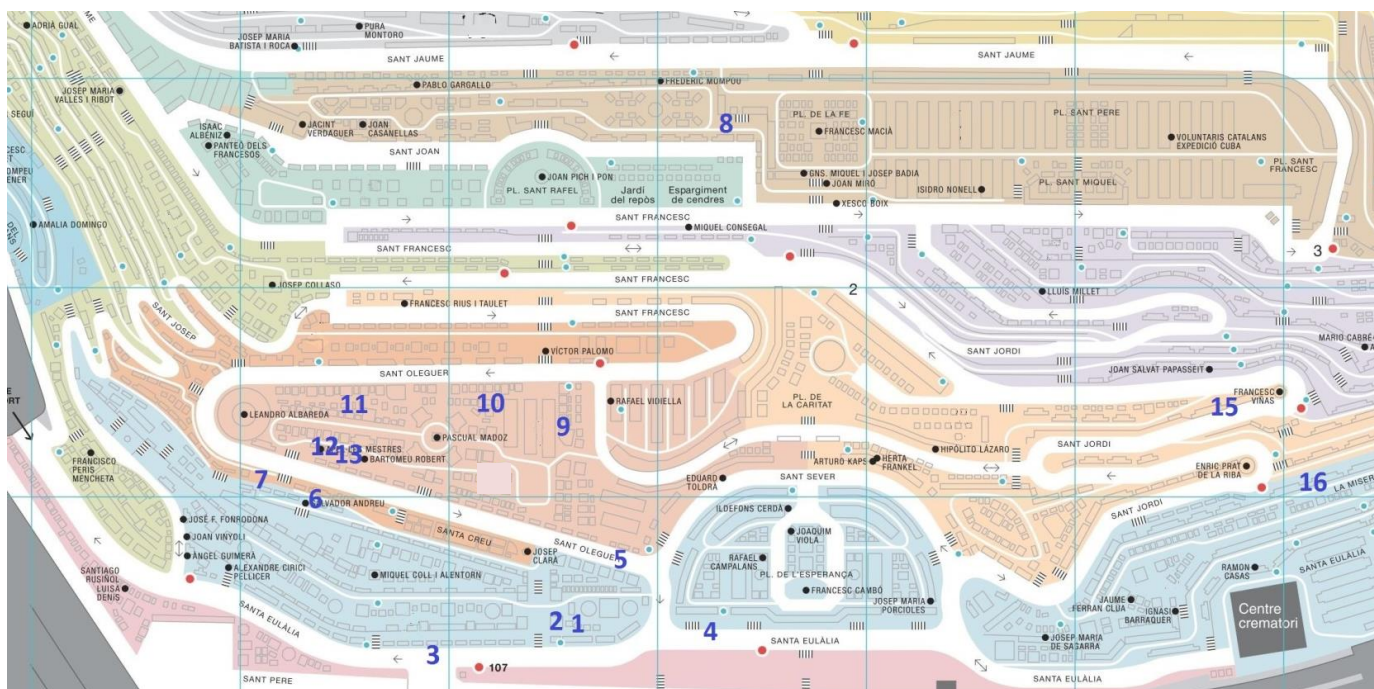
23. Panteó de Gumersindo Cortés Rovira amb detall de la firma¹⁷.

25. Escultura del panteó Puigventós¹⁸. Posteriorment va ser retirada d'aquest panteó que ja no existeix i situada en l'actual panteó Surroca. Al Cementiri d'Arenys de Mar els escultors van fer servir el mateix model per realitzar un altre panteó.

¹⁷ “Los Cementerios”, *La Vanguardia*, 1 de noviembre de 1899, pp.4-5. En aquest article es cita com a autor l'escultor Baldomero Cabré, encara que la signatura de Ventura Germans és ben visible al peu de la mateixa; MARTÍ I LÓPEZ, Elisa. *El Cementiri de Montjuïc : somnis de Barcelona*, Barcelona, Ajuntament de Barcelona. Cementiris de Barcelona, 2008, pp. 215, 231.

¹⁸ *Il·lustració catalana*. 2a època, núm. 387 (6 nov. 1910)

	<u>Obra</u>	<u>Firma</u>	<u>Via</u>	<u>Agrupació</u>	<u>Número</u>
1.	Panteó Juan Fló Escudé	Sí	Santa Eulàlia	3	69
2.	Panteó Malagrida i Fontanet	Sí	Santa Eulàlia	3	91
3.	Hipogeu família Casals	Sí	Santa Eulàlia	3	R
4.	Panteó família Ortega Costa	Sí	Santa Eulàlia	3	150
5.	Hipogeu Miquel Estivill	Sí	Sant Oleguer	5	9
6.	Hipogeu consorts Anglas-Ribot	Sí	Santa Eulàlia	3	U
7.	Panteó consorts More Baron	Sí	Santa Creu	4	L
8.	Panteó família Aranda	Sí	Sant Joan	9	48
9.	Panteó Manuela Lavilla	No	Sant Oleguer	5	44
10.	Panteó família Berga	Sí	Sant Oleguer	5	135
11.	Panteó Pedro Gras	Sí	Sant Oleguer	5	H
12.	Panteó Rosita Torres	Sí	Sant Oleguer	5	106
13.	Panteó Rodrigo Rubert Laporta	Sí	Sant Oleguer	5	104
15.	Tomba família Torres Vidal	Sí	Sant Jordi	6	210
16.	Tomba família Vicente Sans	Sí	Sant Jordi	3	158 (a)

1. Panteó Juan Fló Escudé.

3. Hipogeu família Casals.

2. Panteó Malagrida i Fontanet: detall dels relleus escultòrics de la façana i dels marbres interiors ¹⁹.

¹⁹ “Obras en los cementerios”, *La Vanguardia*, 30 de octubre de 1910, pp. 4-5; *La Veu de Catalunya*, 1 de novembre de 1910, edició matí, p. 4; *La Veu de Catalunya*, 1 de novembre de 1911, edició vespre, p. 4; “Obras en los cementerios”, *La Vanguardia*, 29 de octubre de 1914, p. 6; MARTÍ ILÓPEZ, Elisa. *El Cementiri de Montjuïc : somnis de Barcelona*, Barcelona, Ajuntament de Barcelona. Cementiris de Barcelona, 2008, pp. 165, 168, 191, 192, 219, 231.

4. Panteó família Ortega Costa.

5. Hipogeu de Miquel Estivill y família.

7. Hipogeu de los consorts Moré Baron.

6. Hipogeu de los consorts Anglès Ribot. Detall de la façana.

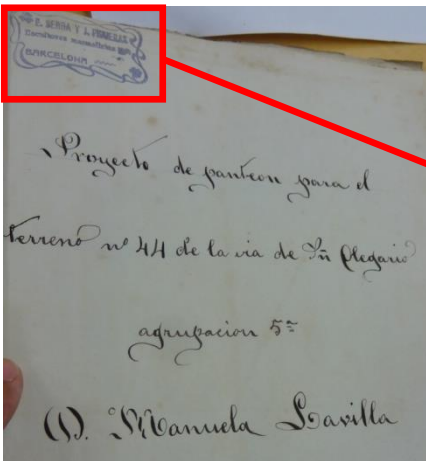
8. Panteó de la família Aranda amb l'àngel que el corona.

15. Tomba de la família Torres Vidal.

10. Panteó família Berga.

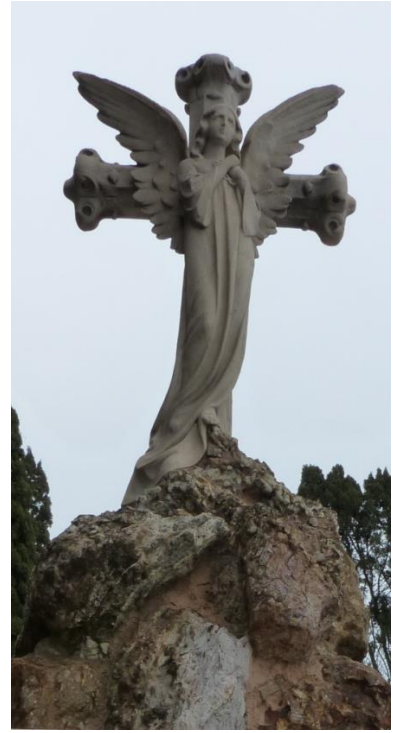
9. Panteó Manuela Lavilla²⁰. La signatura dels autors no s'ha pogut trobar en l'obra ni són citats en les publicacions de l'època, però el seu segell apareix a la portada del projecte original que es guarda a l'Arxiu Contemporani de la Ciutat de Barcelona²¹.

²⁰ "Obras en los cementerios", *La Vanguardia*, 29 de octubre de 1914, p. 6; "Los Cementerios", *La Vanguardia*, 28 de octubre de 1915, pp. 6-7; *La Veu de Catalunya*, 29 d'octubre de 1915, edició matí, p. 4.

²¹ Manuela Lavilla, Vídua de Vergara, Sol·licita Un Permís Per Construir Un Panteó Al Solar Número 44, Via de Sant Oleguer, Agrupació 5a del Cementiri del Sud-oest [Montjuïc]. [Arquitecte: Ignasi Mas Morell]. Número de expediente 9650.

12. Panteó Rosita Torres en pèssim estat de conservació.

16. Tomba de la família de Vicente Sans.

13. Panteó Rodrigo Rubert i Laporta²³.

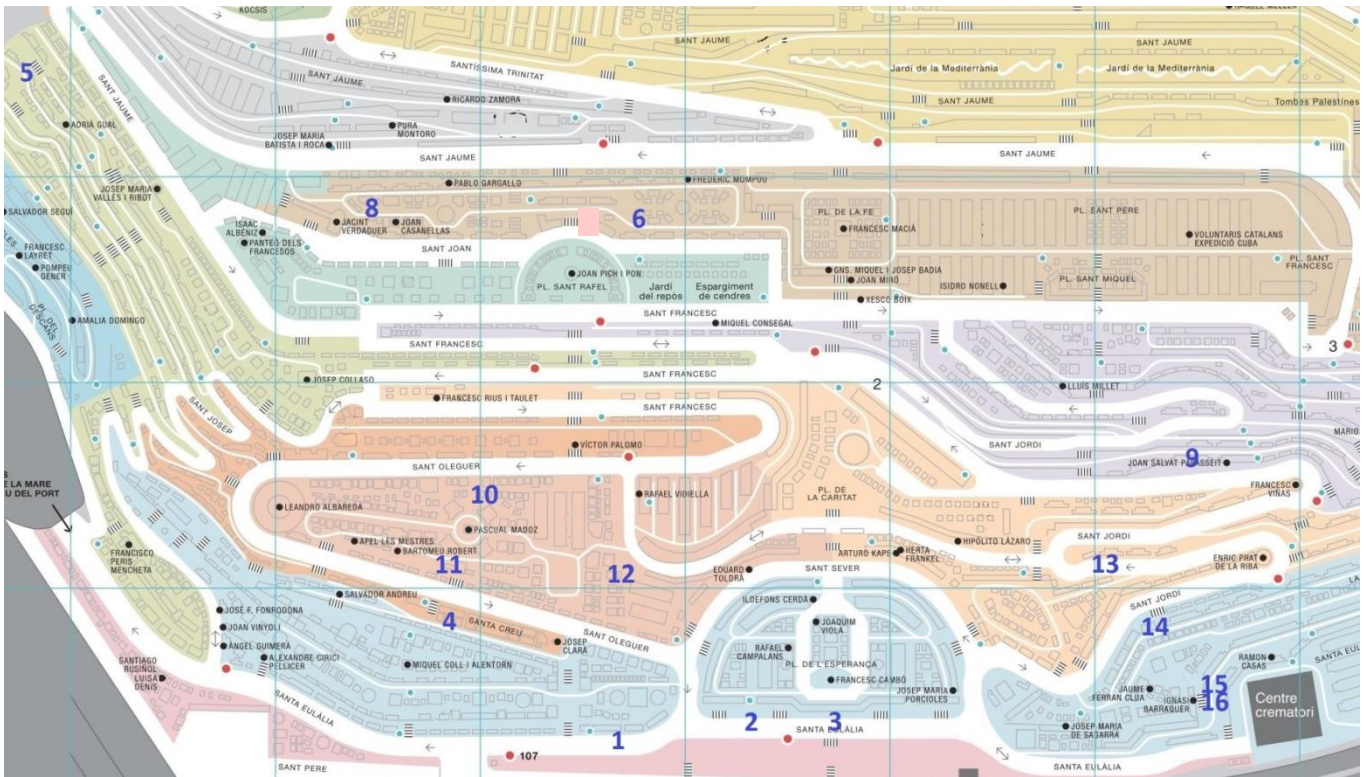

11. Panteó de Pedro Gras i Ana Font²².

²² “En los cementerios”, *La Vanguardia*, 29 de Octubre de 1903, p. 7. En esta publicación se cita como autores a los Hermanos Ventura, pero en la base de la estatua la firma que aparece claramente es la de Serra-Figueras. MARTÍ I LÓPEZ, Elisa. *El Cementiri de Montjuïc : somnis de Barcelona*, Barcelona, Ajuntament de Barcelona. Cementiris de Barcelona, 2008, pp. 217, 230, 234.

²³ “Los Cementerios”, *La Vanguardia*, 1 de noviembre de 1908, p. 4; MARTÍ I LÓPEZ, Elisa. *El Cementiri de Montjuïc : somnis de Barcelona*, Barcelona, Ajuntament de Barcelona. Cementiris de Barcelona, 2008, pp. 169, 218, 231.

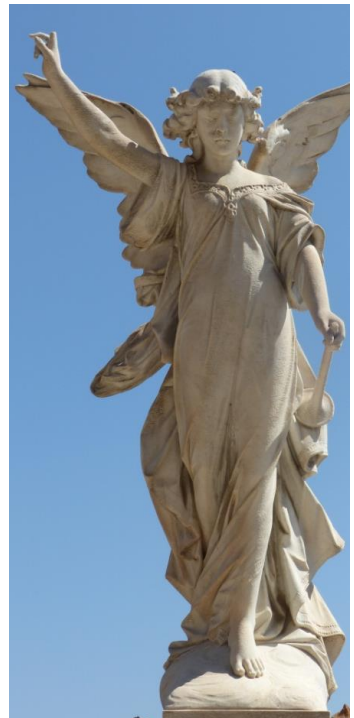
	<u>Obra</u>	<u>Firma</u>	<u>Via</u>	<u>Agrupació</u>	<u>Número</u>
1.	Hipogeu Juan Arch	Sí	Santa Eulàlia	3	39
2.	Hipogeu Rosita Salvador	Sí	Santa Eulàlia	3	9
3.	Panteó família Ballve Boyer	Sí	Santa Eulàlia	3	167
4.	Panteó Nicolau Juncosa	Sí	Sant Oleguer	4	32
5.	Tomba consorts Tió Massaveu	Sí	Sant Josep	2	328
6.	Panteó José Oliver	Sí	Sant Joan	9	103
8.	Panteó Josep Domingo	Sí	Sant Joan	9	66
9.	Tomba menor família Modesto Usón	Sí	Sant Jordi	7	59
10.	Panteó família Villalonga	Sí	Sant Oleguer	5	46
11.	Tomba família García Marca	Sí	Sant Oleguer	5	81-82
12.	Tomba consorts Rabell Biruta	Sí	Sant Oleguer	5	160
13.	Hipogeu família Negre Rafel	Sí	Sant Jordi	6	15
14.	Tomba família Baumann	Sí	Sant Jordi	3	107 (a)
15.	Panteó Família Pijuan	Sí	Misericòrdia	3	221
16.	Panteó Família Arnau-Vilahu	Sí	Misericòrdia	3	220

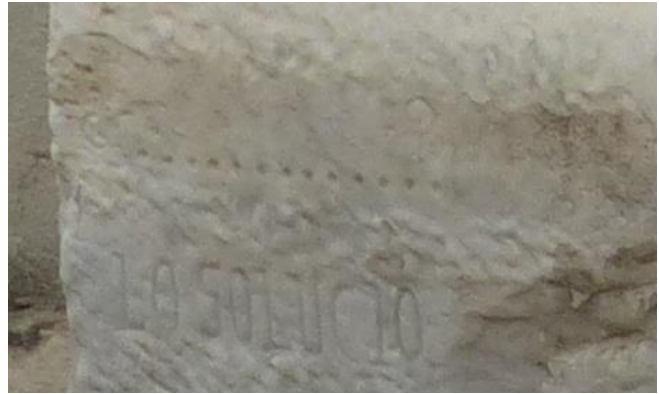
1. Hipogeu de los consorts Juan Arch i Elvira Batet.   2. Hipogeu de Rosita Salvador.

3. Panteó de la família Ballvé Boyer. Conjunt escultòric en la part superior.

9. Tomba de la família de Modesto Usón.

4. Panteó de la família de Nicolau Juncosa. A la base de l'escultura apareix un enigmàtic interrogant seguit de la frase enigmàtica "la solució". Posats en contacte amb els descendents de la família propietària del Panteó, van comentar que la resposta a aquest enigma és "la mort".

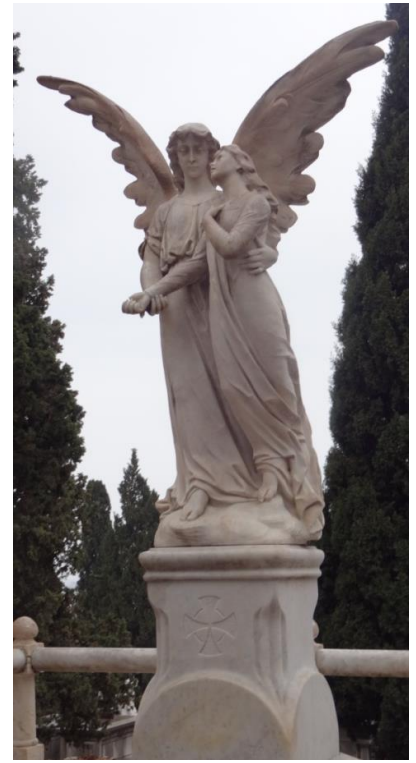

8. Panteó de la família de José Domingo Foix²⁴.

²⁴ MARTÍ I LÓPEZ, Elisa. *El Cementiri de Montjuïc : somnis de Barcelona*, Barcelona, Ajuntament de Barcelona. Cementiris de Barcelona, 2008, pp. 166, 200, 201, 230.

10. Panteó de la família Villalonga.

11. Tomba de la família García Marca.

14. Tomba de la família Baumann.

13. Hipogeu de la família Negre Rafel.

15. Panteó de la família Pijuan amb detall del relleu de la façana.

12. Tomba de los consorts Gabriel Rabell y Dolores Biruta.

16. Panteó de la família Arnau Vilahu.

6. Panteó de la família de José Oliver.

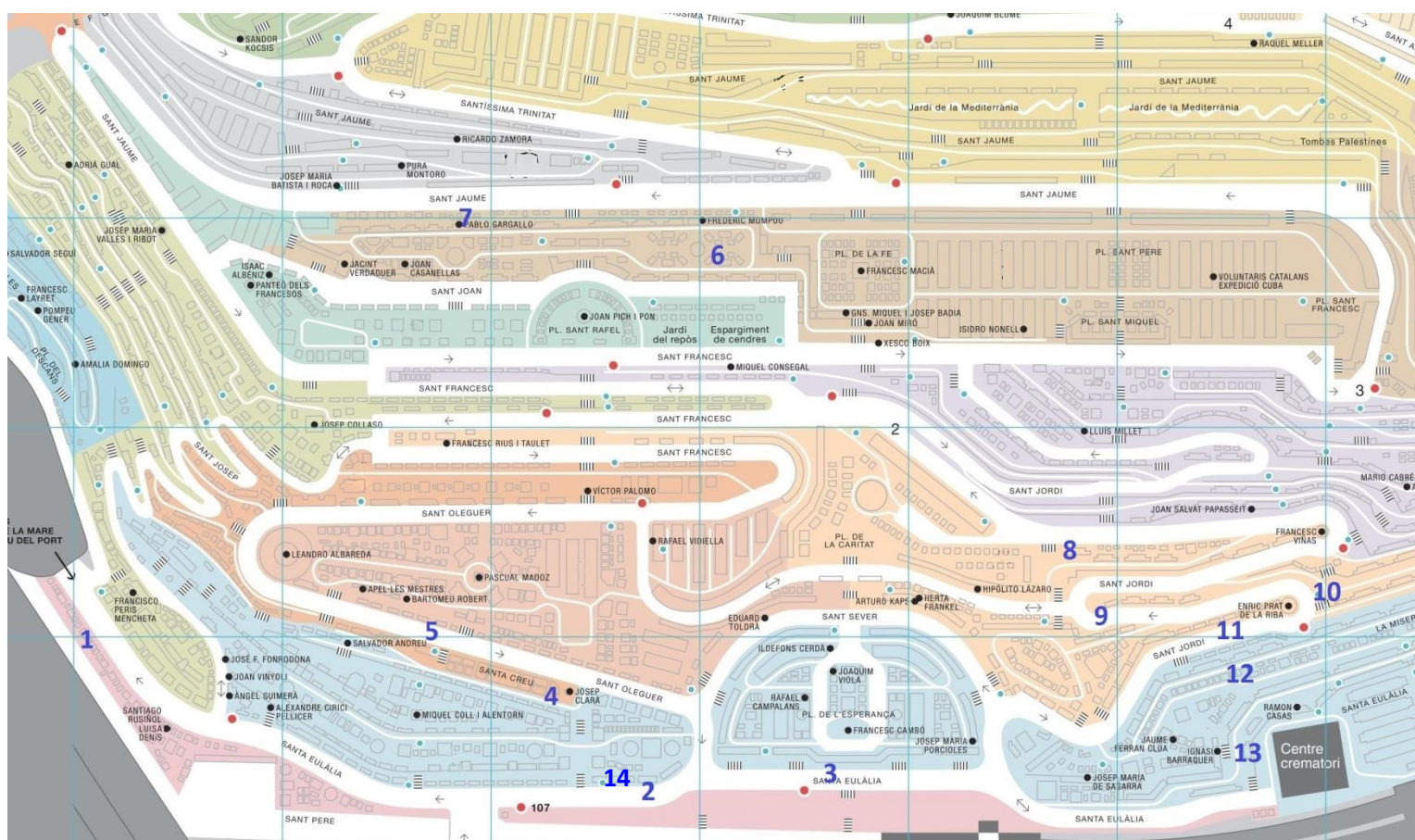

5. Tomba dels consorts Juan Tió i Dolores Massaveu²⁵.

---

²⁵ “Obras en los cementerios”, *La Vanguardia*, 28 de octubre de 1912, p. 8.

JOSEP PLANAS

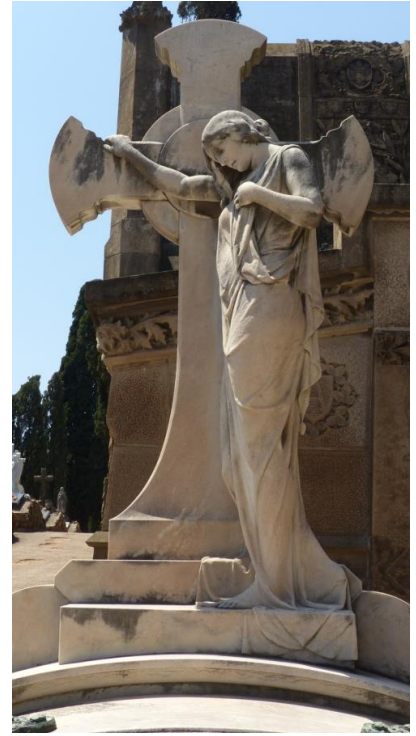
<u>Obra</u>	<u>Firma</u>	<u>Via</u>	<u>Agrupació</u>	<u>Número</u>
1. Tomba major consorts Claret Prieto	Sí	Santa Eulàlia	1	0
2. Hipogeu José Pujol Domingo	Sí	Santa Eulàlia	3	42
3. Panteó Batlló Suñol	Sí	Santa Eulàlia	3	165
4. Panteó Salvador Verdaguer	Sí	Sant Oleguer	4	47
5. Hipogeu família Casacuberta	Sí	Sant Oleguer	5	13
6. Panteó família Pomes Casas	Sí	Sant Joan	9	112
7. Panteó consorts Teixidó Martínez	Sí	Sant Jaume	9	127
8. Tomba consorts Oliver Cugat	Sí	Sant Jordi	6	256-257
9. Hipogeu família Polit	Sí	Sant Jordi	6	22
10. Panteó Magin Batllo	Sí	Sant Jordi	6	29
11. Hipogeu família Vila Miquel	Sí	Sant Jordi	6	9
12. Panteó Antonio Malveyh	Sí	Misericòrdia	3	236
13. Tomba Luis Alarcon	Sí	Misericòrdia	3	296 (a)
14. Tomba Juan Garriga Moner	No	Santa Eulàlia	3	221

1. Panteó de los consorts Ramón Claret i Rafaela Prieto²⁶.

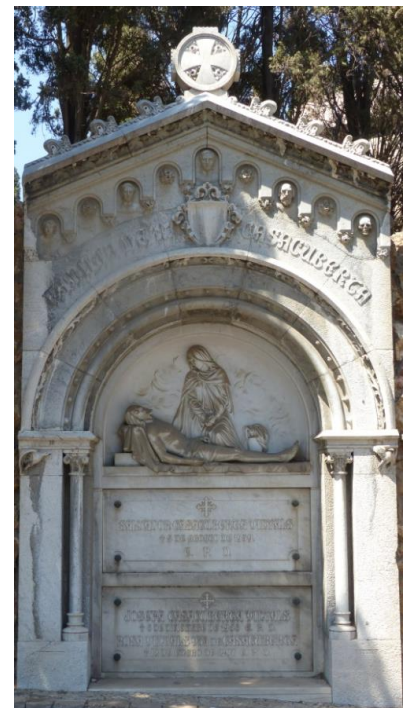
2. Hipogeu de José Pujol Domingo.

4. Panteó de la família de Salvador Verdaguer.

3. Panteó Batlló Suñol. Àngel i detall dels marbres interiors.

5. Hipogeu de la família Casacuberta

²⁶ “En los cementerios”, *La Vanguardia*, 29 de Octubre de 1903, p. 7; *La veu de Catalunya*, 29 d’octubre de 1903, edició matí, p. 4; *La veu de Catalunya*, 31 d’octubre de 1903, edició matí, p. 4. Encara que en l’edició de *La Vanguardia* citen a Germans Ventura com a autor de l’obra, en les dues de *La veu de Catalunya* s’esmenten a Planas, la signatura és visible a la làpida mentre que la de Germans Ventura no apareix ni en aquesta ni en la escultura..

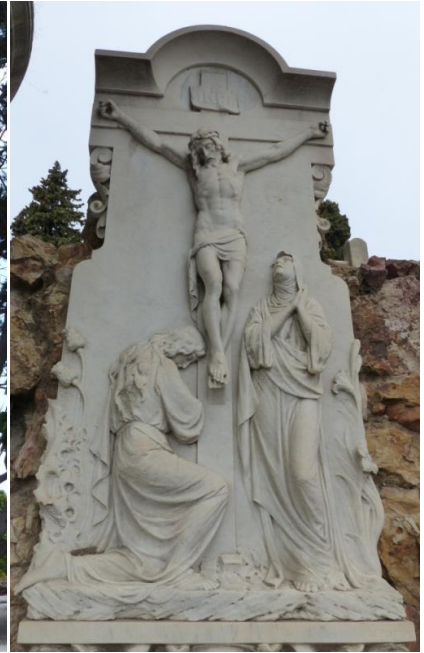

6. Panteó de la família Pomes Casas

14. Tomba de Juan Garriga Moner. Tot i no trobar-se signatura és casi idèntica a l'anterior.

9. Hipogeu de la família Polit.

10. Panteó Magí Batlló amb detall de les figures que es troben a l'entrada.

7. Panteó de los consorts Ricardo Teixidor y Dolores Martínez.

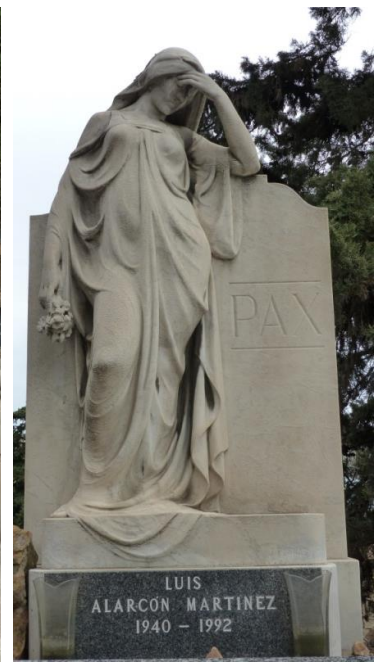
8. Tomba dels consorts Saturnino Oliver y Rosa Cugat.

11. Hipogeu de la família Vila Miquel.

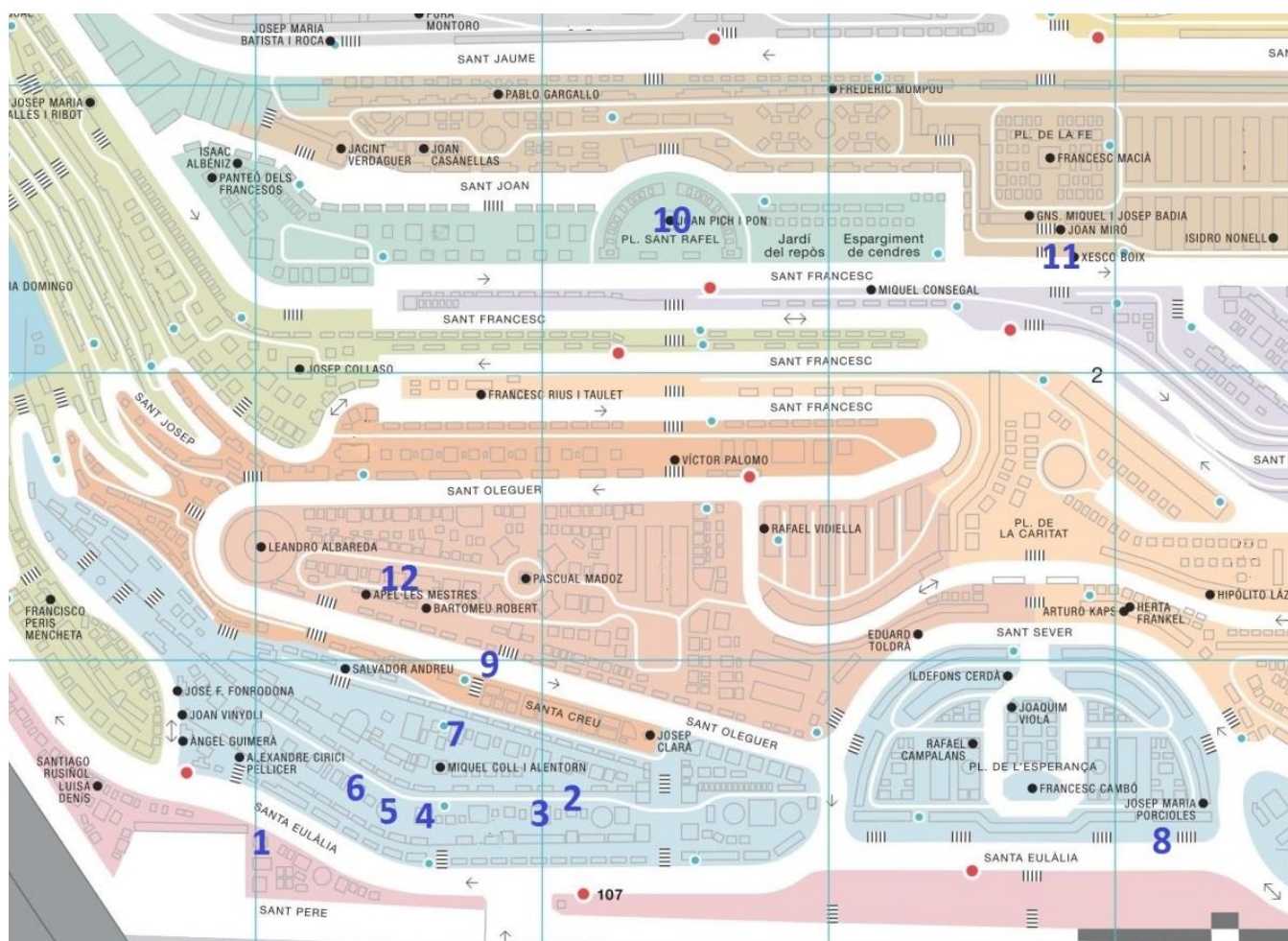

12. Panteó de Antonio Malveyh.

13. Tomba de Luis Alarcón.

HERMANOS JUYOL Y ALFONS JUYOL

	<u>Autor</u>	<u>Obra</u>	<u>Firma</u>	<u>Via</u>	<u>Agrupació</u>	<u>Número</u>
1.	Hnos. Juyol	Panteó Agustí Goytisoló	No	Santa Eulàlia	1	17
2.	Hnos. Juyol	Panteó Roura y Serra	No	Santa Eulàlia	3	45
3.	Hnos. Juyol	Panteó Jose Olano	No	Santa Eulàlia	3	11
4.	Hnos. Juyol	Panteó família Simon	No	Santa Eulàlia	3	13
5.	Hnos. Juyol	Panteó família Nieto	No	Santa Eulàlia	3	14
6.	Hnos. Juyol	Panteó de la Riva	No	Santa Eulàlia	3	15
7.	A. Juyol	Panteó Mata y Guerrero	No	Santa Eulàlia	3	59
8.	A. Juyol	Panteó Família Jose Mateu	Sí	Santa Eulàlia	3	182
9.	A. Juyol	Hipogeu família Llagostera	Sí	Sant Oleguer	5	0
10.	A. Juyol	Panteó Família Pich i Pon	No	Sant Francesc	8	18
11.	A. Juyol	Panteó Tormo	Sí	Sant joan	9	28
12.	A. Juyol	Panteó Maria Josepa Casas	Sí	Sant Oleguer	5	16

1. Panteó Agustín Goytisolo²⁷.

2. Panteó Roure i Serra²⁸.

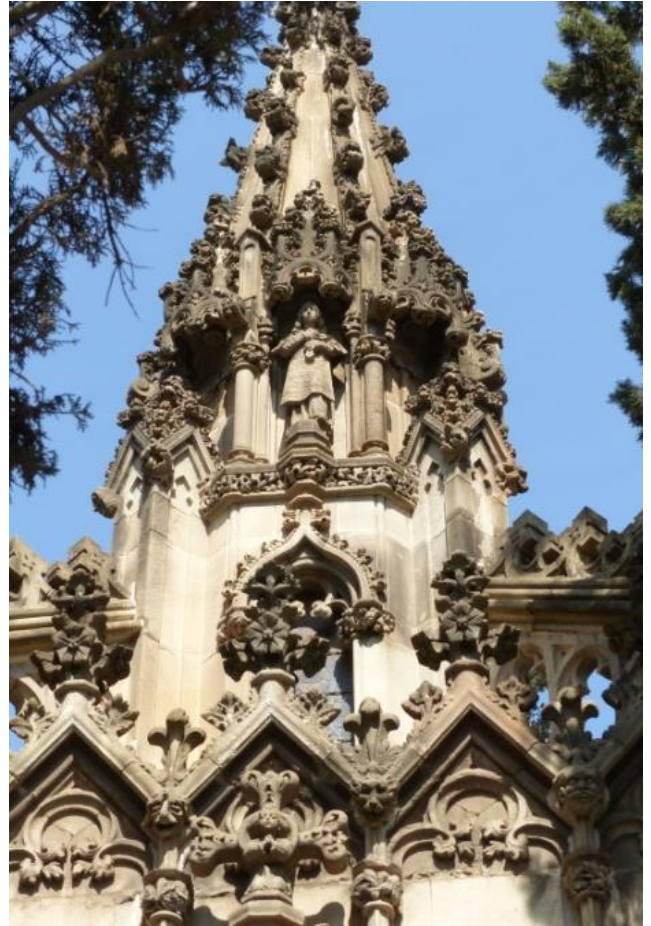
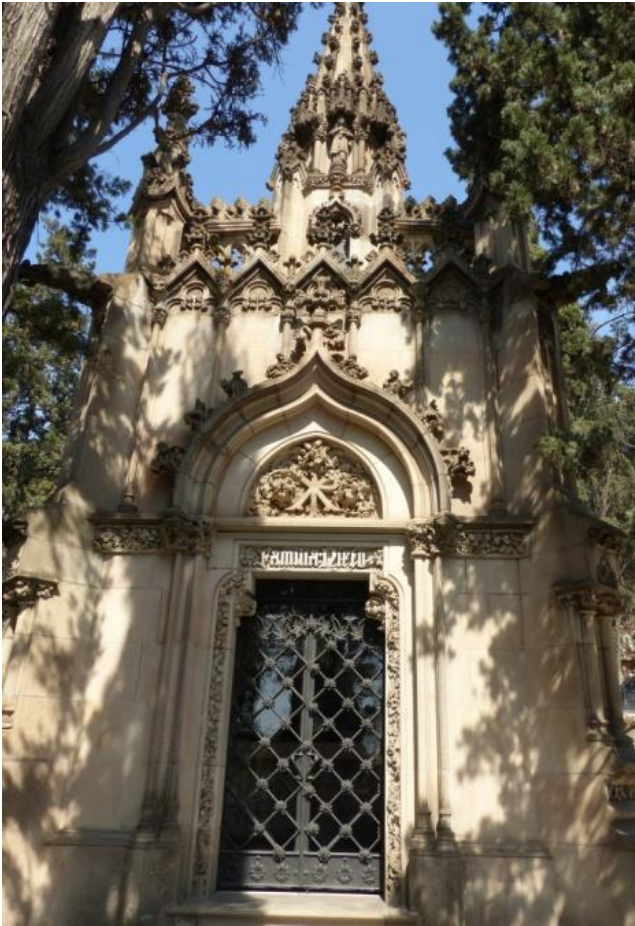

3. Panteó José Olano. Detalls de les diferents figures i relleus que es troben en la seva façana ²⁹.

²⁷ “En el cementerio nuevo”, *La Vanguardia*, 2 de Noviembre de 1890, p. 2; ESCUR, Núria. “De héroes y tumbas”, *La Vanguardia* (VIVIR EN BARCELONA), 17 de Mayo de 2000, p.4; PONS I TRABAL, Joan Baptista. *Monumentos funerarios coleccionados*, Barcelona, J. Bt^a Pons C^o, (19—s/f). Làmina LV; MARTÍ I LÓPEZ, Elisa. *El Cementiri de Montjuïc : somnis de Barcelona*, Barcelona, Ajuntament de Barcelona. Cementiris de Barcelona, 2008, pp. 210, 229.

²⁸ “Los cementerios” *La Publicidad*, 1 de noviembre de 1893, p. 2; “Los Cementerios”, *La Vanguardia*, 1 de Noviembre de 1893, p. 6.

²⁹ “Los Cementerios”, *La Vanguardia*, 1 de noviembre de 1896, pp. 1-2; PONS I TRABAL, Joan Baptista. *Monumentos funerarios coleccionados*, Barcelona, J. Bt^a Pons C^o, (19—s/f), làmina LVII; MARTÍ I LÓPEZ, Elisa. *El Cementiri de Montjuïc : somnis de Barcelona*, Barcelona, Ajuntament de Barcelona. Cementiris de Barcelona, 2008, pp. 214, 229.

5. Panteó de la família Nieto. Detalls de les diferents figures i relleus que es troben en la seva façana ³⁰.

³⁰ “Los Cementerios”, *La Vanguardia*, 1 de noviembre de 1900, p. 5; VEGA Y MARCH, Manuel. “Arte funerario”, *Arquitectura y Construcción*, número 124, Barcelona, noviembre de 1902, pp. 318-327; PONS I TRABAL, Joan Baptista. *Monumentos funerarios coleccionados*, Barcelona, J. Bt^a Pons C^o, (19—s/f), làmina XVII. MARTÍ I LÓPEZ, Elisa. *El Cementiri de Montjuïc : somnis de Barcelona*, Barcelona, Ajuntament de Barcelona. Cementiris de Barcelona, 2008, pp. 215, 229.

6. Panteó de la Riva amb alguns detalls de la seva façana on també poden apreciar-se algunes escultures d'Eusebi Arnau ³¹.

³¹ “Los Cementerios”, *La Vanguardia*, 1 de Noviembre de 1894, p. 3; “La conmemoración de los difuntos”, *La Vanguardia*, 1 de Noviembre de 1895, pp. 1-2; “Los cementerios” *La Dinastía*, 1 de noviembre de 1895, p. 2; *Arquitectura y construcción*, número 131, Barcelona, Junio de 1903, pp. 164-166; V. SALA, Octavio. “Nuevos monumentos funerarios”, *Hojas selectas*, número 73, 1/1908, p. 995; BOHIGAS, Oriol. “Los cementerios como catálogo de arquitectura”. *Cuadernos de Arquitectura y Urbanismo*, número 17, Enero-Febrero de 1973, p. 63; BAREY, André. “L’arquitectura funerària com a mirall d’una complexitat”, *Cuadernos de arquitectura y urbanismo* [s.l.], Col·legi d’Arquitectes de Catalunya, 1980 2385-3271 1980: Núm.: 139 Barcelona de la ciutat pre-industrial al fenomen modernista II, p. 39; PONS I TRABAL, Joan Baptista. *Monumentos funerarios coleccionados*, Barcelona, J. Bt^a Pons C^o, (19—s/f), lámina III; LEROY, Mira. *Materiales y documentos de arte español*, Barcelona, Librería Parera, 1901-1916. MARTÍ I LÓPEZ, Elisa. *El Cementiri de Montjuïc : somnis de Barcelona*, Barcelona, Ajuntament de Barcelona. Cementiris de Barcelona, 2008, pp. 212, 229.

4. Panteó de la família de José Simón³².

7. Panteó de la família Mata y Guerrero³³.

8. Panteó de la família de José Mateu.
Detall de la façana.

9. Hipogeu de la família Llagostera³⁴.

³² “Los Cementerios”, *La Vanguardia*, 1 de Noviembre de 1892, pp. 1-2; “Los cementerios” *La Publicidad*, 1 de Noviembre de 1892, p. 2; BAREY, André. “L’arquitectura funerària com a mirall d’una complexitat”, *Cuadernos de arquitectura y urbanismo* [s.l.], Col·legi d’Arquitectes de Catalunya, 1980 2385-3271 1980: Núm.: 139 Barcelona de la ciutat pre-industrial al fenomen modernista II, p. 40; PONS I TRABAL, Joan Baptista. *Monumentos funerarios coleccionados*, Barcelona, J. Bt^a Pons C^o, (19—s/f), lámina XIX; MARTÍ I LÓPEZ, Elisa. *El Cementiri de Montjuïc : somnis de Barcelona*, Barcelona, Ajuntament de Barcelona. Cementiris de Barcelona, 2008, pp. 211, 229.

³³ “Los Cementerios”, *La Vanguardia*, 1 de Noviembre de 1897, p. 4; PONS I TRABAL, Joan Baptista. *Monumentos funerarios coleccionados*, Barcelona, J. Bt^a Pons C^o, (19—s/f), lámina VII; MARTÍ I LÓPEZ, Elisa. *El Cementiri de Montjuïc : somnis de Barcelona*, Barcelona, Ajuntament de Barcelona. Cementiris de Barcelona, 2008, pp. 214, 229.

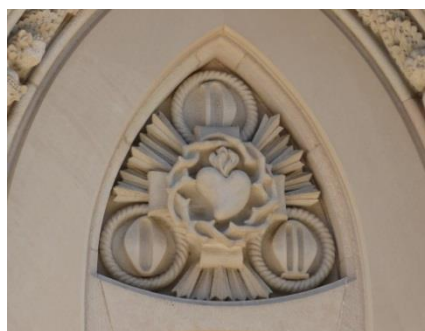
³⁴ *La Vanguardia*, 31 de octubre de 1906, p. 3.

10. Panteó de la família Pich i Pon³⁵.

11. Panteó de la família Tormo³⁶.

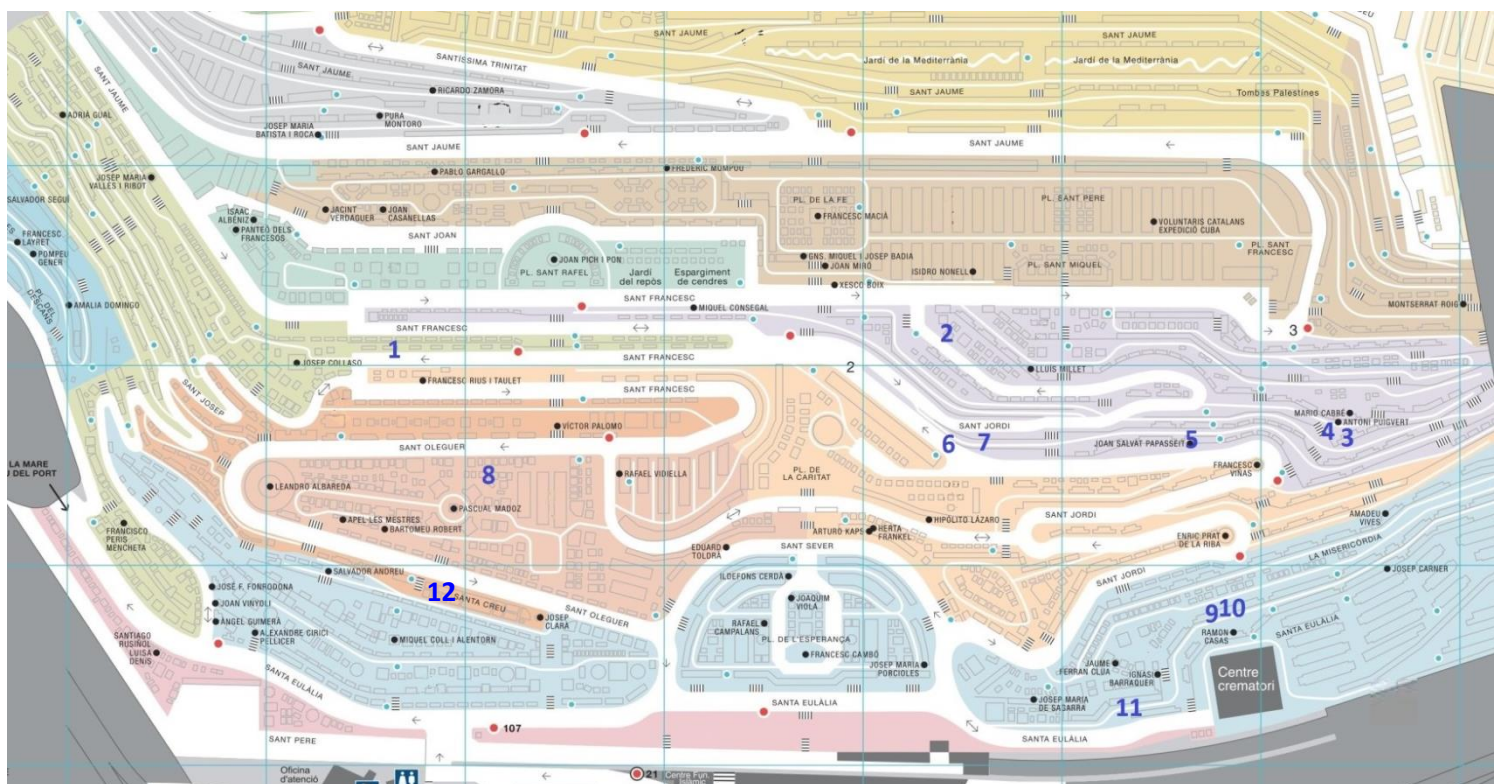
12. Panteó de Maria Josepa Casas i detalls de la façana³⁷.

³⁵ “Obras en los cementerios”, *La Vanguardia*, 29 de octubre de 1914, p. 6; *La Veu de Catalunya*, 30 d’octubre de 1914, edició vespre, p. 4; BOHIGAS, Oriol. “Los cementerios como catálogo de arquitectura”. *Cuadernos de Arquitectura y Urbanismo*, número 17, Enero-Febrero de 1973, p. 62; MARTÍ I LÓPEZ, Elisa. *El Cementiri de Montjuïc : somnis de Barcelona*, Barcelona, Ajuntament de Barcelona. Cementiris de Barcelona, 2008, pp. 167, 170, 203, 204, 229.

³⁶ “Los Cementerios”, *La Vanguardia*, 28 de octubre de 1915, pp. 6-7; *La Veu de Catalunya*, 29 d’octubre de 1915, edició matí, p. 4; “Los Cementerios”, *La Vanguardia*, 27 de octubre de 1916, p. 16-17.

³⁷ ; MARTÍ I LÓPEZ, Elisa. *El Cementiri de Montjuïc : somnis de Barcelona*, Barcelona, Ajuntament de Barcelona. Cementiris de Barcelona, 2008, p. 229.

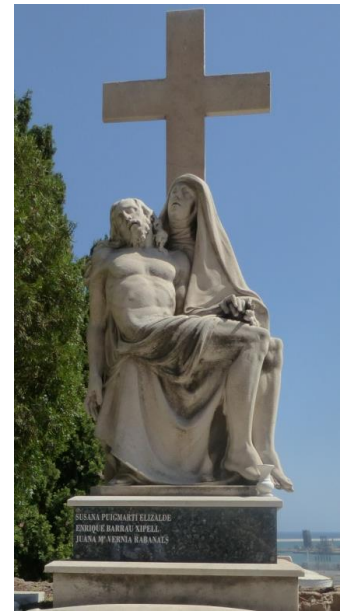
<u>Obra</u>	<u>Firma</u>	<u>Via</u>	<u>Agrupació</u>	<u>Número</u>
1. Tomba família Buxadé Balcells	Sí	Sant Francesc	2	3
2. Panteó consorts Rovira Vilaplana	Sí	Sant Jordi	7	94
3. Tomba menors família Gratacós	Sí	Sant Jordi	7	198-199
4. Tomba menor família Prat	Sí	Sant Jordi	7	310
5. Tomba menor família Xipell Cornell	Sí	Sant Jordi	7	71
6. Hipogeu família Bernadell	Sí	Sant Jordi	7	36
7. Hipogeu família Segu Aicardo	Sí	Sant Jordi	7	HL-19
8. Panteó família Maucci	Sí	Sant Oleguer	5	34
9. Tomba família Pedro Riera	Sí	Misericòrdia	3	254 (a)
10. Tomba família Paytuvi	Sí	Misericòrdia	3	251 (a)
11. Nínxol família Ortí	Sí	Misericòrdia	3	7369
12. Panteó família Terradó	Sí	Sant Oleguer	4	33

1. Tomba família Buxadé Balcells.

2. Panteó de los consorts Rovira Vilaplana.

5. Tomba de la família Xipell Cornell.

3. Tomba de la família Gratacós.

4. Tomba de la família Prat.

10. Tomba de la família Paytuvi.

11. Nínxol de la família Ortí. Passani sovint feia servir altres obres per decorar nínxols. En aquest cas la influència és del Hipogeu de la família Josep Jover, obra present més endavant.

7. Hipogeu de la família Segú Aicardo, amb relleu que copia "el desconsol" de Llimona.

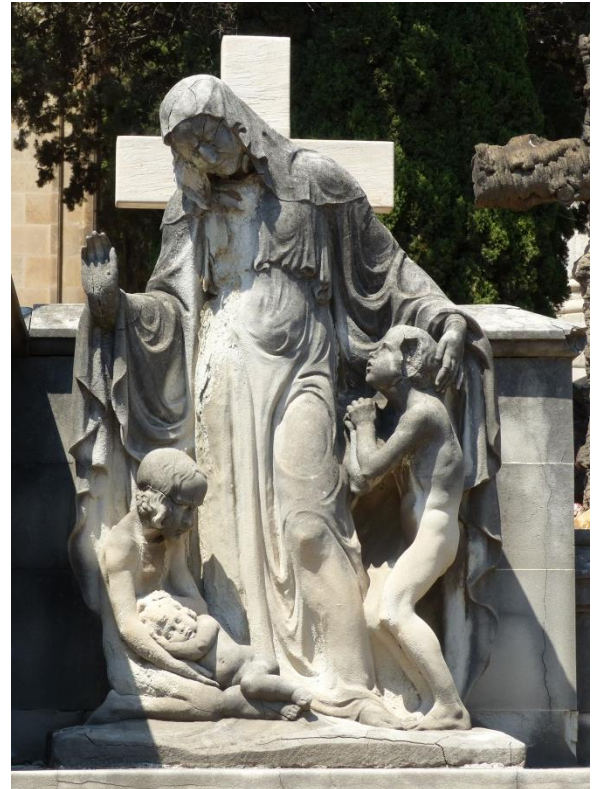
6. Hipogeu de la família Bernadell Rodón. Detall de l'escultura.

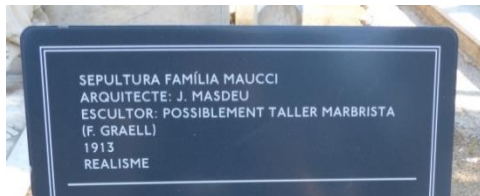

9. Tomba de la família de Pedro Riera.

12. Panteó de la família Terradó.

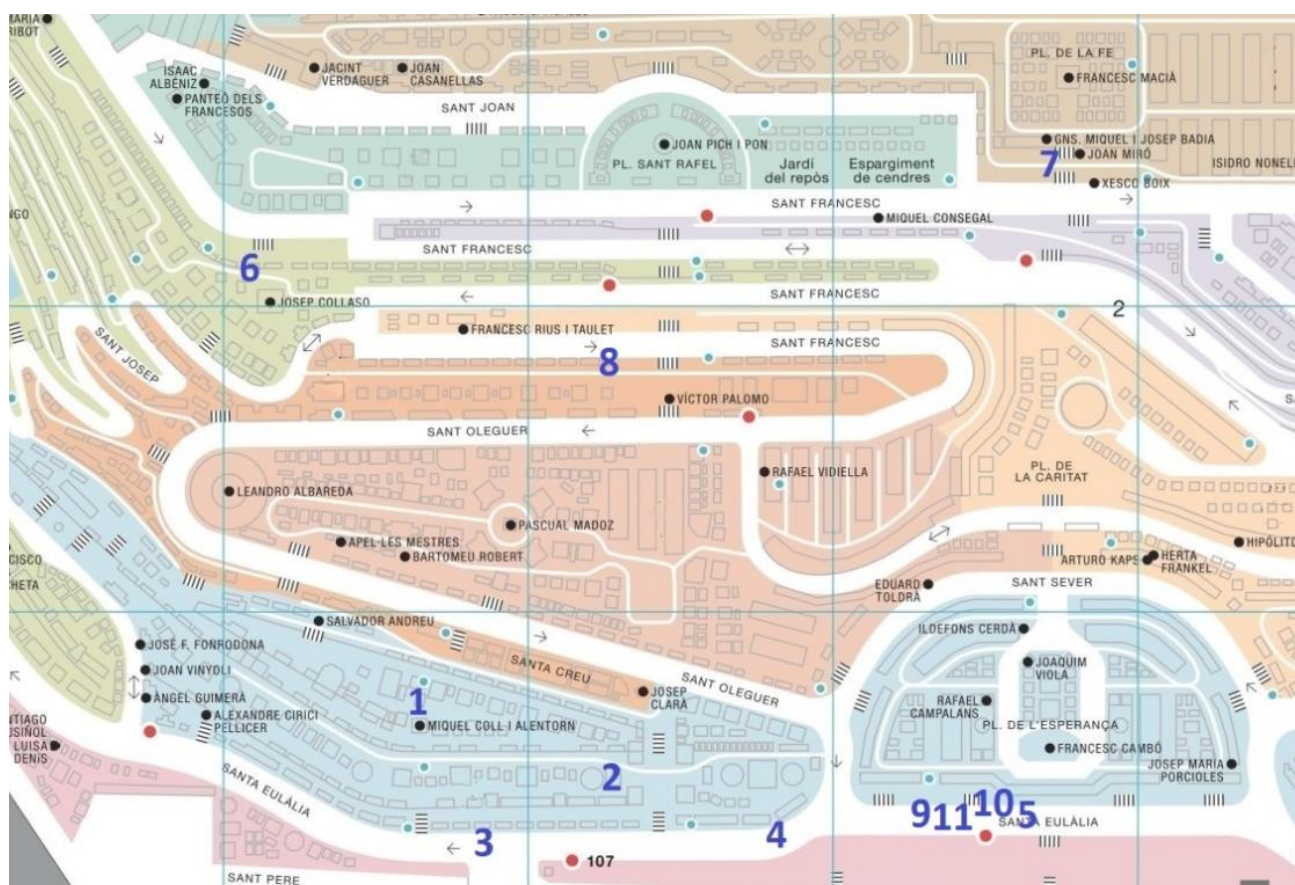

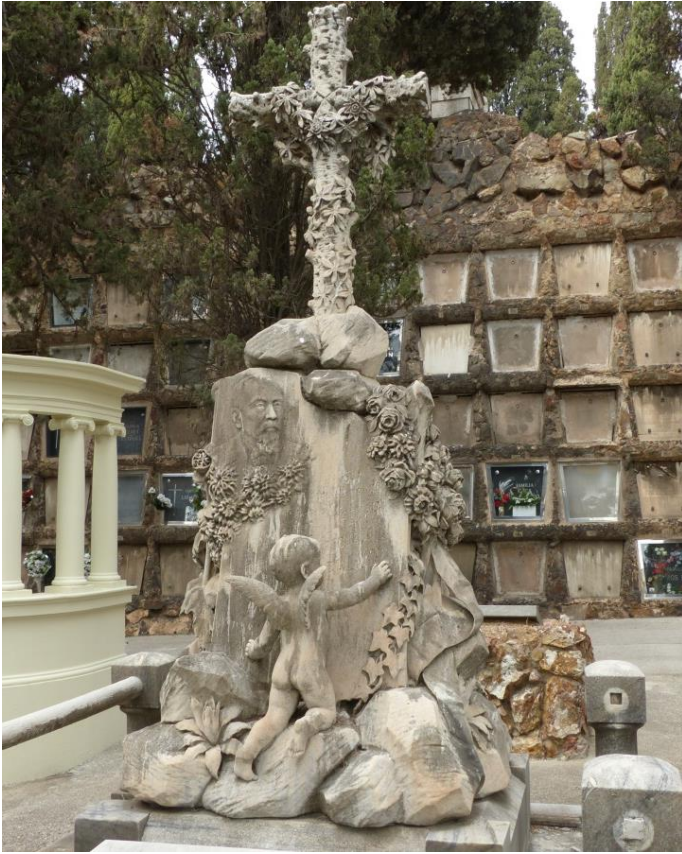
8. Panteó de la família de Manuel Maucci. Encara que en la placa informativa del cementiri s'atribueix l'obra al taller de F. Graell, afirmació que també reproduceix la guia del cementiri de 2008³⁸, la signatura d'aquest autor només apareix en la làpida del Panteó. Si s'observa detingudament a la base d'un dels pilars del conjunt escultòric s'aprecia la signatura de Passani, encara que en aquest cas no precedida per la R de Roberto sinó per una J, el que fa suposar que l'obra va ser realitzada per algun familiar que deuria treballar en el mateix taller.

³⁸ MARTÍ I LÓPEZ, Elisa. *El Cementiri de Montjuïc : somnis de Barcelona*, Barcelona, Ajuntament de Barcelona. Cementiris de Barcelona, 2008, p. 169.

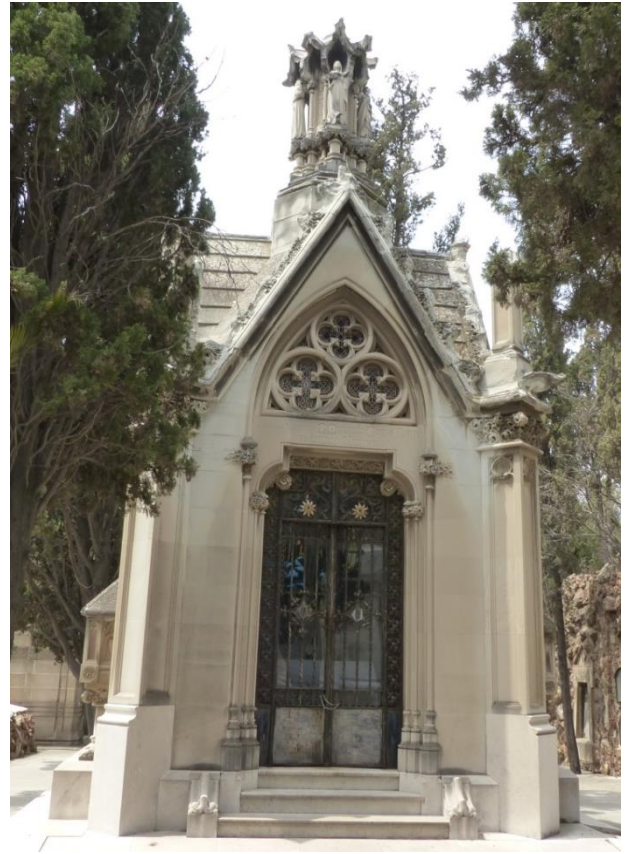
BABOT i RAMON ARJALAGUET, RAMON ARJALAGUET i EDUARD SALA; EDUARD SALA

<u>Autor</u>	<u>Obra</u>	<u>Firma</u>	<u>Via</u>	<u>Agrupació</u>	<u>Número</u>
1. Babot y Arjalagué	Panteó família Argilaga	No	Santa Eulàlia	3	104
2. Babot y Arjalagué	Panteó Ubíos Ibarra	Sí	Santa Eulàlia	3	106-107
3. Babot y Arjalagué	Hipogeu família Recort	Sí	Santa Eulàlia	3	30
4. Babot y Arjalagué	Hipogeu Maria Ventallo	Sí	Santa Eulàlia	3	43
5. Babot y Arjalagué	Panteó Tomás Nicolau	Sí	Santa Eulàlia	3	158
6. Babot y Arjalagué	Tomba José Espasa	Sí	Sant Jaume	2	45-46
7. Babot y Arjalagué	Panteó Juan y Luis Espasa	Sí	Sant Joan	9	35-35bis
8. Babot y Arjalagué	Tomba Torres Barrosos antiga Juan Peruchi	No	Francesc	4	110
9. Arjalagué y Sala	Panteó família Buxo	Sí	Santa Eulàlia	3	151
10. Arjalagué y Sala	Panteó consorts Diotallevi Dulon	Sí	Santa Eulàlia	3	154
11. E. Sala	Panteó Josefa Senillosa	Sí	Santa Eulàlia	3	152

1. Panteó de la família Arguilaga³⁹.

2. Panteó Ubíos Ibarra⁴⁰.

3. Hipogeu de la família Recort.

4. Hipogeu de Maria Ventalló.

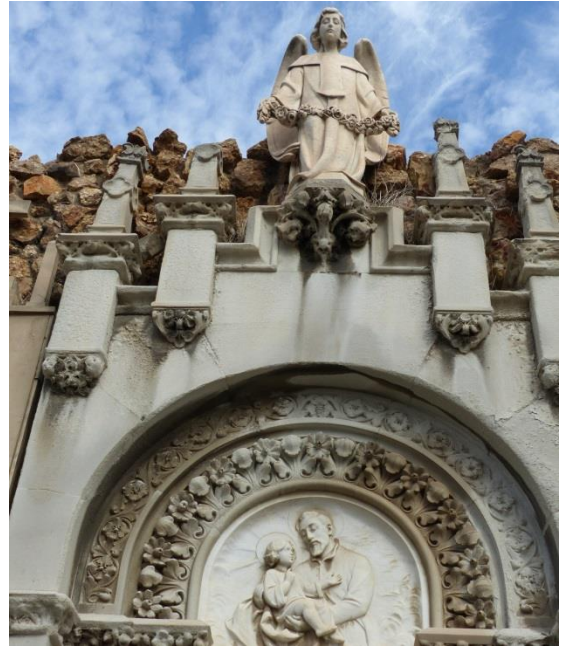
5. Tomba de la família de José Espasa.

³⁹ *La Vanguardia*, 31 de Octubre de 1905, p. 2; *La Veu de Catalunya*, 31 d'octubre de 1905, edició vespre, p. 4.

⁴⁰ *La Vanguardia*, 31 de octubre de 1906, p. 3; "Los Cementerios", *La Vanguardia*, 27 de octubre de 1907, p. 4; *La Veu de Catalunya*, 31 d'octubre de 1907, edició vespre, p. 2; Arquitectura y construcción, número 189, Barcelona, Abril de 1908, làmina 6 y pp. 97, 112, 113, 117; MARTÍ I LÓPEZ, Elisa. *El Cementiri de Montjuïc : somnis de Barcelona*, Barcelona, Ajuntament de Barcelona. Cementiris de Barcelona, 2008, pp. 218, 226.

7. Panteó dels germans Juan i Luis Espasa.

10. Panteó de los consorts Diotalleví y Dulón.

8. Tomba Torres Barroso, antiga Juan Peruchi. En l'obra no pot trobar-se cap signatura, però en l'expedient de col·locació de l'escultura que es troba a l'Arxiu Municipal Contemporani de Barcelona consta com apoderat i responsable del projecte Ramon Arjalaguet⁴¹. Tenint en compte que la data de l'esmentat expedient és de 1905 és de suposar que l'autoria de l'obra és del taller d'Babot i Arjalaguet ja que en aquesta època treballaven junts com pot observar-se en la signatura del Panteó Ubios Ibarra que data entre 1904 i 1907 segons l'expedient del mateix arxiu⁴² i com s'anunciava en l'anuari la Riera de 1908⁴³. Les obres signades per Arjalaguet i Sala són posteriors i les dates que figuren en els expedients corresponen als anys 20⁴⁴.

⁴¹ Arxiu Municipal Contemporani de Barcelona: Rafael *Peruchi* Sol·licita Col·locar una Estàtua a la Tomba Número 110 de la Via de Sant Francesc, Agrupació 4ta del *Cementiri* del Sud-oest [Montjuïc]. Expediente número 6486.

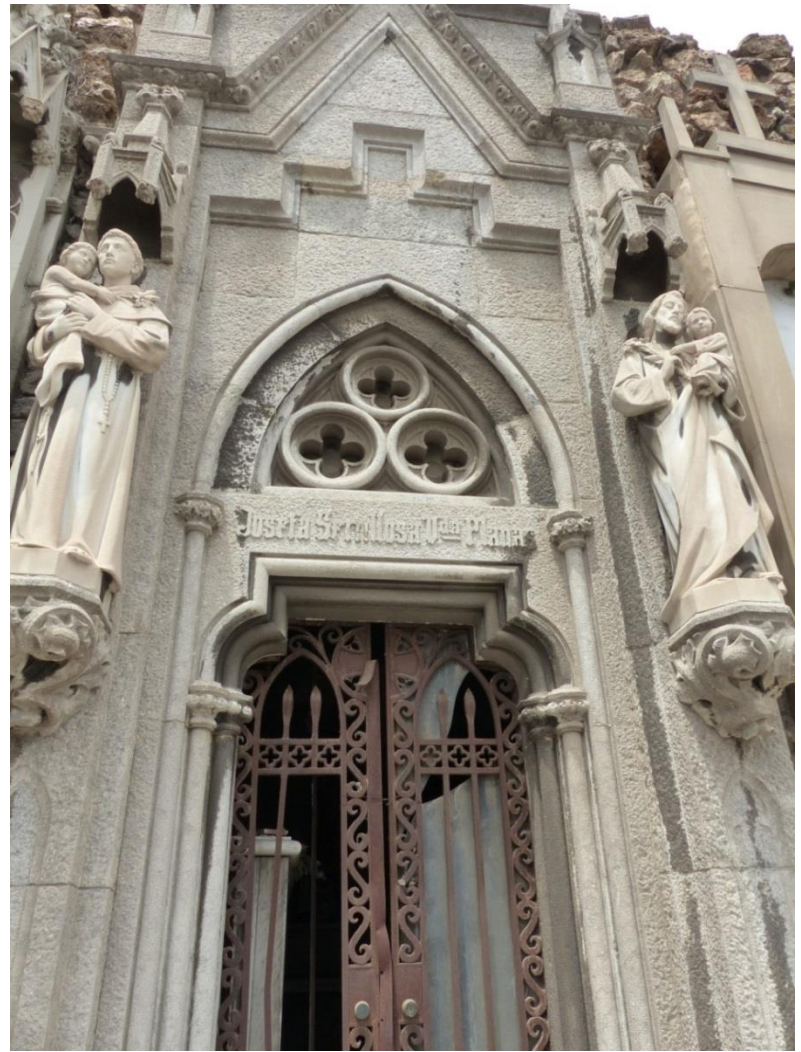
⁴² Arxiu Municipal Contemporani de Barcelona. Victoriana d'*Ubiós* i Ybarra Sol·licita la Construcció d'Un Panteó Als Números 107 1108 de la Via de Santa Eulàlia, Agrupació 3a del *Cementiri* del Sud-oest [Montjuïc. Arquitecte: Josep Azemar i Pont]. Expediente número 6010.

⁴³ RIERA, Eduardo (dir.). *Anuario-Riera. General y exclusivo de España*, 1908, p. 973.

⁴⁴ Arxiu Municipal Contemporani de Barcelona.: Sol·licitud de Manuela *Dulon* Harriet Per a l'Adquisició de l'Arc-cova Número 154 de la Via de Santa Eulàlia, Agrupació 3a. del *Cementiri* del Sud-oest [Montjuïc]. [I Posterior Sol·licitud Per a Construir Un Panteó. José Masdeu, Mestre d'Obres, i Agustí Domingo Verdaguer, Arquitecte Encarregat de Cementiris]. Expediente número 12533 ; Arxiu Municipal Contemporani de Barcelona. Francesc *Buxó* Canibell Sol·licita l'Adquisició de l'Arc-cova Número 151, Via de Santa Eulàlia,

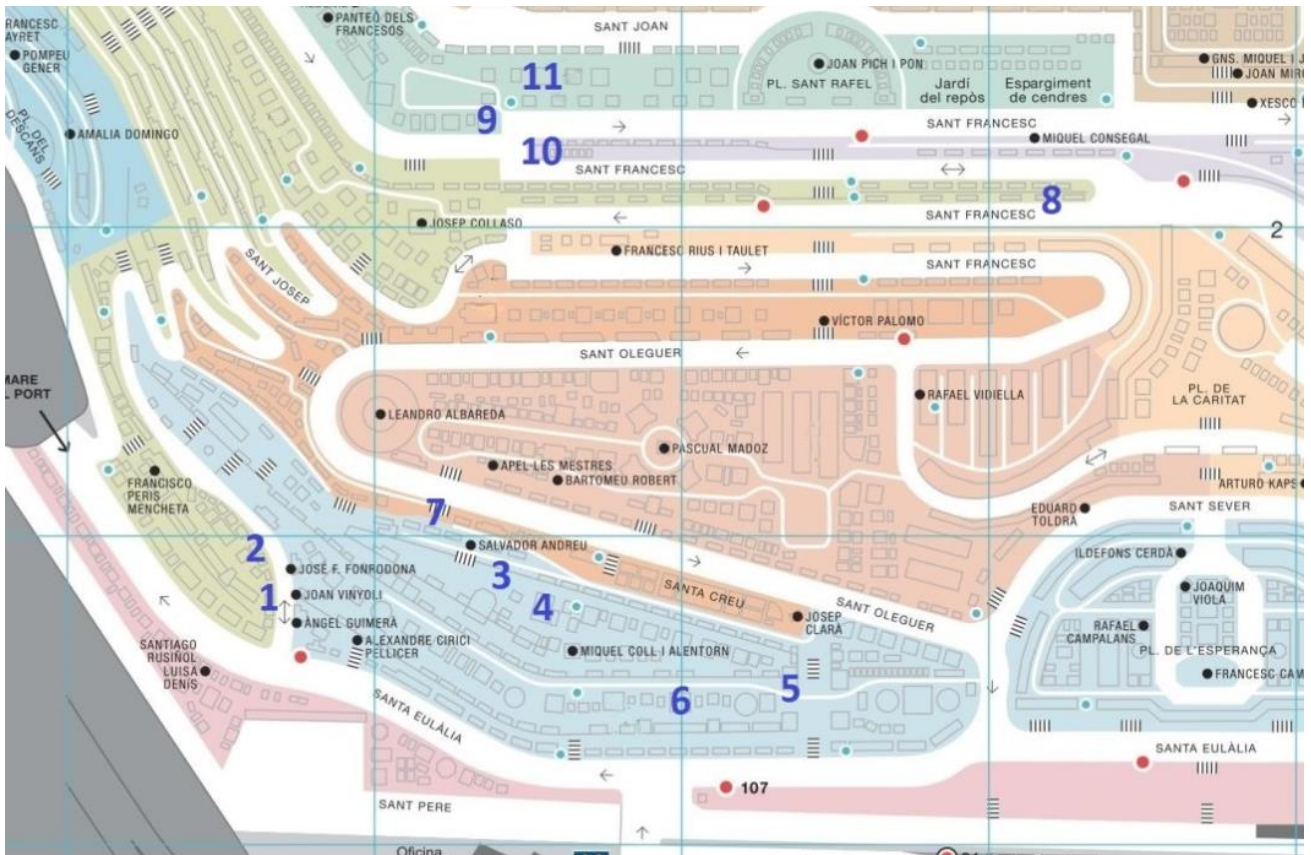
9. Panteó de la família Buxó.

10. Panteó de Josefa Senillosa.

ANTONI MAS I JOSEP TARRACH

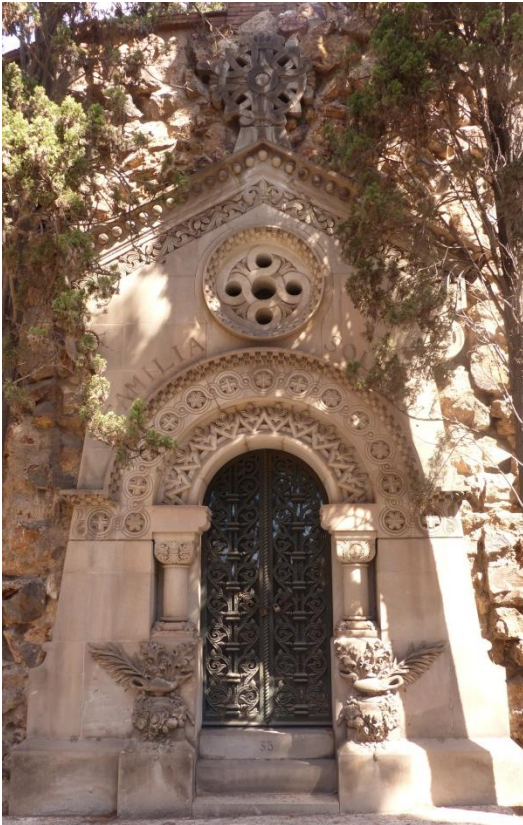
	<u>Obra</u>	<u>Firma</u>	<u>Via</u>	<u>Agrupació</u>	<u>Número</u>
1.	Panteó família Julio Barbey	Sí	Sant Josep	2	3bis
2.	Panteó família Vijande	Sí	Sant Josep	2	7 bis
3.	Panteó família Solsona	No	Santa Eulàlia	3	53
4.	Panteó Socias Monfort antic Panteó Morera	No	Santa Eulàlia	3	56
5.	Panteó Vilaldach antic Bilbeny	No	Santa Eulàlia	3	9
6.	Panteó Fornell Torradabella	Sí	Santa Eulàlia	3	44
7.	Panteó família Andreu i Grau	No	Santa Eulàlia	3	51
8.	Tomba Mayor família Subirana	Sí	Sant Francesc	2	24
9.	Panteó família Mir Albanell	Si	Sant Francesc	8	1
10.	Panteó Francesc Jaurés Elizalde	No	Sant Francesc	7	1
11.	Panteó Carlos Godó	Si	Sant Francesc	8	6

1. Panteó de la família de Julio Barbey⁴⁵.

2. Panteó de la família Vijañde⁴⁶.

3. Panteó de la família Solsona⁴⁷.

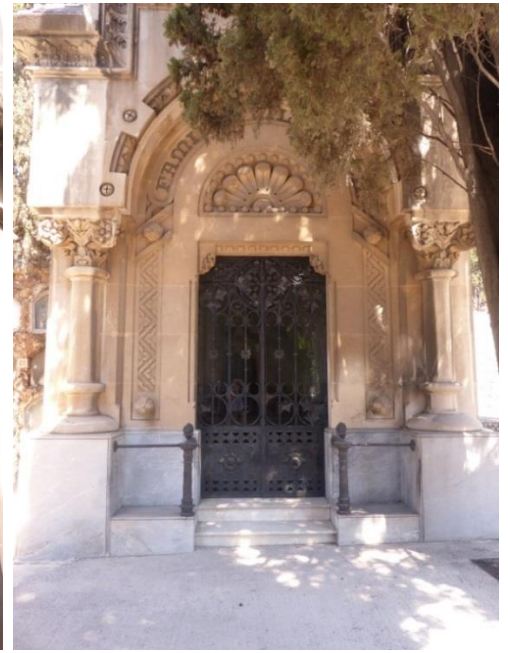
⁴⁵ “Obras en los cementerios”, *La Vanguardia*, 26 de octubre de 1913, p. 10; *La Veu de Catalunya*, 2 de novembre de 1913, edició matí, p. 2. MARTÍ I LÓPEZ, Elisa. *El Cementiri de Montjuïc : somnis de Barcelona*, Barcelona, Ajuntament de Barcelona. Cementiris de Barcelona, 2008, pp. 216, 230.

⁴⁶ “En los cementerios”, *La Vanguardia*, 29 de Octubre de 1903, p. 7; *La veu de Catalunya*, 29 d’octubre de 1903, edició matí, p. 4; “Les construccions d’aquest any en lo cementeri nou”, *Il·lustració catalana*, 2a época, número 022, 1 de noviembre de 1903, p. 253.

⁴⁷ PONS I TRABAL, Joan Baptista. *Monumentos funerarios coleccionados*, Barcelona, J. Bt^a Pons C^o, (19—s/f), làmina LIII; MARTÍ I LÓPEZ, Elisa. *El Cementiri de Montjuïc : somnis de Barcelona*, Barcelona, Ajuntament de Barcelona. Cementiris de Barcelona, 2008, pp. 213, 229.

4. Panteó Socias Monfort, antic Panteó Morera⁴⁸.

5. Panteó Vilaldach, antic Panteó Bilbeny⁴⁹.

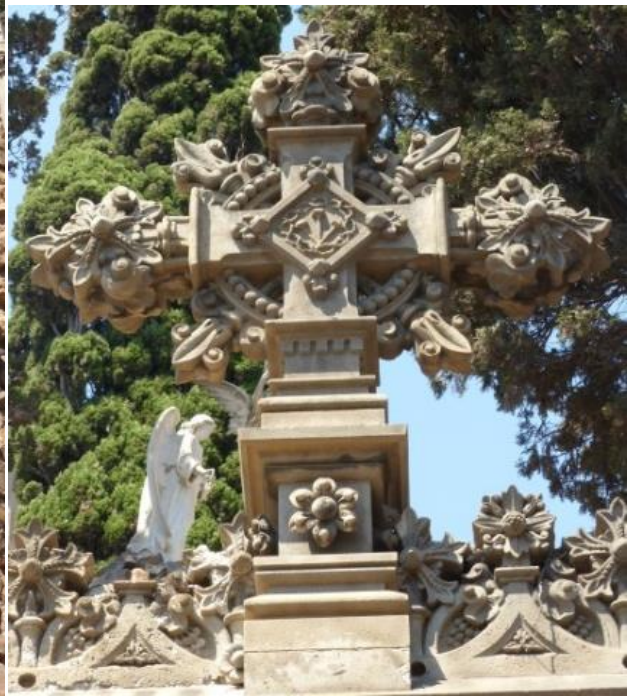
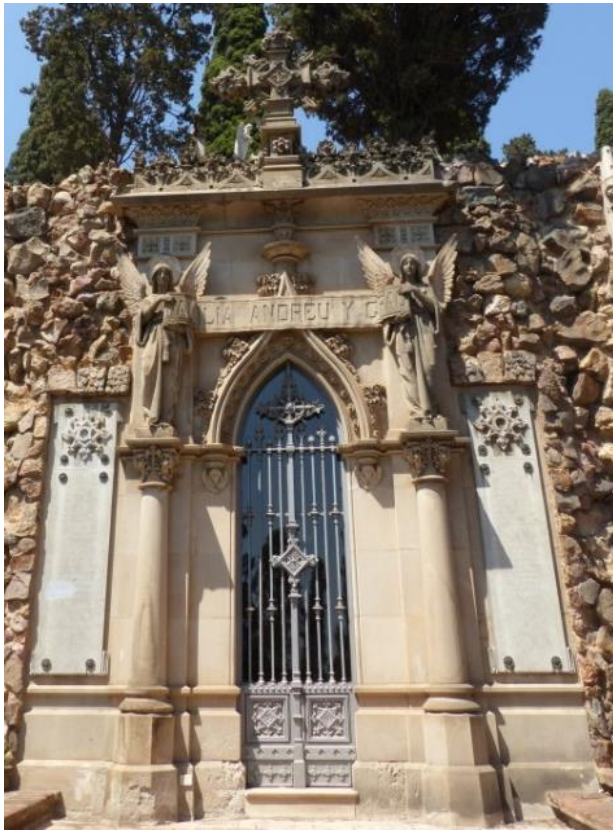

6. Panteó Fornell Torredabella⁵⁰.

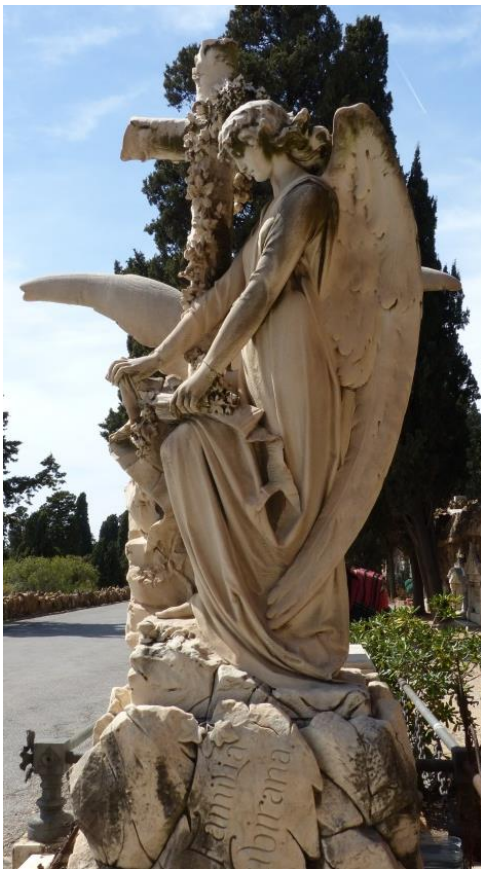
⁴⁸ PONS I TRABAL, Joan Baptista. *Monumentos funerarios coleccionados*, Barcelona, J. Bt^a Pons C^o, (19—s/f), làmina XLIX; MARTÍ I LÓPEZ, Elisa. *El Cementiri de Montjuïc : somnis de Barcelona*, Barcelona, Ajuntament de Barcelona. Cementiris de Barcelona, 2008, pp. 214, 230.

⁴⁹ “Los Cementerios”, *La Vanguardia*, 1 de Noviembre de 1894, p. 3; “Los cementerios” *La Dinastía*, 2 de noviembre de 1894, p. 2; “Los cementerios” *La Publicidad*, 1 de noviembre de 1894, p. 2; PONS I TRABAL, Joan Baptista. *Monumentos funerarios coleccionados*, Barcelona, J. Bt^a Pons C^o, (19—s/f), làmina XXXIII; MARTÍ I LÓPEZ, Elisa. *El Cementiri de Montjuïc : somnis de Barcelona*, Barcelona, Ajuntament de Barcelona. Cementiris de Barcelona, 2008, pp. 213, 229.

⁵⁰ “La conmemoración de los difuntos”, *La Vanguardia*, 1 de Noviembre de 1895, pp. 1-2; PONS I TRABAL, Joan Baptista. *Monumentos funerarios coleccionados*, Barcelona, J. Bt^a Pons C^o, (19—s/f), làmina IX; LEROY, Mira. *Materiales y documentos de arte español*, Barcelona, Librería Parera, 1901-1916; MARTÍ I LÓPEZ, Elisa. *El Cementiri de Montjuïc : somnis de Barcelona*, Barcelona, Ajuntament de Barcelona. Cementiris de Barcelona, 2008, pp. 213, 230.

7. Panteó de la família Andreu y Grau amb detall de la creu⁵¹.

8. Tomba major de la família Subirana.

10. Panteó de la família Elizalde, antic Francesc Jaurés⁵².

⁵¹ PONS I TRABAL, Joan Baptista. *Monumentos funerarios coleccionados*, Barcelona, J. Bt^a Pons C^o, (19—s/f), làmina XXXVII; BAREY, André. “L’arquitectura funerària com a mirall d’una complexitat”, *Cuadernos de arquitectura y urbanismo* [s.l.], Col·legi d’Arquitectes de Catalunya, 1980 2385-3271 1980: Núm.: 139 Barcelona de la ciutat pre-industrial al fenomen modernista II, p. 41; ; MARTÍ I LÓPEZ, Elisa. *El Cementiri de Montjuïc : somnis de Barcelona*, Barcelona, Ajuntament de Barcelona. Cementiris de Barcelona, 2008, p. 229.

9. Panteó de la família de Juan Mir Albanell⁵³.

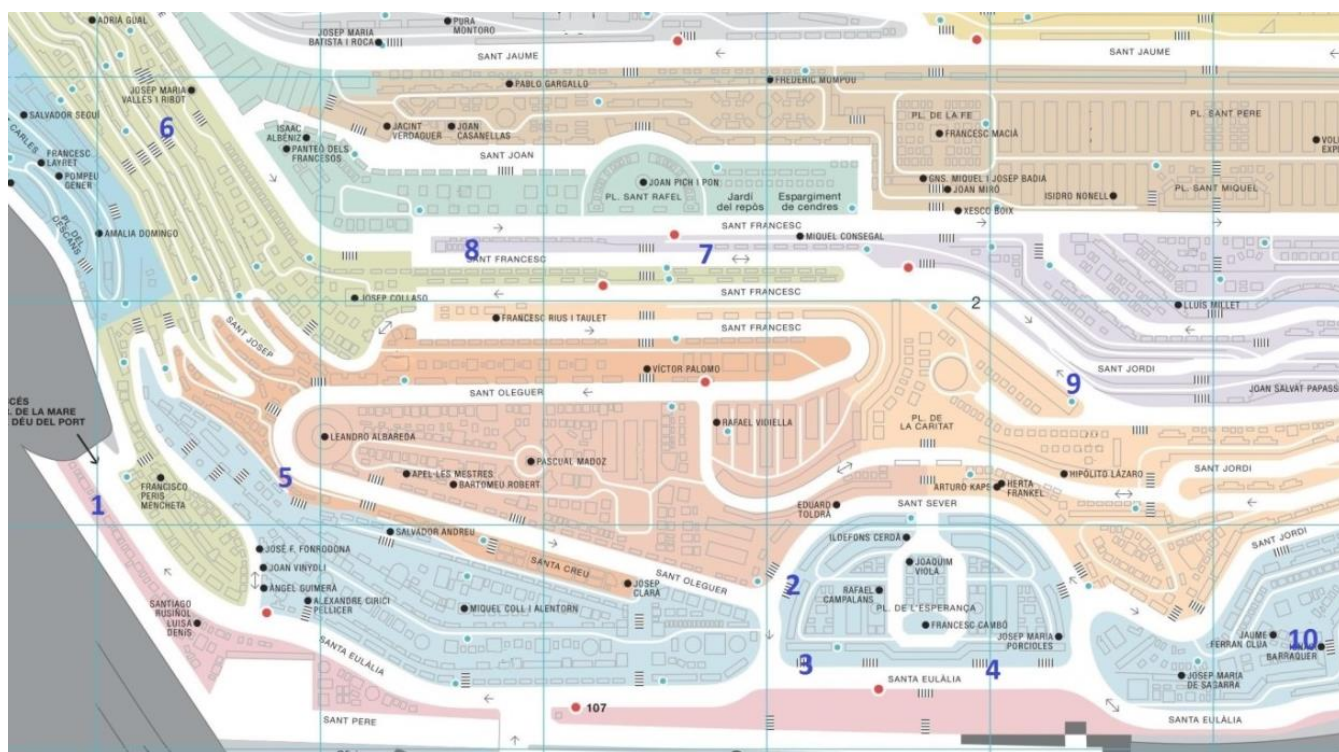
⁵² PONS I TRABAL, Joan Baptista. *Monumentos funerarios coleccionados*, Barcelona, J. Bt^a Pons C^o, (19—s/f), làmina XLV; MARTÍ I LÓPEZ, Elisa. *El Cementiri de Montjuïc : somnis de Barcelona*, Barcelona, Ajuntament de Barcelona. Cementiris de Barcelona, 2008, pp. 211, 229.

⁵³ La Exposición, número 34, 31 de octubre de 1887, p. 375; PONS I TRABAL, Joan Baptista. *Monumentos funerarios coleccionados*, Barcelona, J. Bt^a Pons C^o, (19—s/f), làmina XXVII; LEROY, Mira. *Materiales y documentos de arte español*, Barcelona, Librería Parera, 1901-1916.

11. Panteó Carlos Godó amb alguns detalls escultòrics de la façana ⁵⁴.

⁵⁴ PONS I TRABAL, Joan Baptista. *Monumentos funerarios coleccionados*, Barcelona, J. Bt^a Pons C^o, (19—s/f), làmina V; BAREY, André. “L’arquitectura funerària com a mirall d’una complexitat”, *Cuadernos de arquitectura y urbanismo* [s.l.], Col·legi d’Arquitectes de Catalunya, 1980 2385-3271 1980: Núm.: 139 Barcelona de la ciutat pre-industrial al fenòmen modernista II, p. 38. MARTÍ I LÓPEZ, Elisa. *El Cementiri de Montjuïc : somnis de Barcelona*, Barcelona, Ajuntament de Barcelona. Cementiris de Barcelona, 2008, pp. 166, 169, 200, 215, 230.

	<u>Obra</u>	<u>Firma</u>	<u>Via</u>	<u>Agrupació</u>	<u>Número</u>
1.	Tomba major família Fernández Torrens	Sí	Santa Eulàlia	1	1
2.	Hipogeu Ramón i Tomas Bonet	Sí	Sant Sever	3	III
3.	Panteó Matas Barata	Sí	Santa Eulàlia	3	149
4.	Hipogeu Salvador Farrés	Sí	Santa Eulàlia	3	117 o 24
5.	Tomba Amelia de Monasterio	Sí	Sant Oleguer	4	183
6.	Hipogeu León Saenz Pérez	Sí	Sant Josep	2	2 (a)
7.	Hipogeu Umberto Guillaume	Sí	Sant Francesc	7	23-24
8.	Tomba Beatriz Anclada	Sí	Sant Francesc	7	35
9.	Hipogeu família Mari-Coromina	Sí	Sant Jordi	7	8
10.	Panteó família Josep Vilaseca	Sí	Misericòrdia	3	285

1. Tomba de la família Fernández Torrens.

2. Hipogeu de León Saenz Pérez.

3. Panteó de la família Matas Barata amb el detall de l'àngel que el corona des de dues perspectives diferents.

2. Hipogeu de las familias de Ramón y Tomás Bonet.

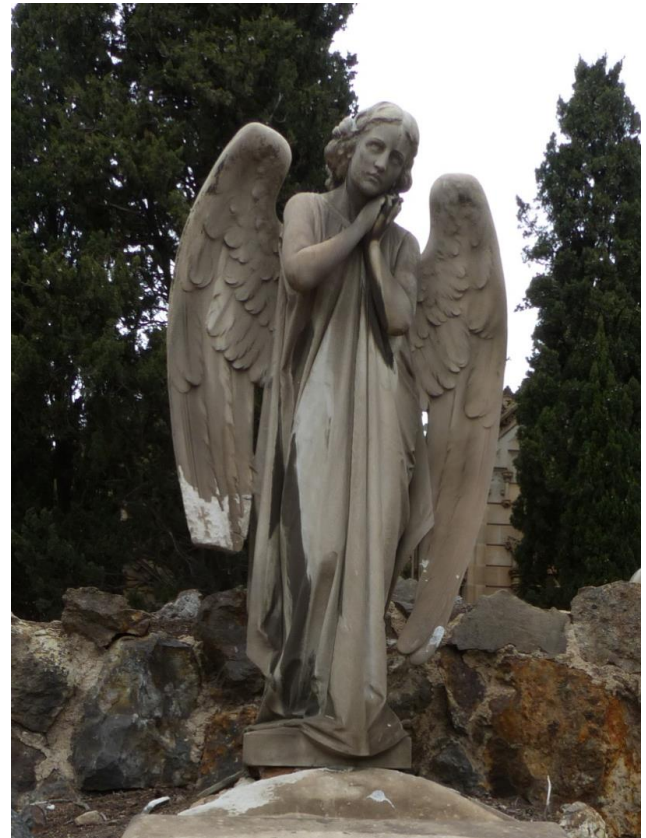
4. Hipogeu de la familia de Salvador Farrés.

9. Hipogeu de la familia de Mari Coromina.

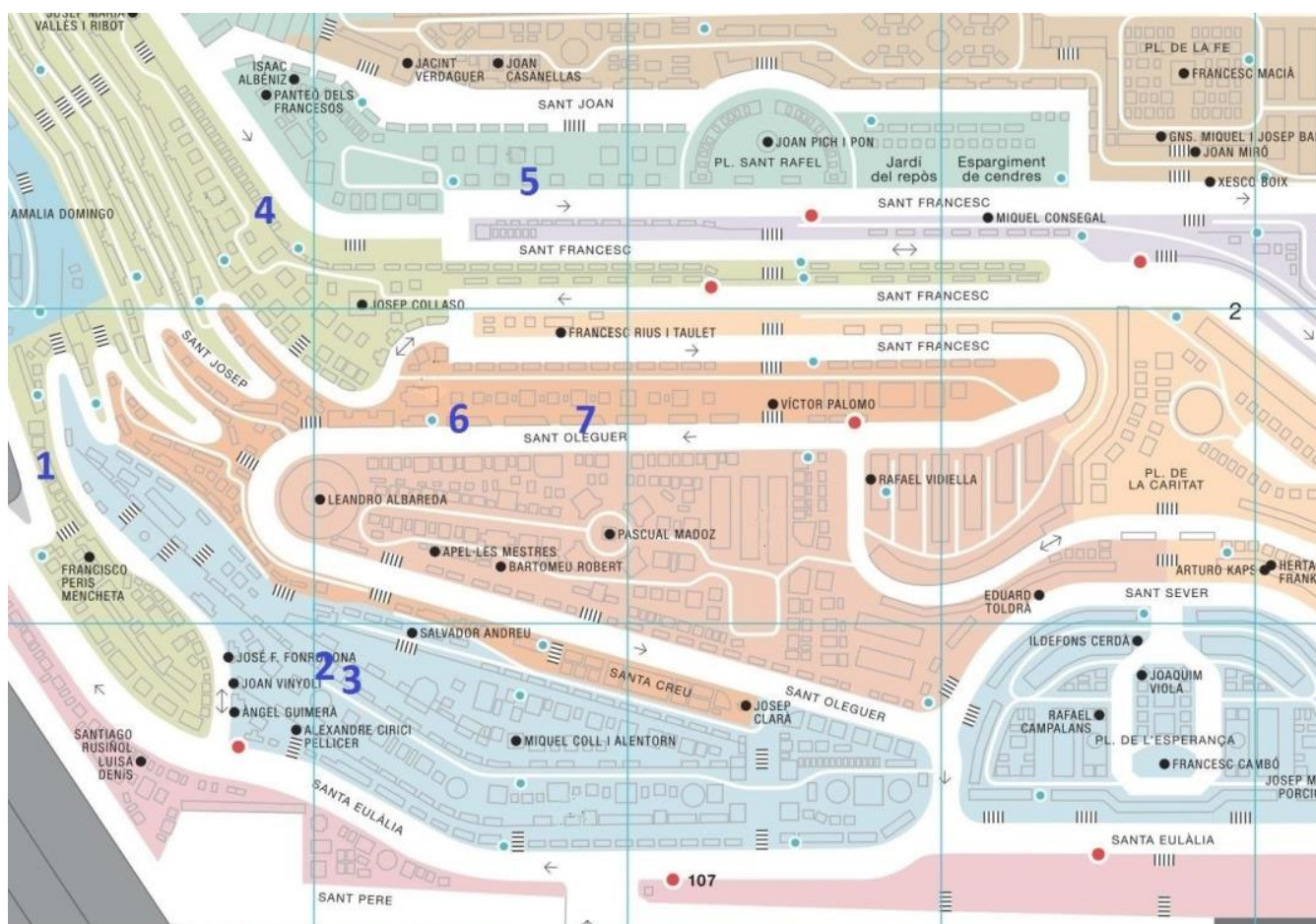
5. Tomba de Amelia de Monasterio.

8. Tomba de Beatriz Anclada.

7. Hipogeu de Unberto Guillaume i la seva esposa Pilar Jarque. 10. Panteó de la família de Josep Vilaseca.

	<u>Obra</u>	<u>Frima</u>	<u>Via</u>	<u>Agrupació</u>	<u>Número</u>
1.	Panteó Família Pala Ferrer	Sí	Sant Josep	2	24
2.	Panteó família Aviles-Agustín de Yrizar	No	Santa Eulàlia	3	39
3.	Panteó Marques Bolet	Sí	Santa Eulàlia	3	40
4.	Tomba Margarita Rivera	Sí	Sant Jaume	2	8
5.	Panteó família Simo Argemi antic Panteó Pere Torres	No	Sant Francesc	8	9
6.	Tomba Miguel Company	Si	Sant Oleguer	4	2
7.	Tomba família Jansana	Si	Sant Oleguer	4	7

1. Panteó Pala Ferrer amb detall de l'escultura⁵⁵.

2. Panteó d'Agustín de Yrizar, detall de la seva cúpula i dels seus marbres interiors dels que no es va poder obtenir una instantània millor⁵⁶.

⁵⁵ MARTÍ I LÓPEZ, Elisa. *El Cementiri de Montjuïc : somnis de Barcelona*, Barcelona, Ajuntament de Barcelona. Cementiris de Barcelona, 2008, pp. 215, 228, 234.

3. Panteó Marqués Bolet

4. Tomba de Margarita Rivera.

5. Panteó de la família Simó Argemí, antic Panteó de Pere Torres Sabi, i detall del seu àngel⁵⁷.

⁵⁶ “Lo cementiri nou de Barcelona”, *Il·lustració catalana*, 2a època, número 595, 1 de novembre de 1914, p.572; PONS I TRABAL, Joan Baptista. *Monumentos funerarios coleccionados*, Barcelona, J. Bt^a Pons C^o, (19—s/f), làmina XXXVIII: MARTÍ I LÓPEZ, Elisa. *El Cementiri de Montjuïc : somnis de Barcelona*, Barcelona, Ajuntament de Barcelona. Cementiris de Barcelona, 2008, p. 209, 228.

⁵⁷ MARTÍ I LÓPEZ, Elisa. *El Cementiri de Montjuïc : somnis de Barcelona*, Barcelona, Ajuntament de Barcelona. Cementiris de Barcelona, 2008, pp. 215, 228, 234.

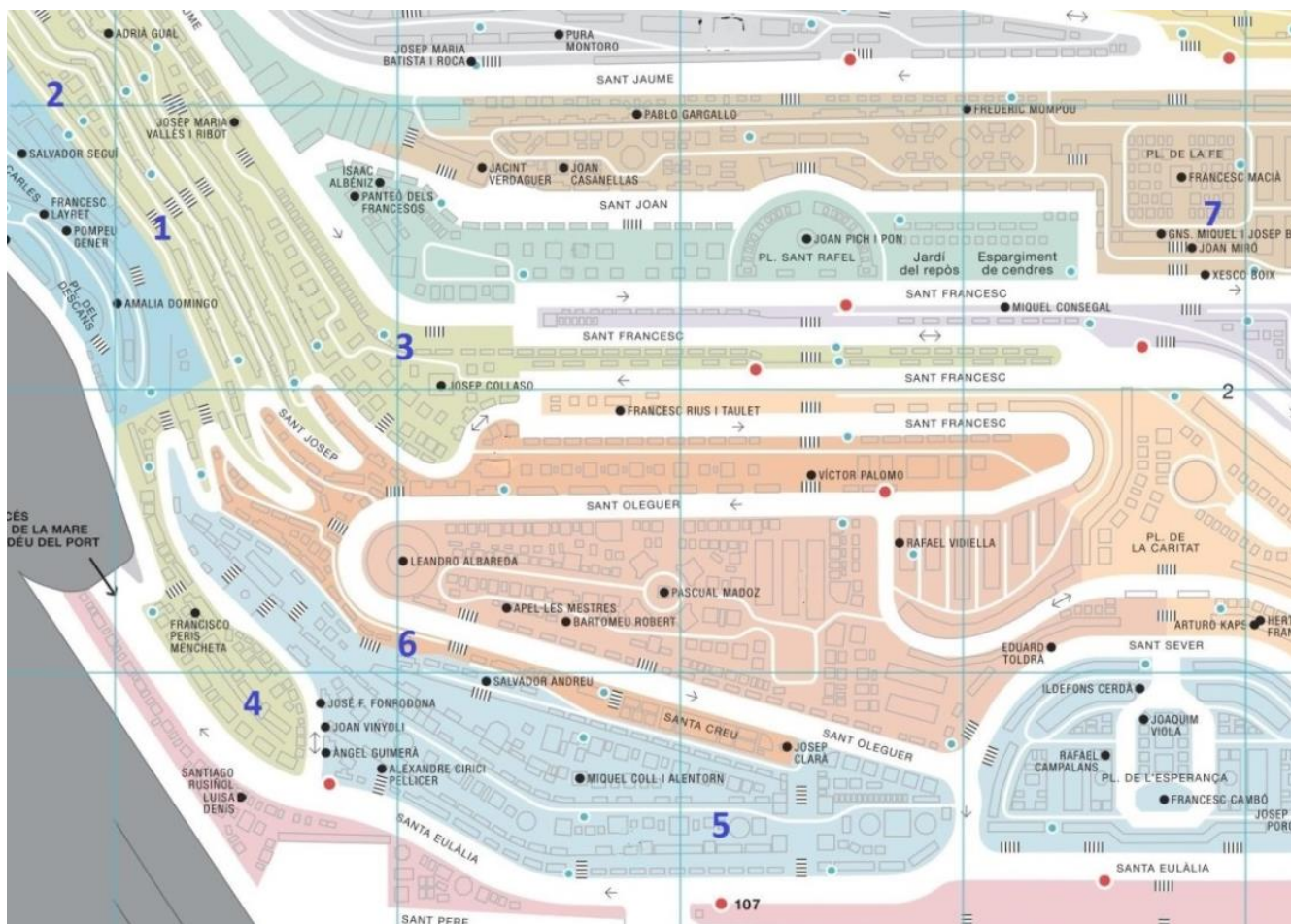

6. Tomba de Miguel Company.

7. Tomba de la família Jansana.

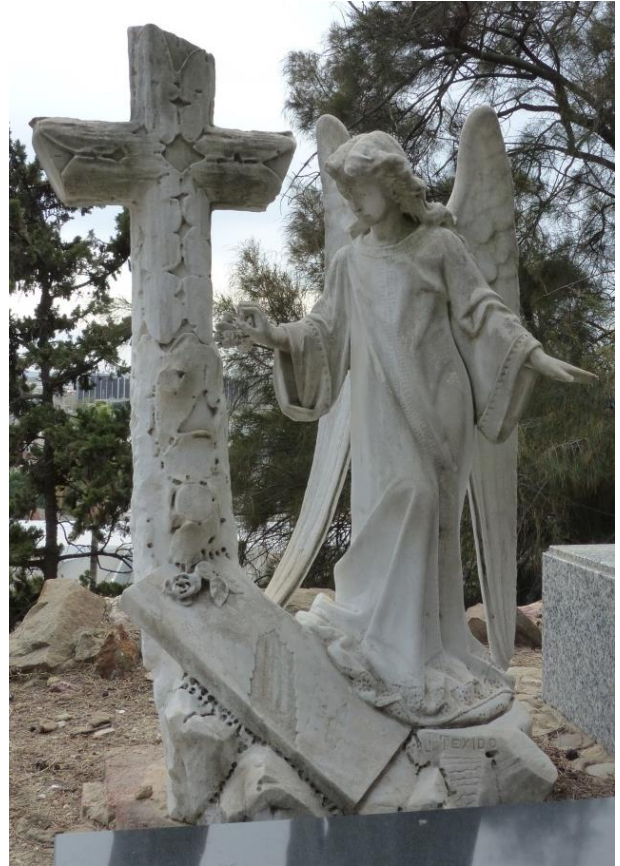
JOSEP TEIXIDÓ Y SU VIUDA

<u>Autor</u>	<u>Obra</u>	<u>Firma</u>	<u>Via</u>	<u>Agrupació</u>	<u>Número</u>
1. J. Teixido	Panteó família Ginesta	Sí	Sant Josep	2	62
2. J. Teixido	Tomba Carmen Alarcon	Sí	Sant Josep	2	250
3. J. Teixido	Tomba Alfredo Beneseit	Sí	Sant Jaume	2	3
4. Viuda de J. Teixido	Tomba família de Joan Cuffi	Sí	Santa Eulàlia	2	10
5. Viuda de J. Teixido	Tomba major família Viniesa Aragon	Sí	Santa Eulàlia	3	1
6. Viuda de J. Teixido	Tomba anònima	Sí	Sant Oleguer	4	188
7. Viuda de J. Teixido	Tomba Carmen Escuté	Sí	Sant Joan	9	188

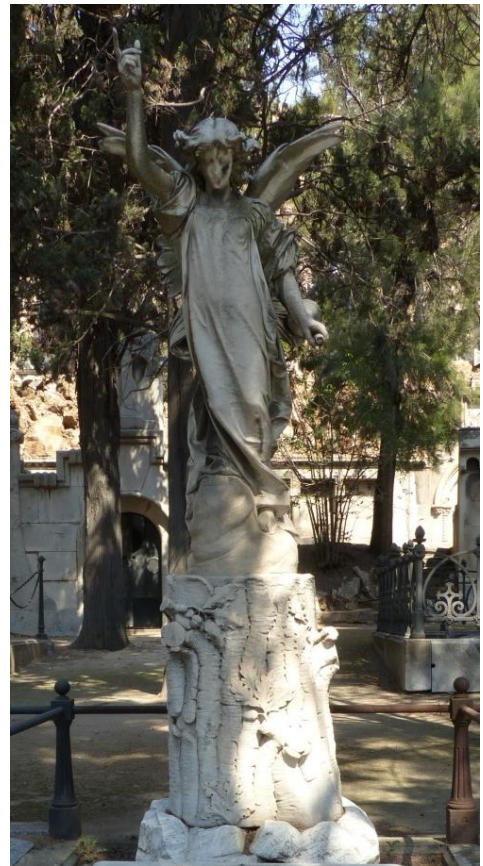
1. Panteó de la família Ginesta, escultura en la part superior.

2. Tomba de Carmen Alarcón.

3. Tomba de Alfredo Beneseit.

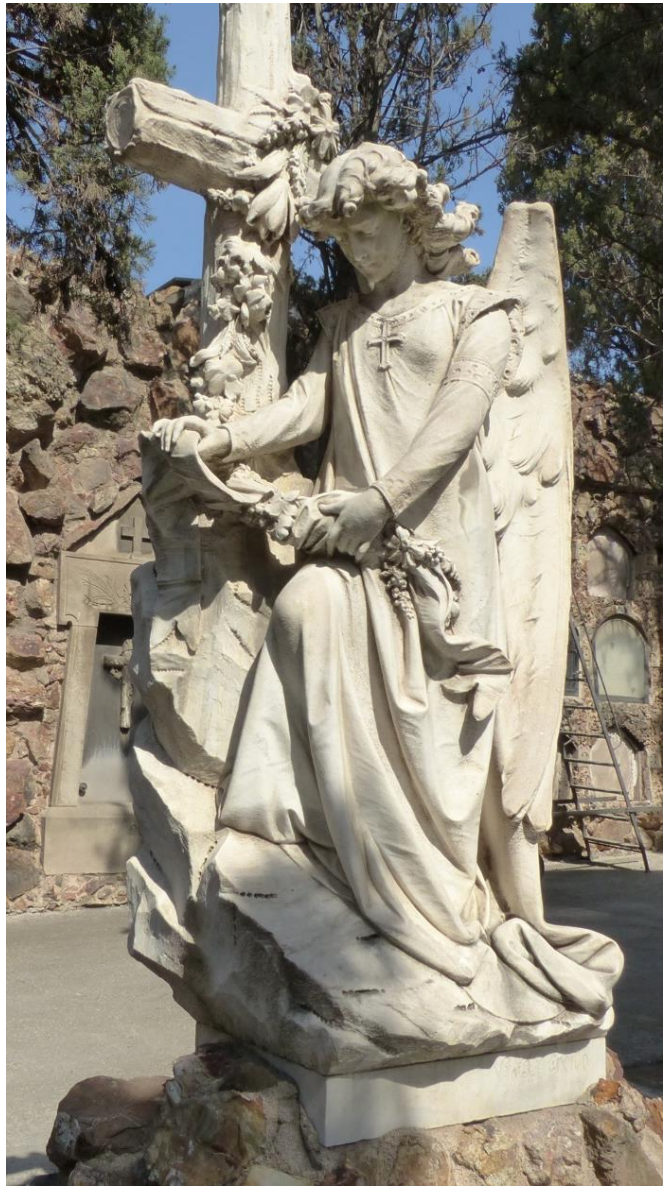

4. Tomba de la família de Joan Cuffi.

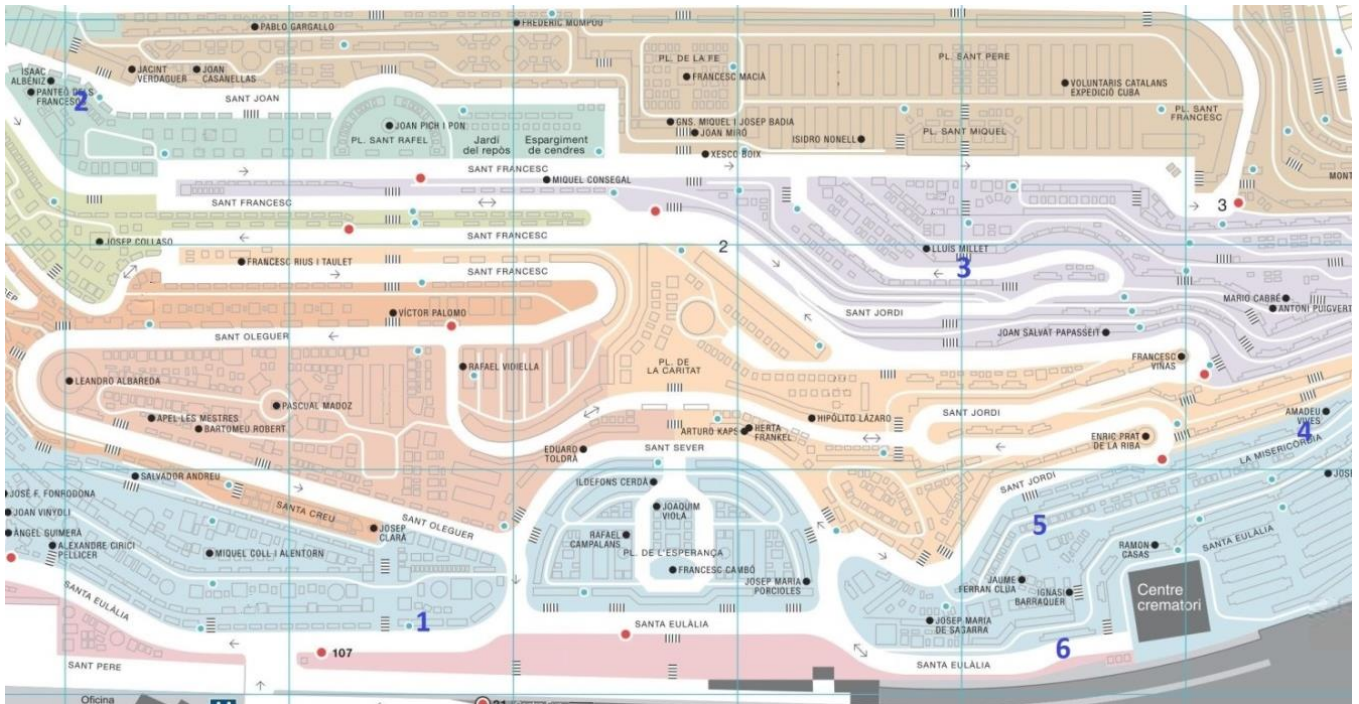
6. Tomba anònima.

5. Tomba major de la família Viniesa Aragón.

6. Tomba de Carmen Escuté.

	<u>Obra</u>	<u>Firma</u>	<u>Via</u>	<u>Agrupació</u>	<u>Número</u>
1.	Tomba Luisa Queibras	Sí	Santa Eulàlia	3	216
2.	Panteó família Panisello	Sí	Sant Francesc	8	24
3.	Hipogeu família Jordani	Sí	Sant Jordi	7	62
4.	Tomba menor família Trias Sabate	Sí	Misericòrdia	3	183 (a)
5.	Panteó Juan Blasi	Sí	Misericòrdia	3	229
6.	Hipogeu Jaime Calvet	Sí	Santa Eulàlia	3	HL-20

1. Tomba de Luisa Quiebras.

4. Tomba de la família Trias Sabaté.

6. Hipogeu de la família de Jaime Calvet.

2. Hipogeu de la família Jordani.

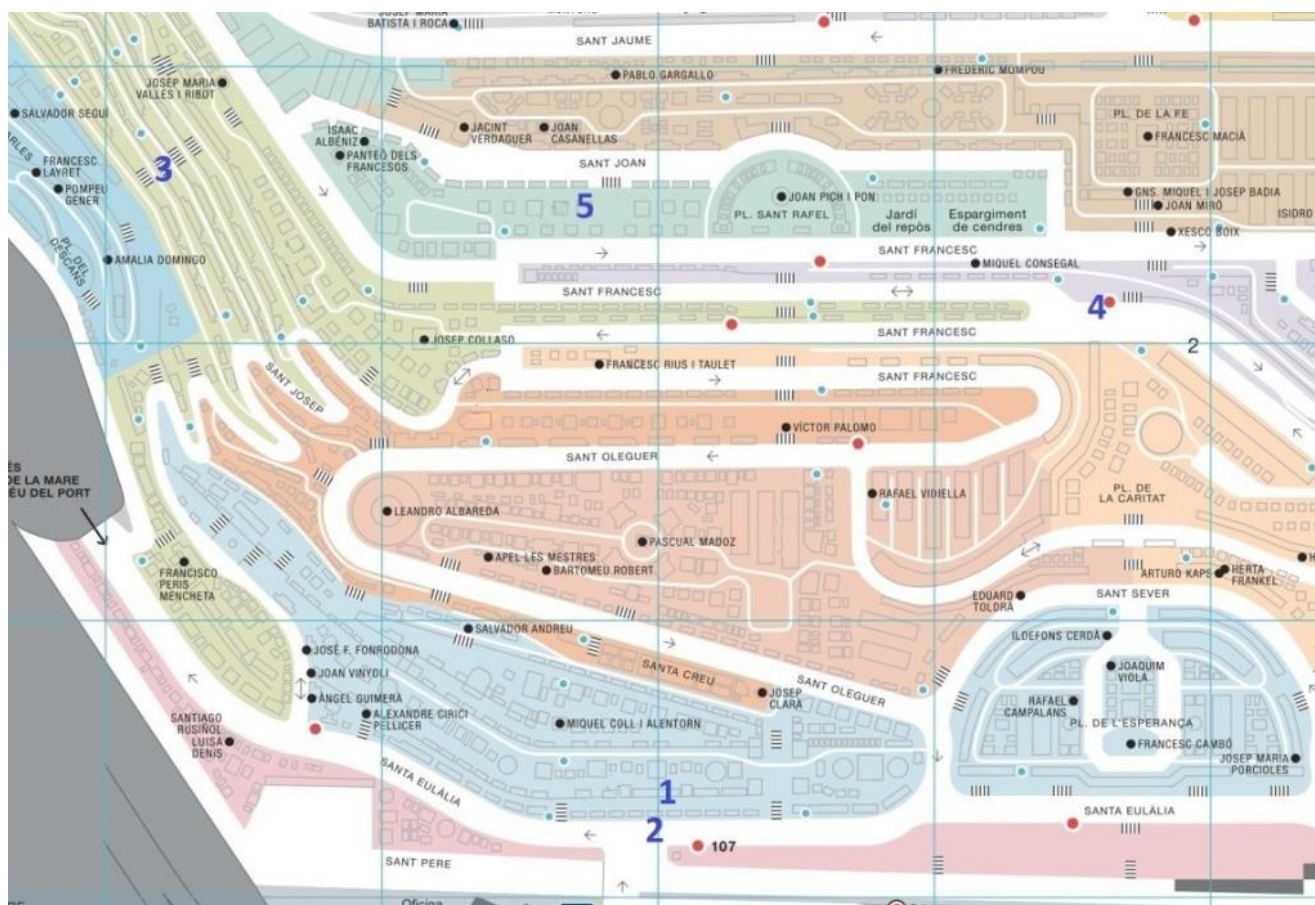

2. Panteó de la família Panisello.

5. Panteó de Juan Blasi i Josefa Arch. Casi idèntic a l'anterior.

JOSEP ROMEO

<u>Obra</u>	<u>Firma</u>	<u>Via</u>	<u>Agrupació</u>	<u>Número</u>
1. Tomba Juan Ferrer i Just	Sí	Santa Eulàlia	3	43 (a)
2. Panteó Jose Simon	Sí	Santa Eulàlia	3	32
3. Panteó Concepcion Andreu	No	Sant Josep	2	85
4. Panteó Gerardo Fonalledas	Sí	Sant Joan	7	36
5. Panteó Balart Baro	No	Sant Francesc	8	10

1. Tomba de Juan Ferrer y Just.

2. Panteó de la família de José Simón amb detall de l'àngel que el corona. Segons *La Vanguardia* l'àngel no es col·loca fins a 1909, quatre anys després de la finalització del Panteó i no cita l'autor de la figura que a més no està signada. Encara que és possible que la seva autoria sigui del mateix Josep Romeu⁵⁸.

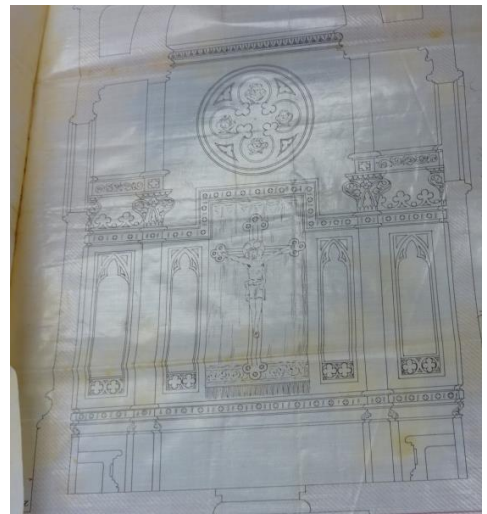
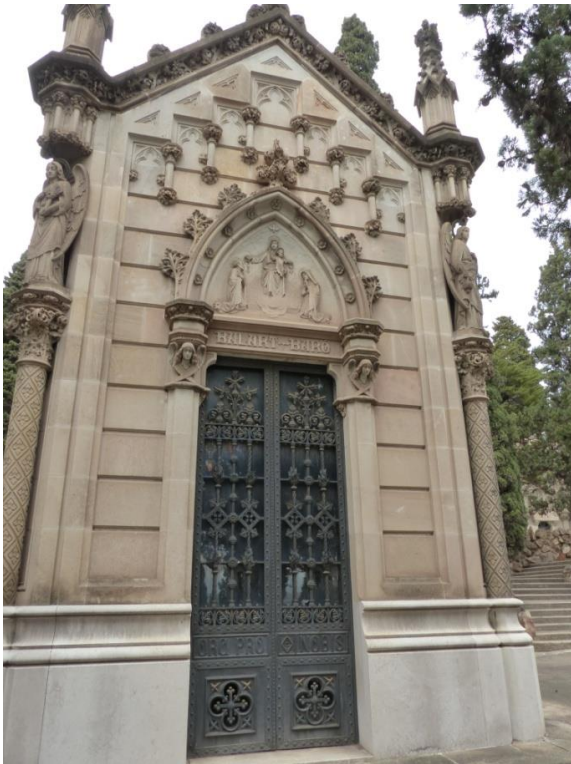

3. Panteó Concepció Andreu amb detall de l'estructura superior i els marbres interiors⁵⁹.

⁵⁸ *La Vanguardia*, 1 de Novembre de 1904, p. 2; *La Veu de Catalunya*, 1 de novembre de 1904, edició matí, p. 2; *La Vanguardia*, 31 de Octubre de 1905, p. 2; *La Veu de Catalunya*, 31 d'octubre de 1905, edició vespre, p. 4; "Los Cementerios", *La Vanguardia*, 28 de octubre de 1909, p. 10.

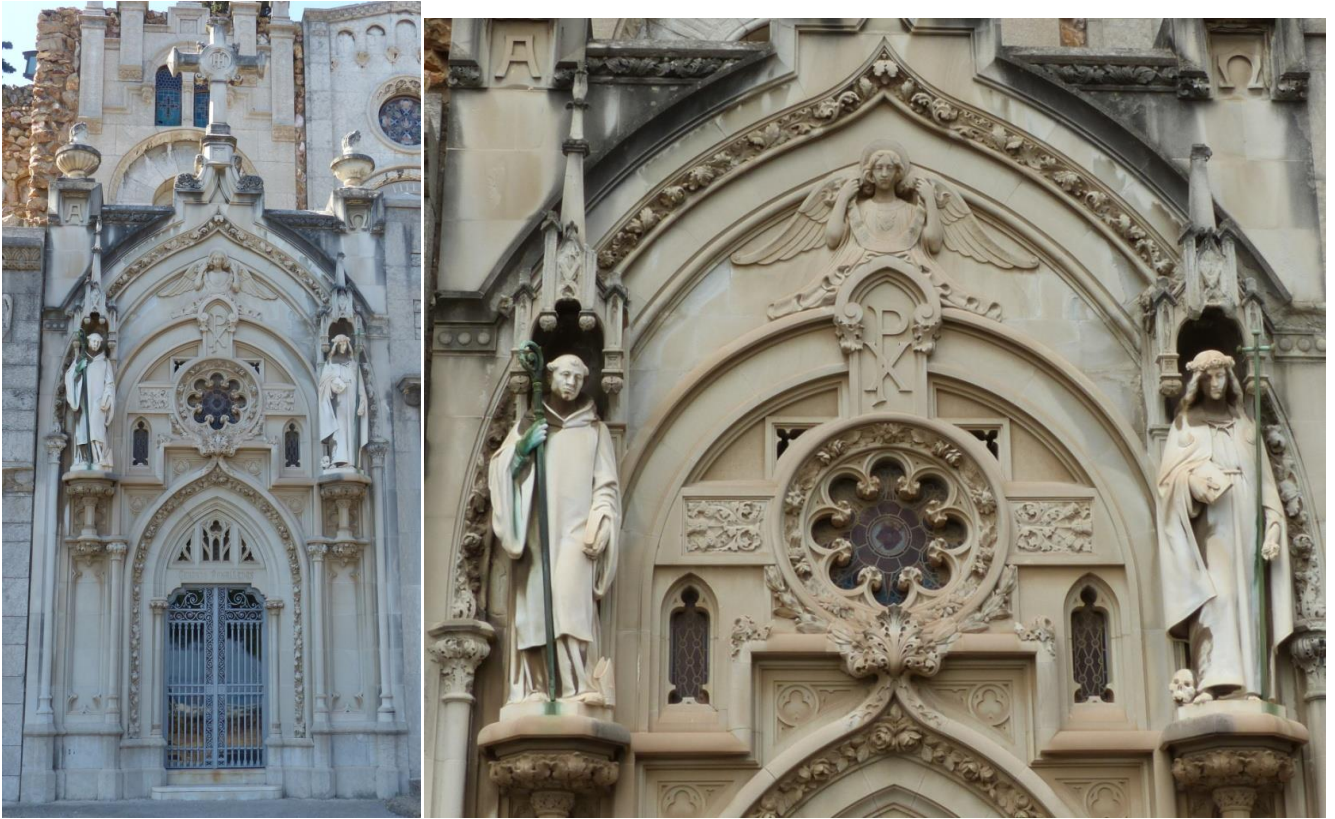
⁵⁹ "Los Cementerios", *La Vanguardia*, 27 de octubre de 1907, p. 4; *La Veu de Catalunya*, 31 d'octubre de 1907, edició vespre, p. 2.

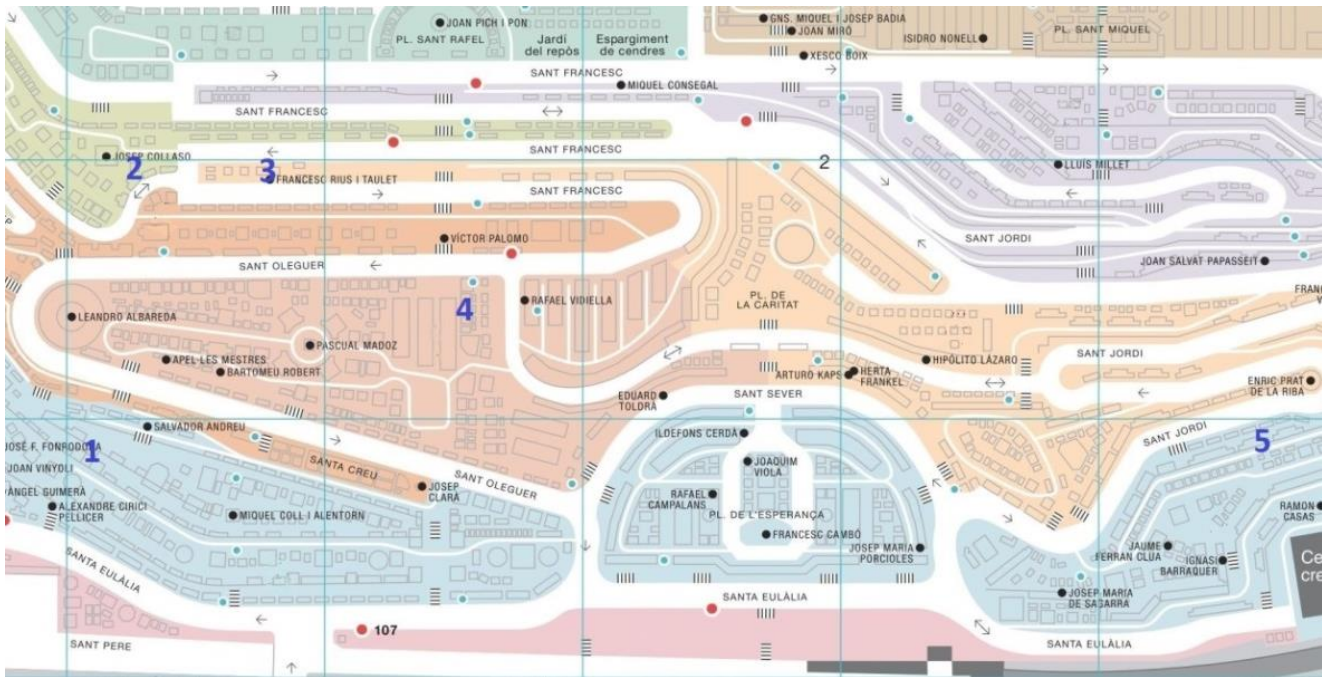
5. Panteó Balart Baró des de diferents perspectives i amb detalls de les seves escultures, el seu relleu frontal i detall del projecte on es veu la zona interior. No hi ha signatura ni el seu autor és citat en les publicacions de l'època però en l'expedient de construcció del Panteó que es guarda a l'Arxiu Municipal Contemporani de Barcelona apareix el nom de Josep Romeu com apoderat i encarregat de dirigir el projecte⁶⁰.

⁶⁰ "Obras en los cementerios", *La Vanguardia*, 29 de octubre de 1914, p. 6; *La Veu de Catalunya*, 30 d'octubre de 1914, edició vespre, p. 4; Arxiu Municipal Contemporani de Barcelona. Francesca Balart, Vídua de Carles Baró [I Cunill], Sol·licita Permís Per Construir Un Panteó en el Solar Número 10, Via de Sant Francesc, Agrupació 8a del Cementiri del Sud-oest [Montjuïc]. [Arquitecte: Emili Sala i Cortés]. Expediente número 9622.

4. Panteó Gerardo Fonalledas amb detall de les escultures i els relleus centrals.

FONERIA MASRIERA CAMPINS

<u>Obra</u>	<u>Firma</u>	<u>Via</u>	<u>Agrupació</u>	<u>Número</u>
1. Hipogeu Valls i Vicens	Sí	Santa Eulàlia	3	1
2. Panteó Dam i Montells	No	Sant Josep	2	52
3. Tomba germans Montobbio	No	Sant Francesc	6	4-5
4. Panteó Pedro de Balzo	Sí	Sant Oleguer	5	133
5. Tomba de la família Laborda-antiga Edelmira Rovira	No	Sant Jordi	3	133 (a)

Tot i que Masriera i Campins treballaven en la foneria que portava el seu nom, donada la qualitat d'algunes de les seves elaboracions, el fet que van col·laborar amb escultors i arquitectes com Arnau o Domènech i Montaner i que la major part de les obres de fosa del cementiri de l'època fossin seves s'ha inclòs el seu nom en aquesta relació amb algunes de les seves millors realitzacions.

1. Hipogeu Valls i Vicens⁶¹, projectat per Domènec i Montaner i on només apareix la signatura de Frederic Masriera.

4. Tomba de la família Laborda, antiga Edelmira Rovira⁶².

⁶¹ *Hispania*, número 17, 30 de octubre de 1899, p. 214; BAREY, André. “L’arquitectura funerària com a mirall d’una complexitat”, Cuadernos de arquitectura y urbanismo [s.l.], Col·legi d’Arquitectes de Catalunya, 1980 2385-3271 1980: Núm.: 139 Barcelona de la ciutat pre-industrial al fenomen modernista II, p. 38; PONS I TRABAL, Joan Baptista. *Monumentos funerarios coleccionados*, Barcelona, J. Bt^e Pons C^o, (19—s/f), làmina I; LEROY, Mira. *Materiales y documentos de arte español*, Barcelona, Librería Parera, 1901-1916; MARTÍ I LÓPEZ, Elisa. *El Cementiri de Montjuïc : somnis de Barcelona*, Barcelona, Ajuntament de Barcelona. Cementiris de Barcelona, 2008, pp. 165, 190, 213, 236.

2. Panteó Dam i Montells, detall de la làpida⁶³. Panteó projectat per Puig i Cadafalch.

3. Tomba major dels germans Montobbio⁶⁴, detall d'una de les làpides.

⁶² *La Vanguardia*, 31 de Octubre de 1905, p. 2; *La Veu de Catalunya*, 31 d'octubre de 1905, edició vespre, p. 4; LEROY, Mira. *Materiales y documentos de arte español*, Barcelona, Librería Parera, 1901-1916.

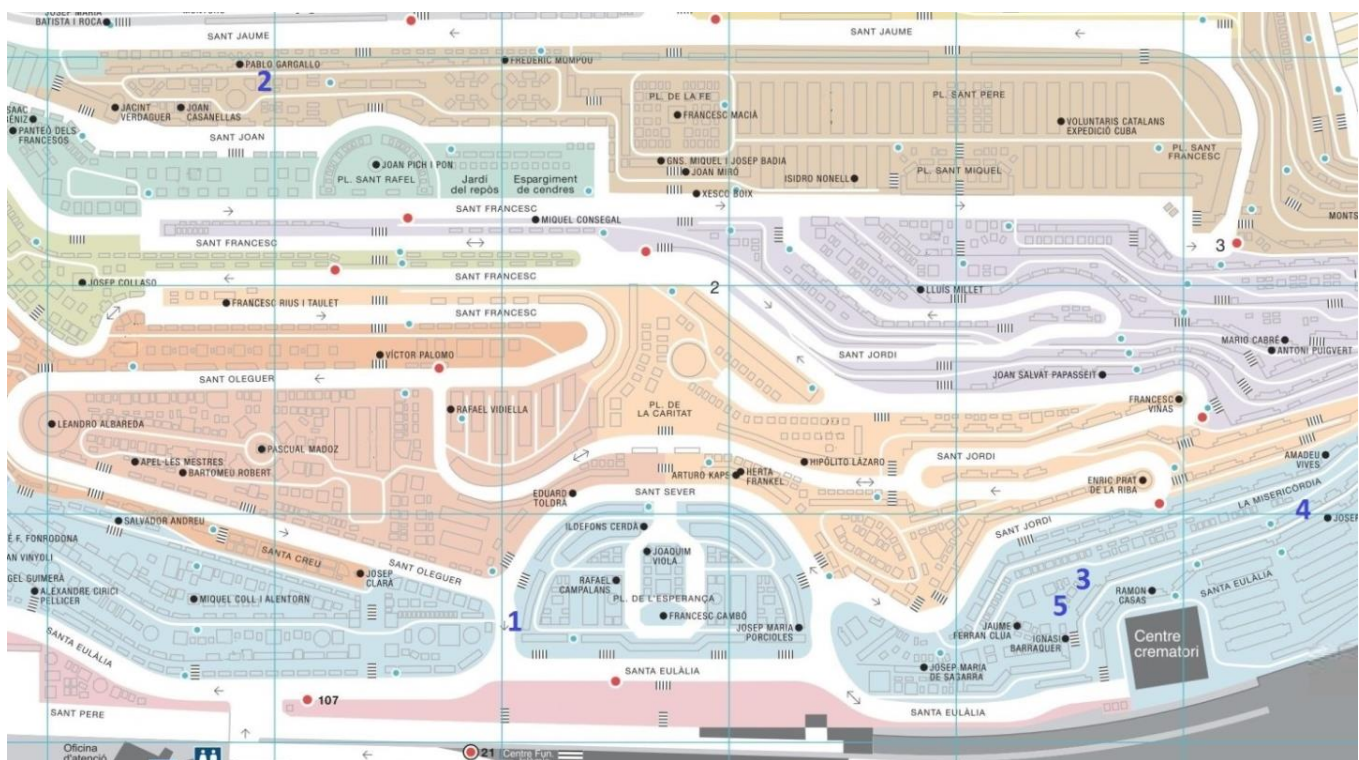
⁶³ "Los Cementerios", *La Vanguardia*, 1 de Noviembre de 1897, p. 4; "Los cementerios" *La Dinastía*, 1 de noviembre de 1895, p. 2; *Hispania*, número 17, 30 de octubre de 1899, p. 212; BOHIGAS, Oriol. "Los cementerios como catálogo de arquitectura". *Cuadernos de Arquitectura y Urbanismo*, número 17, Enero-Febrero de 1973, p. 63; LEROY, Mira. *Materiales y documentos de arte español*, Barcelona, Librería Parera, 1901-1916. MARTÍ I LÓPEZ, Elisa. *El Cementiri de Montjuïc : somnis de Barcelona*, Barcelona, Ajuntament de Barcelona. Cementiris de Barcelona, 2008, pp. 166, 198, 214, 233, 236.

⁶⁴ "Los Cementerios", *La Vanguardia*, 1 de noviembre de 1898, p. 4; *Hispania*, número 17, 30 de octubre de 1899, p. 213; VEGA Y MARCH, Manuel. "Arte funerario", *Arquitectura y Construcción*, número 124, Barcelona, noviembre de 1902, p. 325; BOHIGAS, Oriol. "Los cementerios como catálogo de arquitectura". *Cuadernos de Arquitectura y Urbanismo*, número 17, Enero-Febrero de 1973, p. 63; LEROY, Mira. *Materiales y documentos de arte español*, Barcelona, Librería Parera, 1901-1916. ; MARTÍ I LÓPEZ, Elisa. *El Cementiri de Montjuïc : somnis de Barcelona*, Barcelona, Ajuntament de Barcelona. Cementiris de Barcelona, 2008, pp. 166, 197, 198, 214, 236.

5. Panteó Pere del Balzo amb el segell de la foneria ⁶⁵.

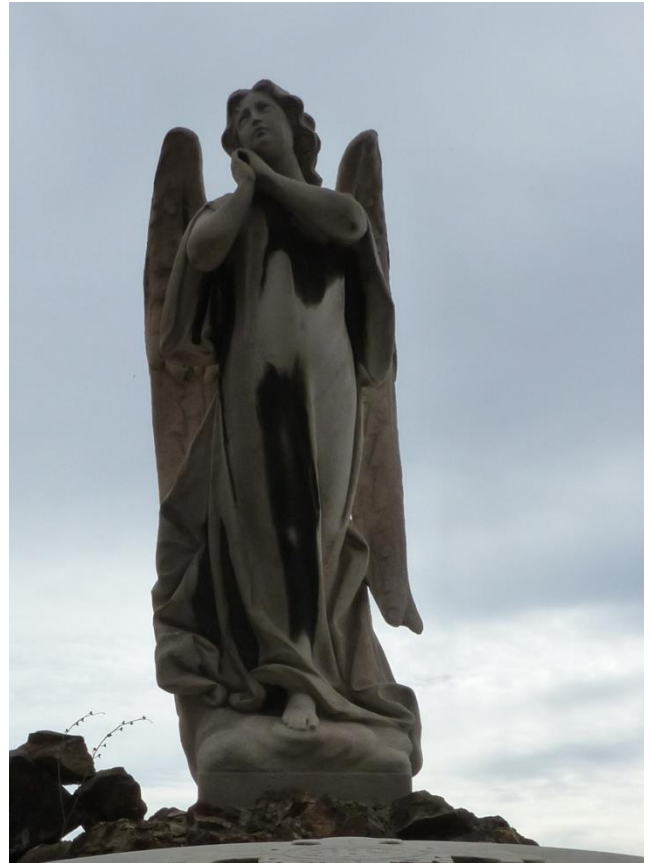
⁶⁵ MARTÍ I LÓPEZ, Elisa. *El Cementiri de Montjuïc : somnis de Barcelona*, Barcelona, Ajuntament de Barcelona. Cementiris de Barcelona, 2008, pp. 167, 204, 217, 236.

	<u>Obra</u>	<u>Firma</u>	<u>Via</u>	<u>Agrupació</u>	<u>Número</u>
1.	Panteó família Guillermo Ramos	Sí	Santa Eulàlia	3	179
2.	Panteó germans Marnet i Sacco	Sí	Sant Joan	9	86
3.	Panteó família Zaragoza de Viala	Sí	Misericòrdia	3	265
4.	Tomba família Ferdeny	Sí	Misericòrdia	3	212 (a)
5.	Panteó Jané Formosa	Sí	Misericòrdia	3	268

1. Panteó de la família de Guillermo Ramos.

4. Tomba de la família Ferdeny.

2. Panteó dels germans Marnet Sacco amb detall de la figura femenina ⁶⁶.

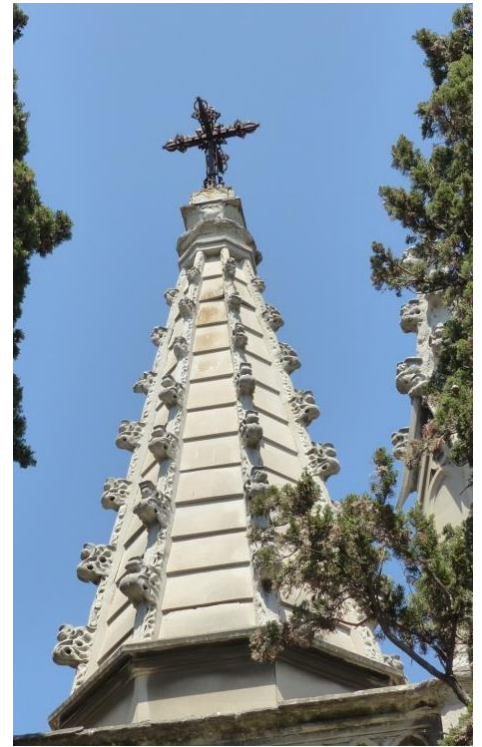
⁶⁶ MARTÍ I LÓPEZ, Elisa. *El Cementiri de Montjuïc : somnis de Barcelona*, Barcelona, Ajuntament de Barcelona. Cementiris de Barcelona, 2008, pp. 167, 202, 228.

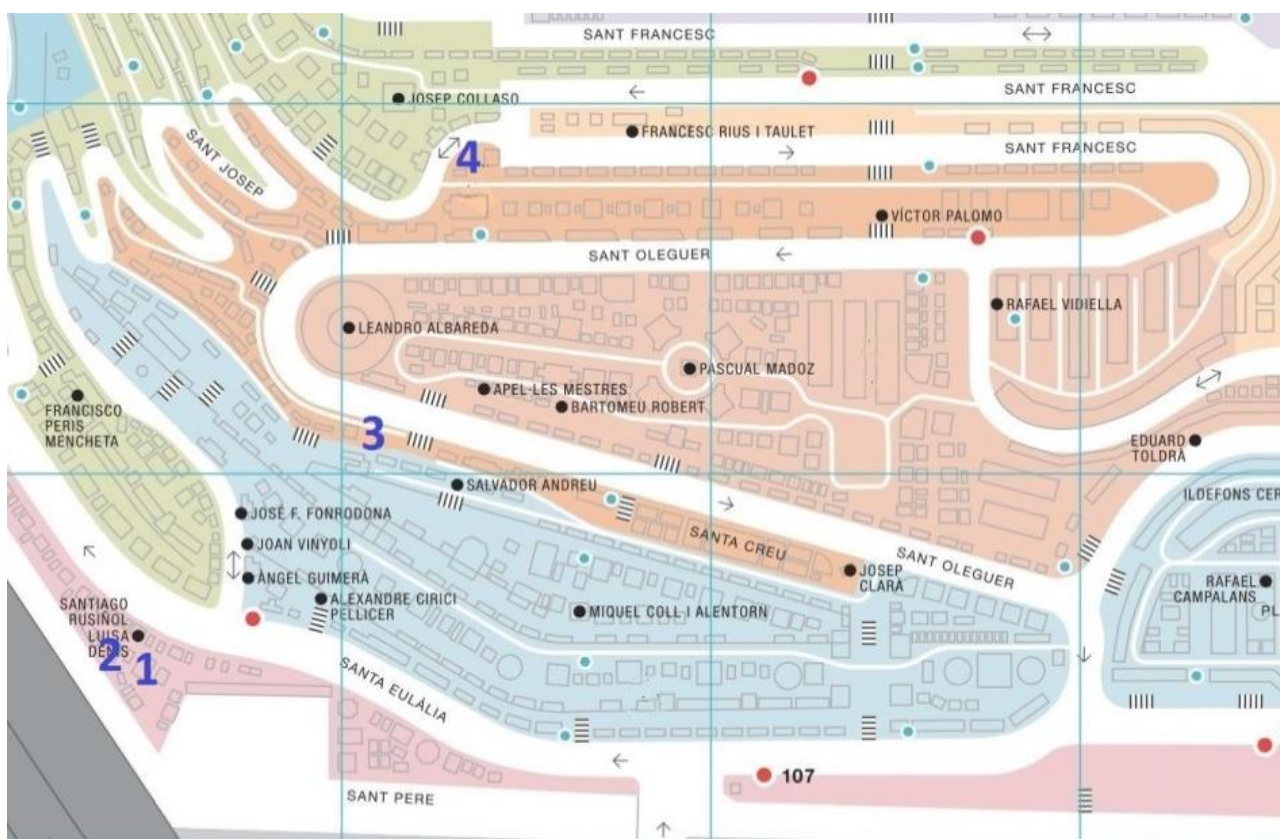

3. Panteó de la família Zaragoza de Viala⁶⁷.

⁶⁷ ESCUR, Núria. “De héroes y tumbas”, *La Vanguardia* (VIVIR EN BARCELONA), 17 de Mayo de 2000, p. 4; MARTÍ I LÓPEZ, Elisa. *El Cementiri de Montjuïc : somnis de Barcelona*, Barcelona, Ajuntament de Barcelona. Cementiris de Barcelona, 2008, p. 228.

5. Panteó de la família de Marcel·lí Jané.

	<u>Obra</u>	<u>Firma</u>	<u>Via</u>	<u>Agrupació</u>	<u>Número</u>
1.	Panteó família Darna Gassol	Sí	Santa Eulàlia	1	14
2.	Panteó Engracia Perellada	Sí	Santa Eulàlia	1	13
3.	Hipogeu Trenchs	No	Santa Creu	4	K
4.	Panteó Marina Labán viuda de Albadalejo	Sí	Sant Josep	4	6

1. Panteó de la família Darna Gassol⁶⁸.

---

⁶⁸ “Los Cementerios”, *La Vanguardia*, 1 de Noviembre de 1892, pp. 1-2; *La Dinastía*, 1 de noviembre de 1892, p. 2; “Los cementerios” *La Publicidad*, 1 de Noviembre de 1892, p. 2; “Los Cementerios”, *La Vanguardia*, 28 de octubre de 1915, pp. 6-7; PONS I TRABAL, Joan Baptista. *Monumentos funerarios coleccionados*, Barcelona, J. Bt^a Pons C^o, (19—s/f), làmina XXXI; MARTÍ I LÓPEZ, Elisa. *El Cementiri de Montjuïc : somnis de Barcelona*, Barcelona, Ajuntament de Barcelona. Cementiris de Barcelona, 2008, pp. 211, 230.

2. Panteó de Engracia Perellada⁶⁹.

3. Hipogeu Trenchs⁷⁰.

⁶⁹ “Los Cementerios”, *La Vanguardia*, 1 de noviembre de 1891, p. 5; “En el cementerio del Sudoestes” *La Dinastía*, 2 de noviembre de 1891, p. 2; MARTÍ I LÓPEZ, Elisa. *El Cementiri de Montjuïc : somnis de Barcelona*, Barcelona, Ajuntament de Barcelona. Cementiris de Barcelona, 2008, pp. 212, 230.

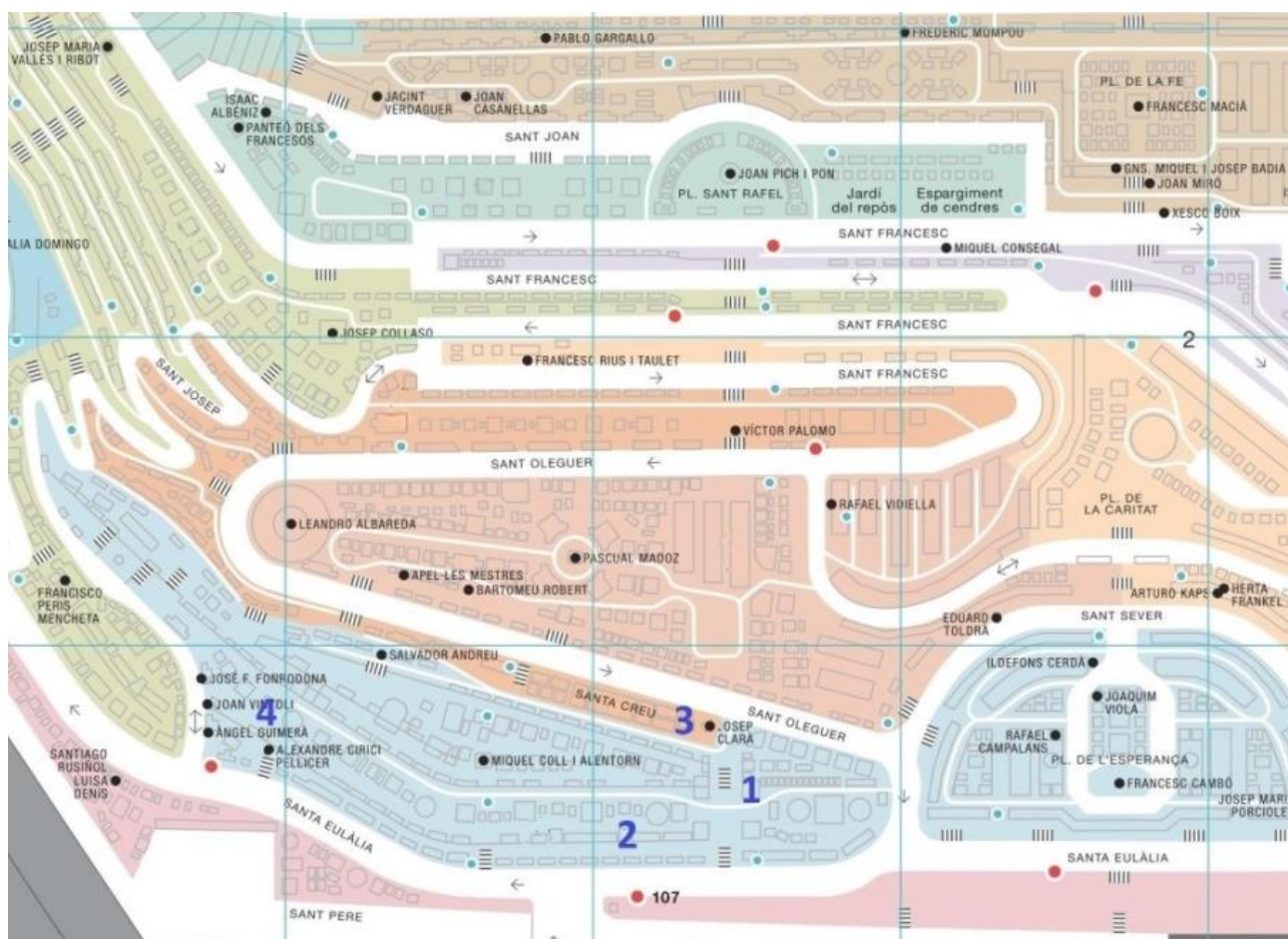
⁷⁰ “Los cementerios”, *La Publicidad*, 1 de noviembre de 1891, p. 2; “En el cementerio del Sudoestes” *La Dinastía*, 2 de noviembre de 1891, p. 2.

4. Panteó Marina Labán, viuda de Albadalejo⁷¹.

---

⁷¹ “Los cementerios” *La Publicidad*, 1 de noviembre de 1891, p. 2; “En el cementerio del Sudoestes” *La Dinastía*, 2 de noviembre de 1891, p.2; MARTÍ I LÓPEZ, Elisa. *El Cementiri de Montjuïc : somnis de Barcelona*, Barcelona, Ajuntament de Barcelona. Cementiris de Barcelona, 2008, p. 211.

<u>Autor</u>	<u>Obra</u>	<u>Firma</u>	<u>Via</u>	<u>Agrupació</u>	<u>Número</u>
1. Vives y Albareda	Panteó família Romeu	Sí	Santa Eulàlia	3	9 bis
2. Vives y Albareda	Panteó Merceditas Vives Cassañe	Sí	Santa Eulàlia	3	5
3. Vives y Albareda	Panteó José Vendrell	Sí	Sant Oleguer	4	48
4. J. Vives	Panteó Mariano Regordosa	No	Santa Eulàlia	3	20

1. Panteó de la família Romeu con detall de la creu que el corona⁷².

2. Panteó de Merceditas Vives Cassañé.

⁷² “En los cementerios”, *La Vanguardia*, 29 de Octubre de 1903, p. 7; *La veu de Catalunya*, 29 d’octubre de 1903, edició matí, p. 4.

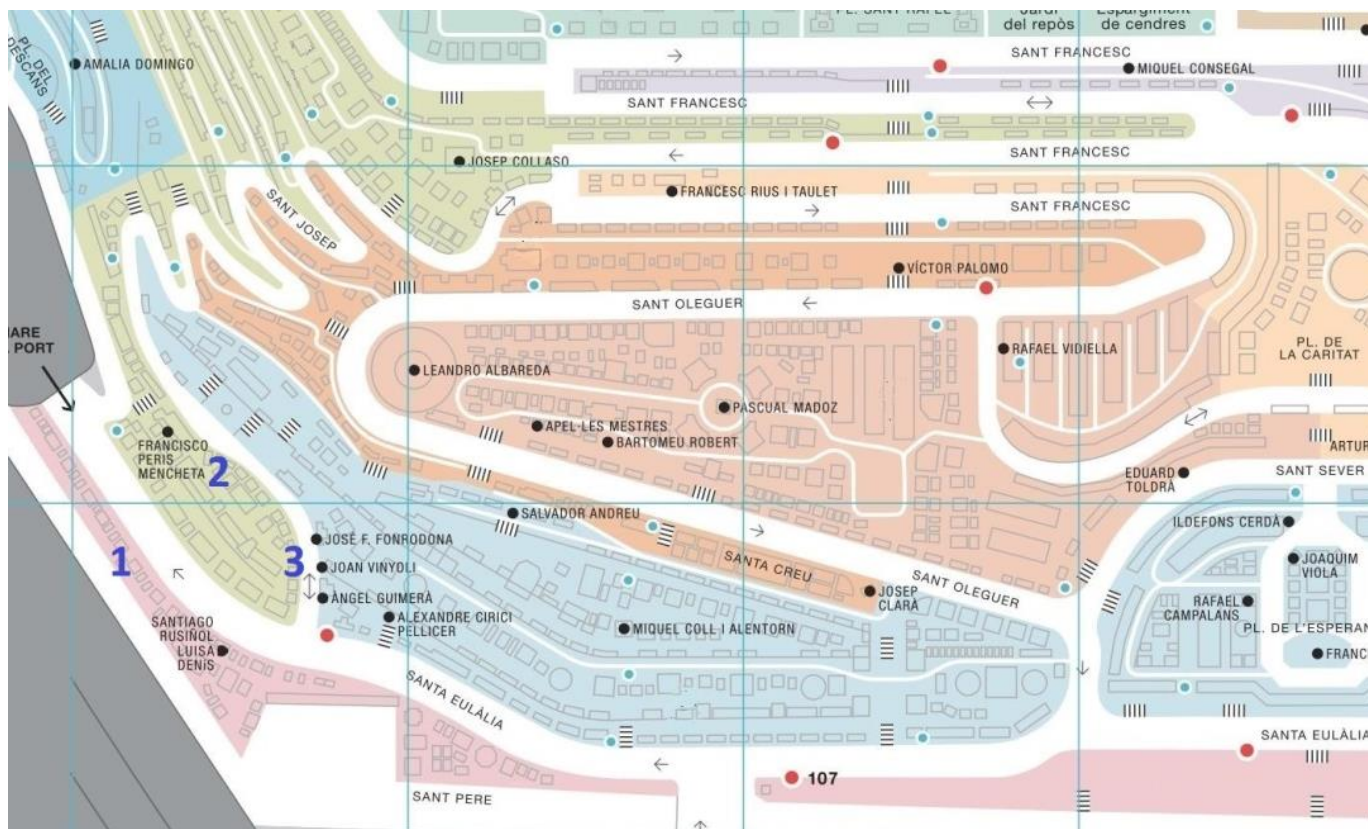

3. Panteó José Vendrell des de perspectives frontal, lateral i posterior.

4. Panteó de Mariano Regordosa amb detall de l'àngel i un dels seus relleus ⁷³.

⁷³ “La conmemoración de los difuntos”, *La Vanguardia*, 1 de Noviembre de 1895, pp. 1-2; *Hispania*, número 65, 30 de octubre de 1901, pp. 382, 392; PONS I TRABAL, Joan Baptista. *Monumentos funerarios coleccionados*, Barcelona, J. Bt^e Pons C^o, (19—s/f), làmina XXVI; MARTÍ I LÓPEZ, Elisa. *El Cementiri de Montjuïc : somnis de Barcelona*, Barcelona, Ajuntament de Barcelona. Cementiris de Barcelona, 2008, pp. 165, 189, 213, 231, 233.

	<u>Obra</u>	<u>Firma</u>	<u>Via</u>	<u>Agrupació</u>	<u>Número</u>
1.	Panteó Casamitjana	Sí	Santa Eulàlia	1	N
2.	Panteó família Cubells	Sí	Santa Eulàlia	2	20
3.	Tomba Francisco Bonet	Sí	Sant Josep	2	4 bis

1. Panteó Casamitjana.

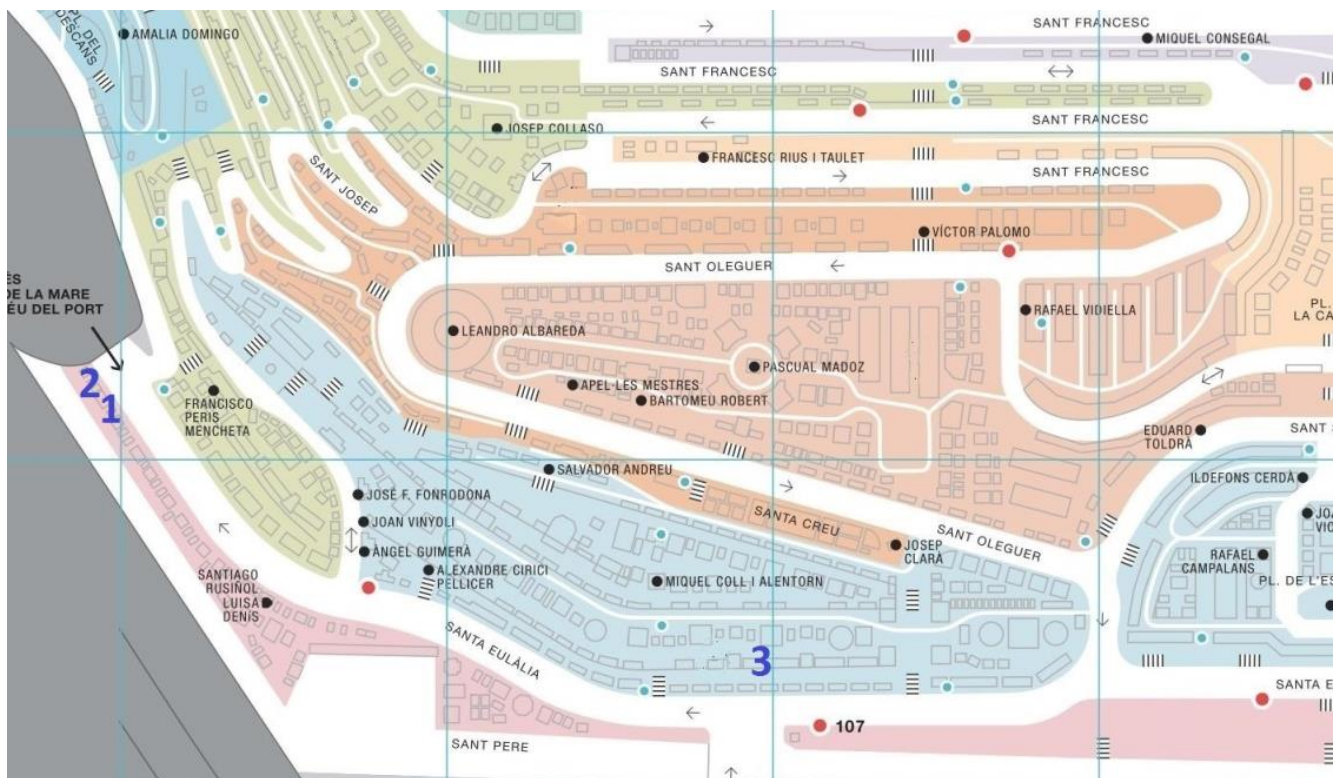

2. Panteó de la família Cubells Sagalà.

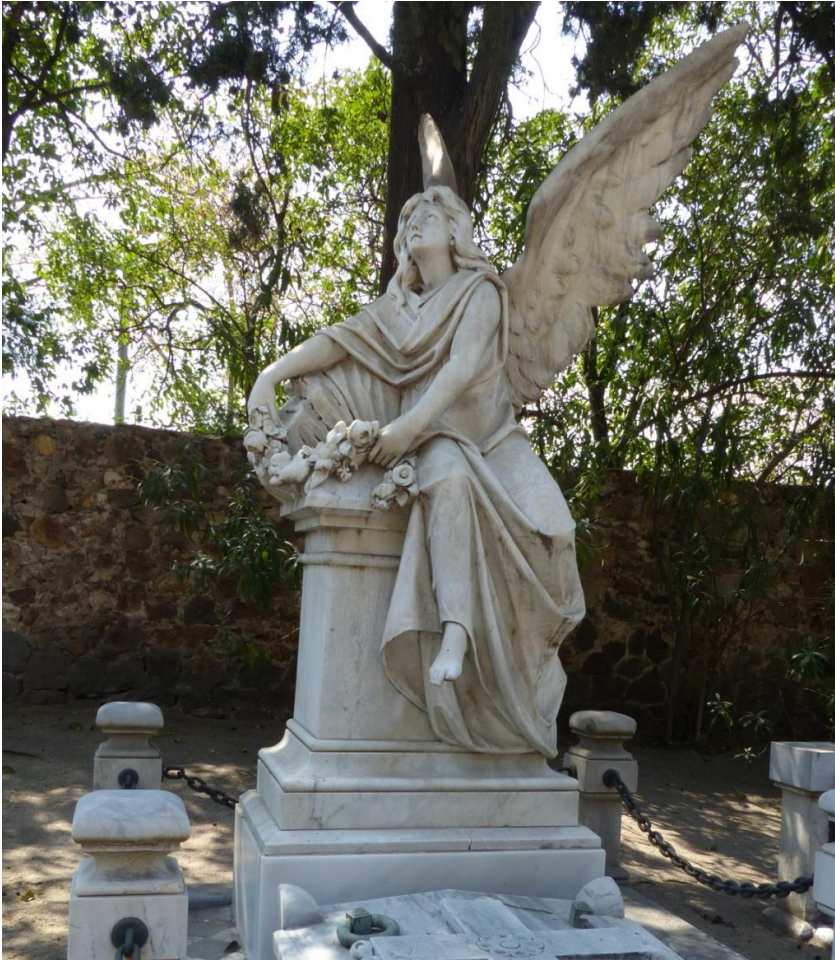

3. Tomba de Francisco Bonet⁷⁴.

⁷⁴ “Los Cementerios”, *La Vanguardia*, 1 de noviembre de 1900, p. 5.

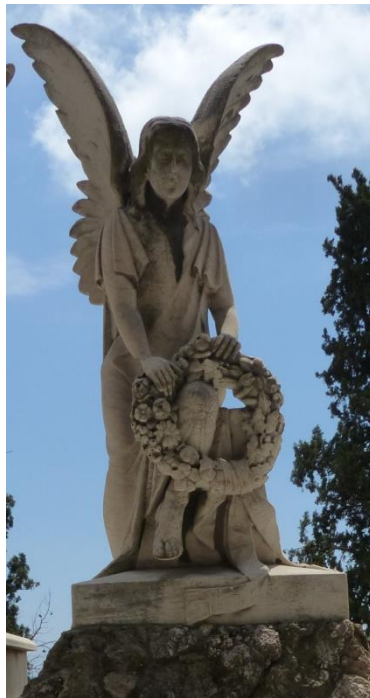
	<u>Obra</u>	<u>Firma</u>	<u>Via</u>	<u>Agrupació</u>	<u>Número</u>
1.	Panteó Teresa Codina	Sí	Santa Eulàlia	1	P
2.	Panteó Gracieuse Etchecopart	Sí	Santa Eulàlia	1	S
3.	Tomba Francesca Serra	Sí	Santa Eulàlia	3	42 (a)

1. Panteó de Teresa Codina⁷⁵.

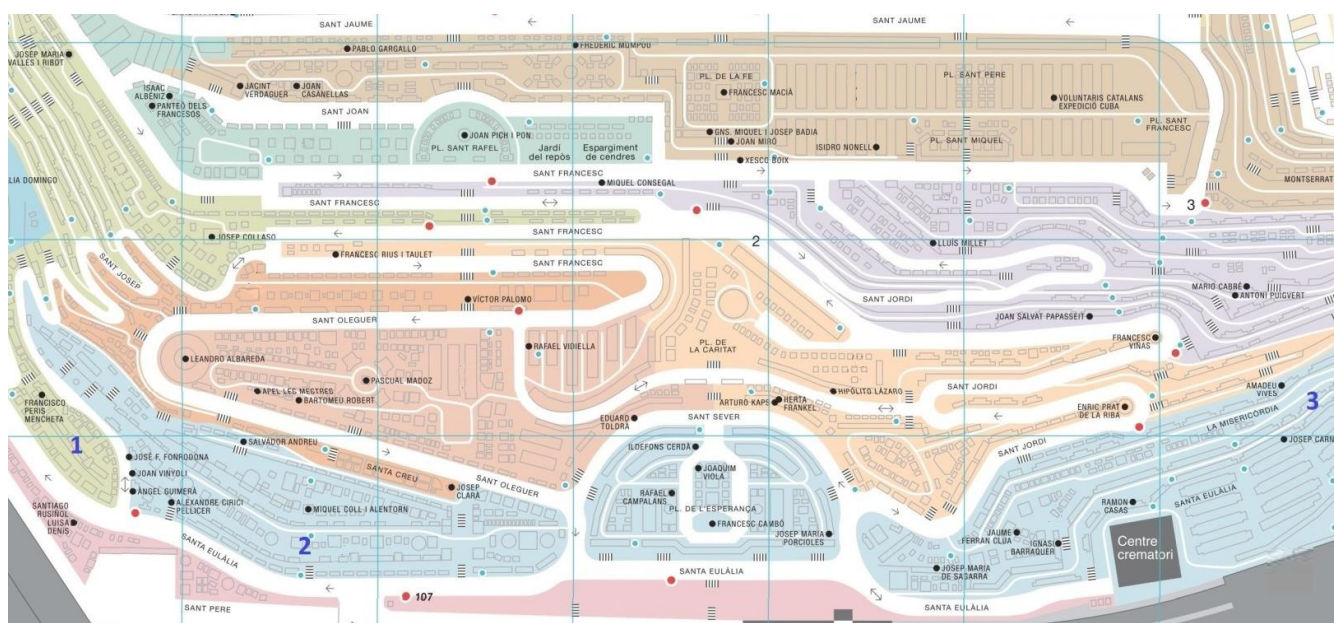
2. Panteó de Gracieuse Etchecopart⁷⁶.

3. Tomba de Francisca Serra.

⁷⁵ “En los cementerios”, *La Vanguardia*, 29 de Octubre de 1903, p. 7; *La veu de Catalunya*, 29 d’octubre de 1903, edició matí, p. 4.

⁷⁶ *La Vanguardia*, 1 de Noviembre de 1904, p. 2; *La Veu de Catalunya*, 1 de novembre de 1904, edició matí, p. 2.

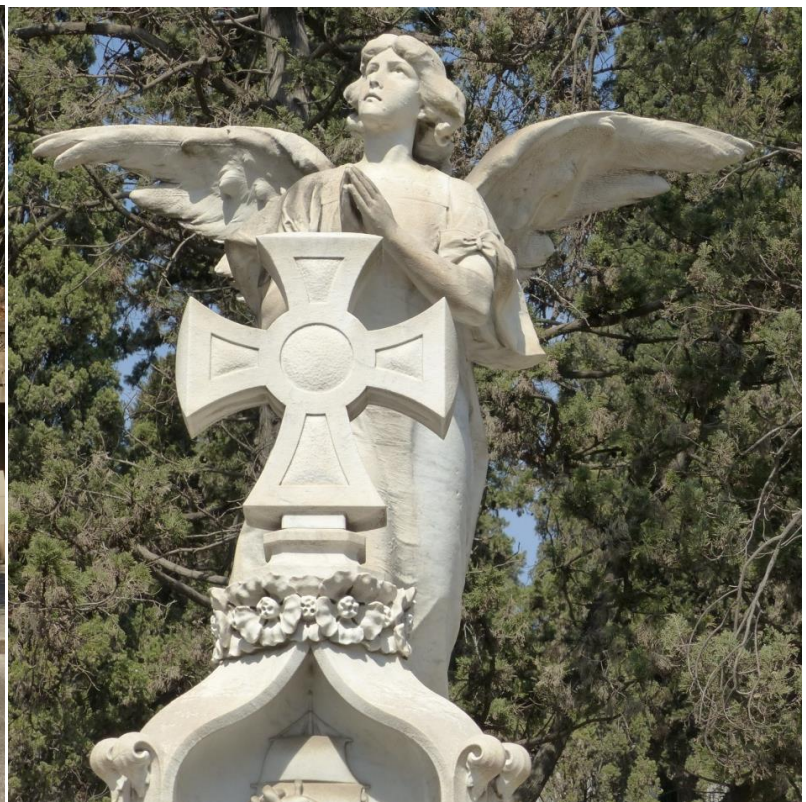
<u>Autor</u>	<u>Obra</u>	<u>Firma</u>	<u>Via</u>	<u>Agrupació</u>	<u>Número</u>
1. Padro Y Sento	Tomba major Ruperto Ulacia	Sí	Santa Eulàlia	2	14
2. R. Padro	Panteó José Borrás y Francisca Figueras	Sí	Santa Eulàlia	3	114
3. R. Padro	Tomba menor consorts Carbonell Periz	Sí	Misericòrdia	3	497 (a)

1. Tomba major de Ruperto Ulacia⁷⁷.

3. Tomba menor de los consorts Sebastián Carbonell y Adela Pérez.

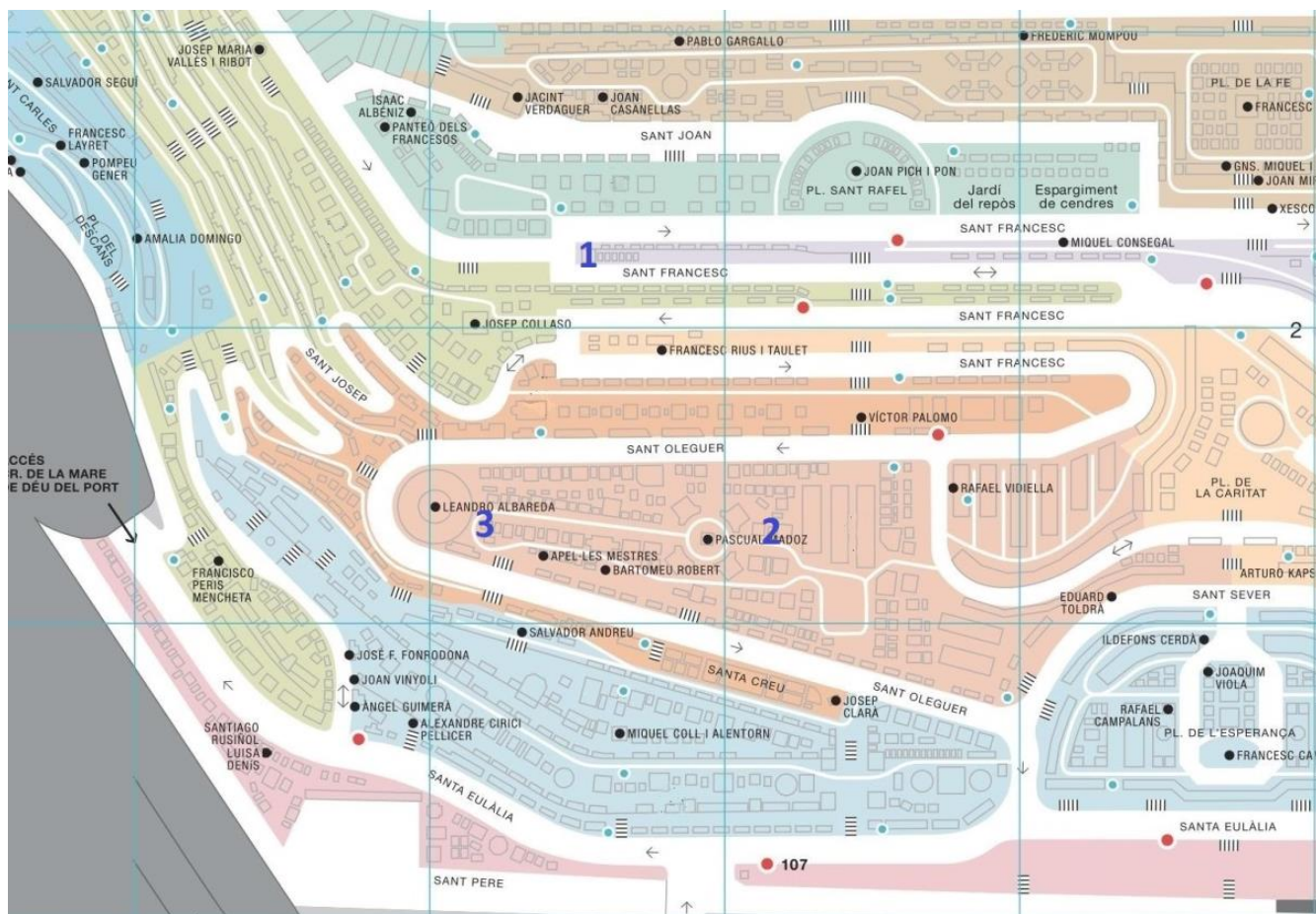
3. Panteó dels consorts José Borrás i Francisca Figueras i detall de l'àngel i la creu que el coronen ⁷⁸.

⁷⁷ “Los cementerios” *La Publicidad*, Noviembre de 1890, p. 2; *La Dinastía*, 3 de noviembre de 1890, p. 3.

⁷⁸ “Los Cementerios”, *La Vanguardia*, 1 de noviembre de 1908, p. 4; MARTÍ I LÓPEZ, Elisa. *El Cementiri de Montjuïc : somnis de Barcelona*, Barcelona, Ajuntament de Barcelona. Cementiris de Barcelona, 2008, p. 218.

HERMANOS FRANZI

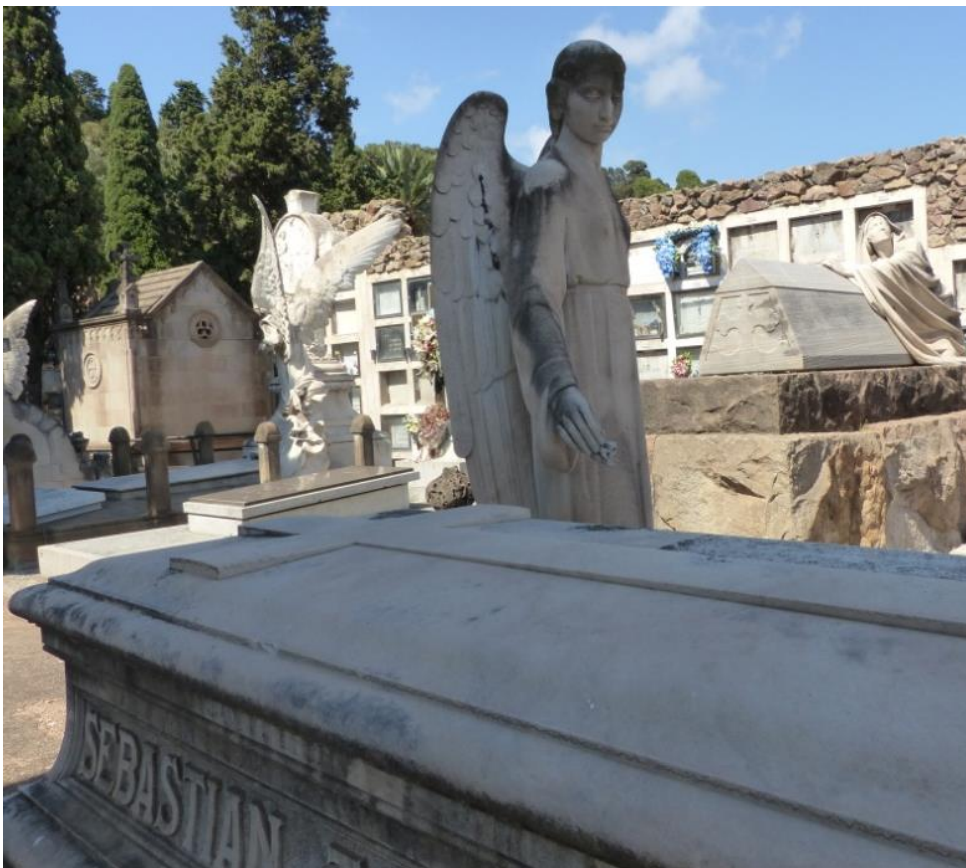
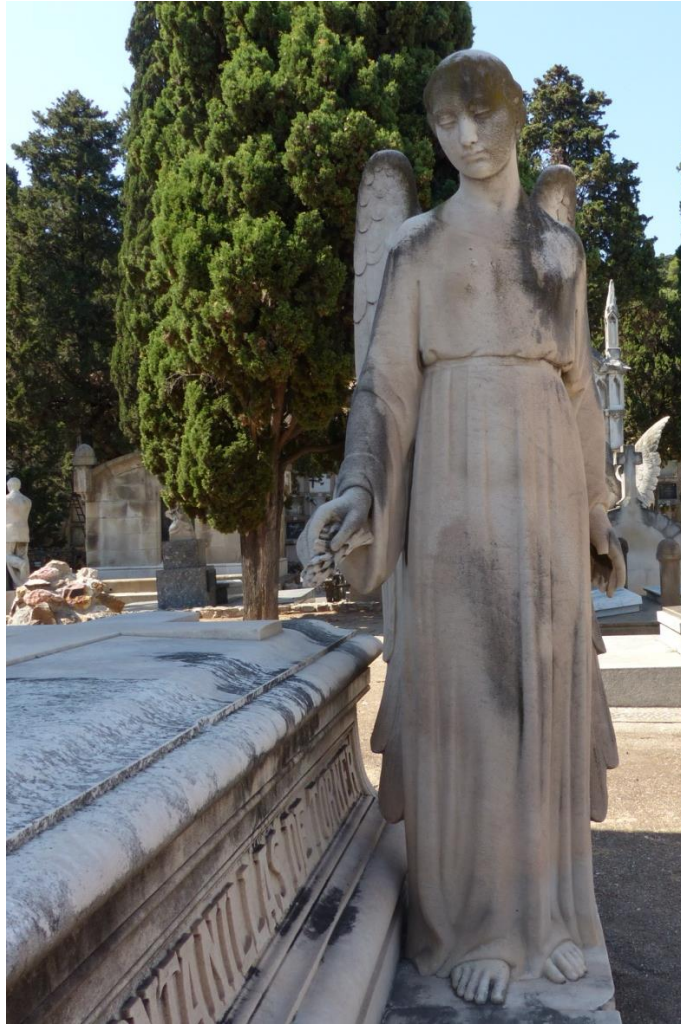
<u>Obra</u>	<u>Firma</u>	<u>Via</u>	<u>Agrupació</u>	<u>Número</u>
1. Panteó Francesc Jaurés actual Panteó Elizalde	No	Sant Francesc	7	1
2. Panteó família Torner	Sí	Sant oleguer	5	66
3. Panteó Antonio Martrús	Sí	Sant oleguer	5	4

*Fotografia eliminada ja que correspon a l'interior d'un panteó i no es pot publicar.

1. Panteó de la família Elizalde antic Panteó Francesc Jaurés. Detall dels marbres interiors ⁷⁹.

---

⁷⁹ PONS I TRABAL, Joan Baptista. *Monumentos funerarios coleccionados*, Barcelona, J. Bt^a Pons C^o, (19—s/f), làmina XLV; MARTÍ I LÓPEZ, Elisa. *El Cementiri de Montjuïc : somnis de Barcelona*, Barcelona, Ajuntament de Barcelona. Cementiris de Barcelona, 2008, pp. 211, 229.

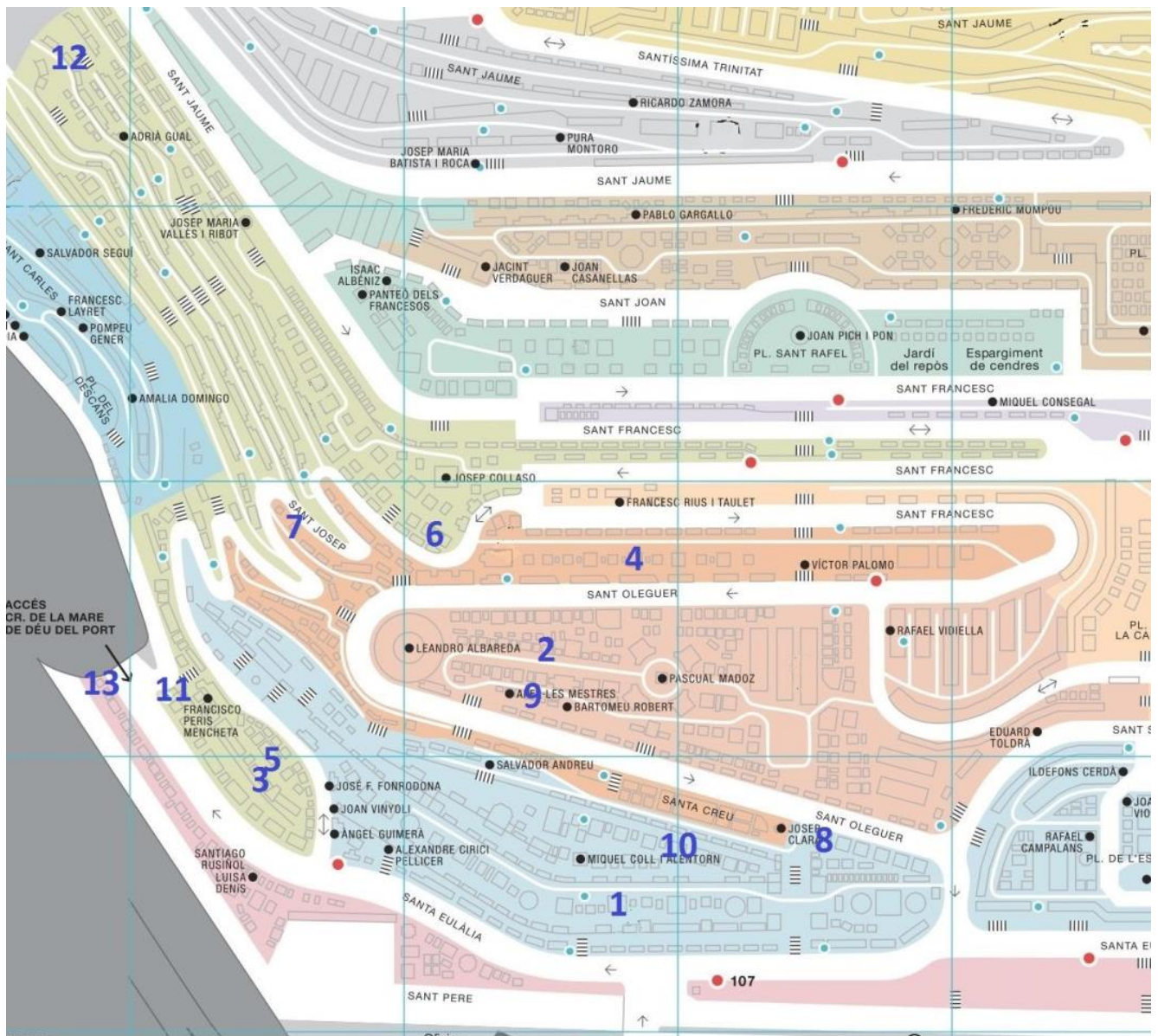
2. Panteó de la família de Sebastián Torner des de dos perspectives diferents.

3. Panteó Antonio Martrus i detall de l'escultura i les seves vestidures. Tot i que la signatura dels Germans Franzi és visible a la base del Panteó que serveix de suport, en l'escultura no hi ha cap signatura, de manera que no hi ha garanties que també siguin ells els seus autors. L'expedient de l'Arxiu Municipal Contemporani de Barcelona tampoc aporta cap informació sobre la qüestió⁸⁰.

⁸⁰ Arxiu Municipal Contemporani de Barcelona. [Projecte de Construcció d'Un Panteó, Sol·licitat Per Pablo Garriga i Ramon Gallifa, Marmessors del Propietari, Al Solar Número 4 de la Via de Sant Oleguer, Agrupació 5a., del Cementiri del Sud-oest [Montjuïc]]. Número de expediente 58507.38.

**MANUEL BADUELL, MARIANO SANGENÍS, JOSÉ ZAMORA, PABLO CARBONELL,
ANTONI COLL, VÍCTOR CUSÍ, PAU DEULOFEU, G. FARRÉS, DAMIÀ PRADELL i PERE
RICART**

<u>Autor</u>	<u>Obra</u>	<u>Firma</u>	<u>Via</u>	<u>Agrupació</u>	<u>Número</u>
1. M. Baduell	Panteó Portabella	No	Santa Eulàlia	3	12
2. M. Baduell	Panteó José Pardo	No	Sant Oleguer	5	15
3. M. Sangenis	Tomba major Sangenis	Sí	Santa Eulàlia	2	12
4. M. Sangenis	Panteó Ramon Ysern	Sí	Sant Oleguer	4	13
5. J. Zamora	Panteó Camp Ferrer 1883	Sí	Santa Eulàlia	2	17
6. J. Zamora	Panteó Luis Vallmitjana	Sí	Sant Josep	2	38
7. P. Carbonell	Panteó Arturo Sedo-antic Isidro Deu	No	Sant Josep	4	1
8. A. Coll	Panteó Josep Balcells	Sí	Sant Oleguer	3	78
9. V. Cusi	Panteó família Bracons	Sí	Sant Oleguer	5	105
10. P. Deulofeu	Panteó família Muñoz-antic Pilar Soler	No	Santa Eulàlia	3	65
11. G. Farres	Tomba Joan Coma	Sí	Sant Josep	2	15b
12. D. Pradell	Tomba família Criol	Sí	Sant Josep	2	327 (a)
13. P. Ricart	Panteó família Balagué	Sí	Santa Eulàlia	1	R

1. Panteó de la família Portabella amb detalls de la zona superior amb la creu i dels marbres interiors ⁸¹.

2. Panteó de José Pardo⁸².

9. Panteó de la família Bracons⁸³.

12. Tomba de la família Criol.

⁸¹ PONS I TRABAL, Joan Baptista. *Monumentos funerarios coleccionados*, Barcelona, J. Bt^a Pons C^o, (19—s/f), làmina XIII; BAREY, André. “L’arquitectura funerària com a mirall d’una complexitat”, *Cuadernos de arquitectura y urbanismo* [s.l.], Col·legi d’Arquitectes de Catalunya, 1980 2385-3271 1980: Núm.: 139 Barcelona de la ciutat pre-industrial al fenomen modernista II, p. 40; MARTÍ I LLÓPEZ, Elisa. *El Cementiri de Montjuïc : somnis de Barcelona*, Barcelona, Ajuntament de Barcelona. Cementiris de Barcelona, 2008, pp. 212; 227.

⁸² “Los Cementerios”, *La Vanguardia*, 1 de Noviembre de 1892, p. 2; “Los cementerios” *La Publicidad*, Noviembre de 1892, p. 2.

⁸³ “Los Cementerios”, *La Vanguardia*, 1 de noviembre de 1908, p. 4; “Los Cementerios”, *La Vanguardia*, 28 de octubre de 1909, p. 10.

3. Tomba de la família Sangenis⁸⁴.

4. Panteó de Ramon Ysern i detall de l'estatuària⁸⁵.

8. Panteó Balcells amb el detall de dos dels seus relleus.

⁸⁴ “Los Cementerios”, *La Vanguardia*, 1 de Noviembre de 1892, pp. 1-2; “Los cementerios” *La Publicidad*, Noviembre de 1892, p. 2.

⁸⁵ “Los cementerios” *La Dinastía*, 1 de noviembre de 1895, p. 2.

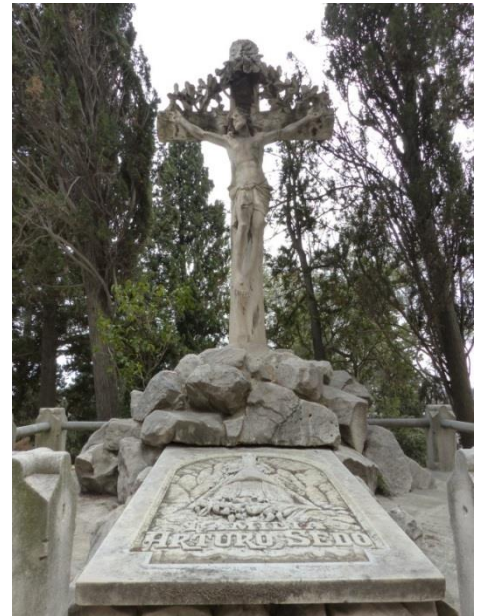
5. Panteó Camp Ferrer.

6. Panteó de Luis Vallmitjana.

11. Tomba de Joan Coma des de dues perspectives diferents ⁸⁶.

7. Panteó Arturo Sedó, antic Isidro Deu ⁸⁷.

⁸⁶ “Los Cementerios”, *La Vanguardia*, 1 de noviembre de 1908, p. 4.

⁸⁷ “Los Cementerios”, *La Vanguardia*, 1 de noviembre de 1898, p. 4; “Los cementerios” *La Dinastía*, 2 de noviembre de 1898, p. 2; PONS I TRABAL, Joan Baptista. *Monumentos funerarios coleccionados*, Barcelona, J. Bt^a Pons C^o, (19—s/f), làmina LII.

10. Panteó de la família Muñoz, antic Panteó Pilar Soler, amb dos detalls dels relleus de la seva façana ⁸⁸.

⁸⁸ “Los Cementerios”, *La Vanguardia*, 1 de Noviembre de 1894, p. 3; PONS I TRABAL, Joan Baptista. *Monumentos funerarios coleccionados*, Barcelona, J. Bt^e Pons C^o, (19—s/f), lámina XXXV; BAREY, André. “L’arquitectura funerària com a mirall d’una complexitat”, *Cuadernos de arquitectura y urbanismo* [s.l.], Col·legi d’Arquitectes de Catalunya, 1980 2385-3271 1980: Núm.: 139 Barcelona de la ciutat pre-industrial al fenòmen modernista II, p. 37. ; MARTÍ I LÓPEZ, Elisa. *El Cementiri de Montjuïc : somnis de Barcelona*, Barcelona, Ajuntament de Barcelona. Cementiris de Barcelona, 2008, pp. 165, 192, 193, 228.

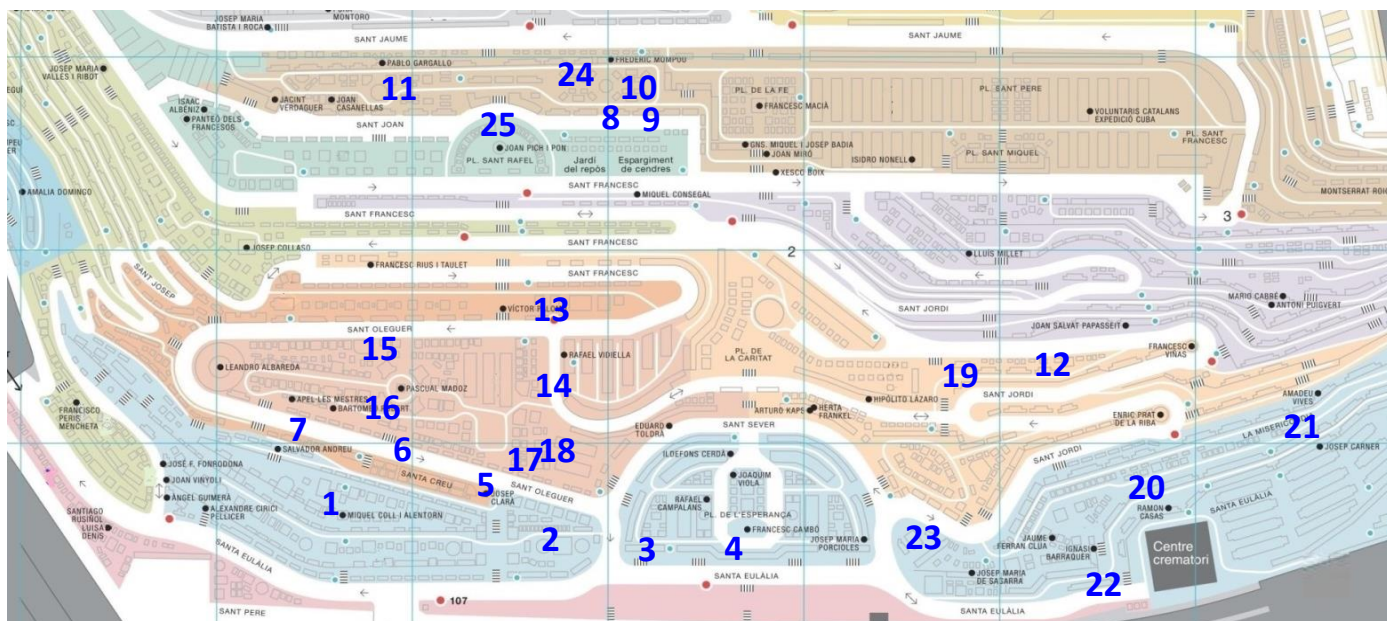

13. Panteó de la família Balagué, obra de vegades identificada a la xarxa com de Llimona però amb la signatura de Pere Ricart clarament visible a la base ⁸⁹.

---

⁸⁹ MARTÍ I LÓPEZ, Elisa. *El Cementiri de Montjuïc : somnis de Barcelona*, Barcelona, Ajuntament de Barcelona. Cementiris de Barcelona, 2008, pp. 217, 230, 234.

OBRES SENSE AUTOR IDENTIFICAT

	<u>Obra</u>	<u>Firma</u>	<u>Agrupació</u>	<u>Via</u>	<u>Número</u>
1.	Tomba Ramón Almirall	No	3	Santa Eulàlia	10
2.	Panteó consorts Tico Roig	No	3	Santa Eulàlia	70 bis
3.	Hipogeu família Josep Jover	No	3	Santa Eulàlia	XII
4.	Panteó família Rifa	No	3	Santa Eulàlia	163
5.	Panteó família Guarino	No	4	Sant Oleguer	45-46
6.	Tomba família Teresa Ceruera	No	4	Sant Oleguer	170
7.	Tomba família Clari	No	4	Sant Oleguer	143
8.	Panteó Juan Bautista Borés	No	9	Sant Joan	9
9.	Panteó Salvador Sedo	No	9	Sant Joan	43
10.	Panteó Josep Serra i Roca	No	9	Sant Joan	114
11.	Panteó família Monche Maristany	No	9	Sant Joan	83
12.	Tomba Enriqueta Berenguer	No	6	Sant Joan	191
13.	Tomba anònima	No	4	Sant Oleguer	129-130
14.	Panteó Mateu Pla	No	5	Sant Oleguer	154
15.	Panteó Juncadella	No	5	Sant Oleguer	23
16.	Panteó Doctor Robert	No	5	Sant Oleguer	22
17.	Panteó consorts Farres Masbernart	No	5	Sant Oleguer	140
18.	Panteó Júlia Gonzalez	No	5	Sant Oleguer	142
19.	Hipogeu Jose Pascual	No	6	Sant Jordi	6
20.	Tomba Enriqueta Santolaria	No	3	Misericòrdia	274
21.	Tomba família Buxade	No	3	Misericòrdia	211 (a)
22.	Tomba família Carballeda	No	3	Santa Eulàlia	405 (a)
23.	Panteó Teresa Costa	No	3	Sant Jordi	286
24.	Panteó Dolors Monserda	No	9	Sant Joan	96
25.	Panteó família Olivella	No	9	Plaça Sant Rafel	3

1. Tomba de Ramon Almirall.

4. Panteó de la família Rifá.

6. Tomba de la família de Teresa Ceruera.

2. Panteó dels consorts Tico Roig y família⁹⁰.

3. Hipogeu de la família de Josep Jover.

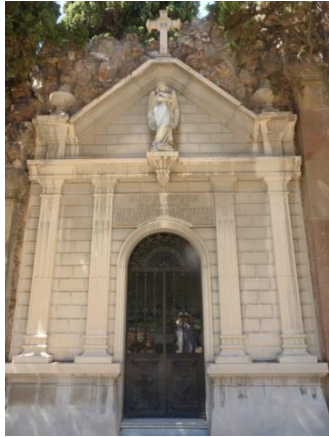

5. Panteó de la família Guarino .

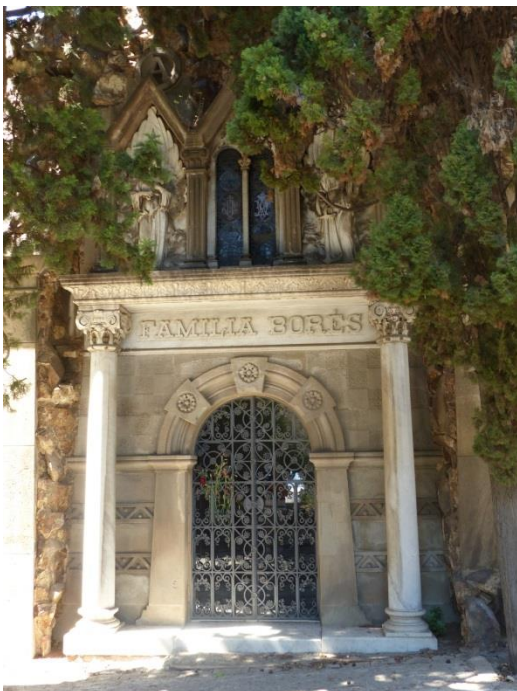
⁹⁰ "Obras en los cementerios", *La Vanguardia*, 29 de octubre de 1914, p. 6; *La Veu de Catalunya*, 30 d'octubre de 1914, edició vespre, p. 4.

7. Tomba de la família Clarí.

9. Panteó de Salvador Sedó y Dorotea Jaumandreu.

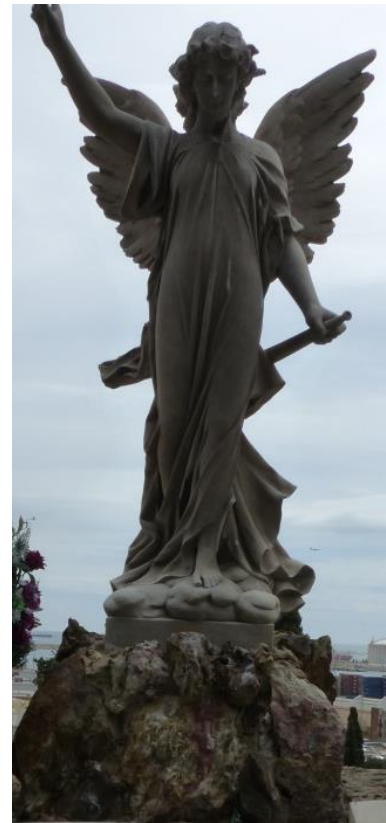

8. Panteó de Juan Bautista Bores amb el detall de les dues escultures de la seva façana⁹¹.

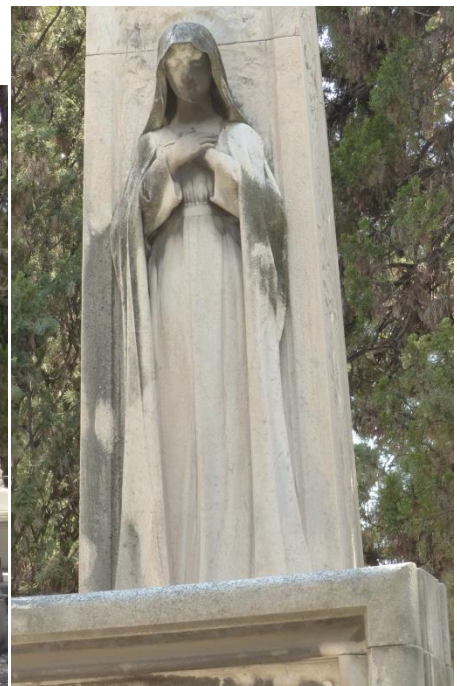
⁹¹ “Los Cementerios”, *La Vanguardia*, 1 de noviembre de 1900, p. 5.

11. Panteó de la família Monche Meristany.

12. Tomba de Enriqueta Berenguer.

15. Panteó de la família de Emilio Juncadella i detall de l'estatua central⁹².

⁹² ; MARTÍ I LÓPEZ, Elisa. *El Cementiri de Montjuïc : somnis de Barcelona*, Barcelona, Ajuntament de Barcelona. Cementiris de Barcelona, 2008, 166, 196, 216.

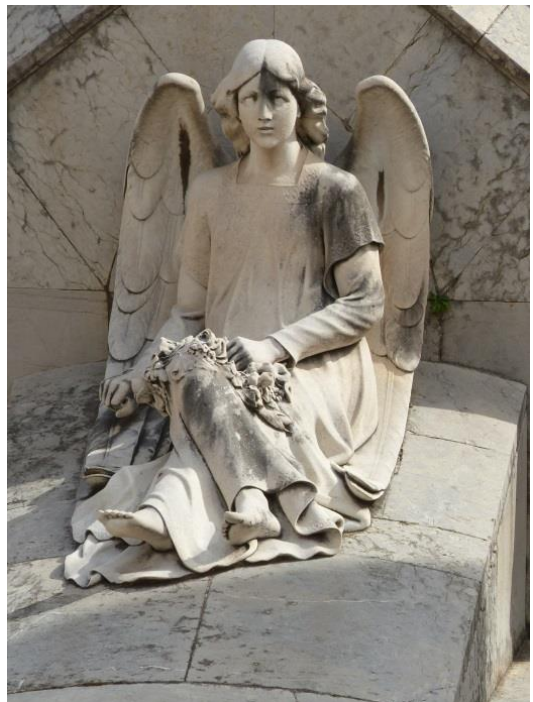
10. Panteó Serra Roca, detall de l'escultura.

13. Tomba anònima de la que es desconeix la propietat.

14. Panteó de la família de Mateu Pla.

16. Panteó del doctor Bartomeu Robert amb el detall d'alguna de les seves escultures acompanyades per la iconografia de los tetramorfs, en aquest cas l'àliga i el lleó⁹³.

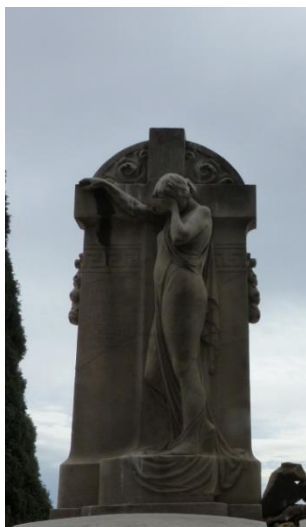
17. Tomba dels consorts Farrés Masbernà.

19. Hipogeu de la família de José Pascual.

20. Tomba de Enriqueta Santolaria.

21. Tomba de la família Buxadé.

22. Tomba de la família Carballeda.

⁹³ ; MARTÍ I LÓPEZ, Elisa. *El Cementiri de Montjuïc : somnis de Barcelona*, Barcelona, Ajuntament de Barcelona. Cementiris de Barcelona, 2008, pp. 166, 195, 196, 217.

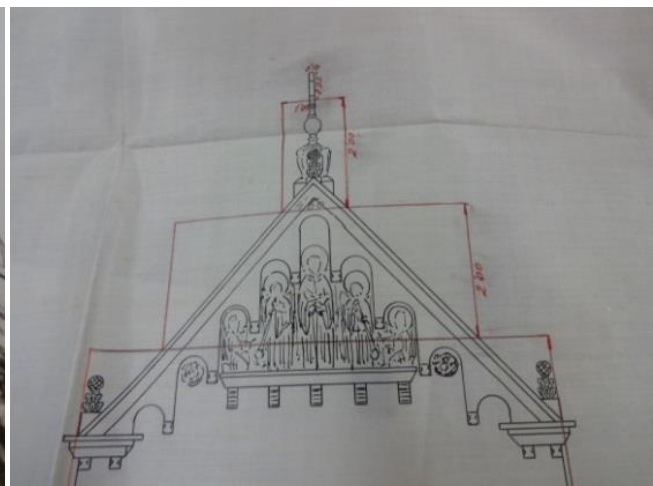
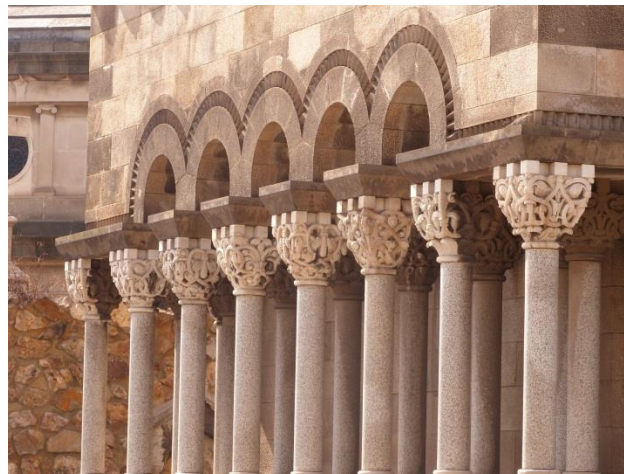
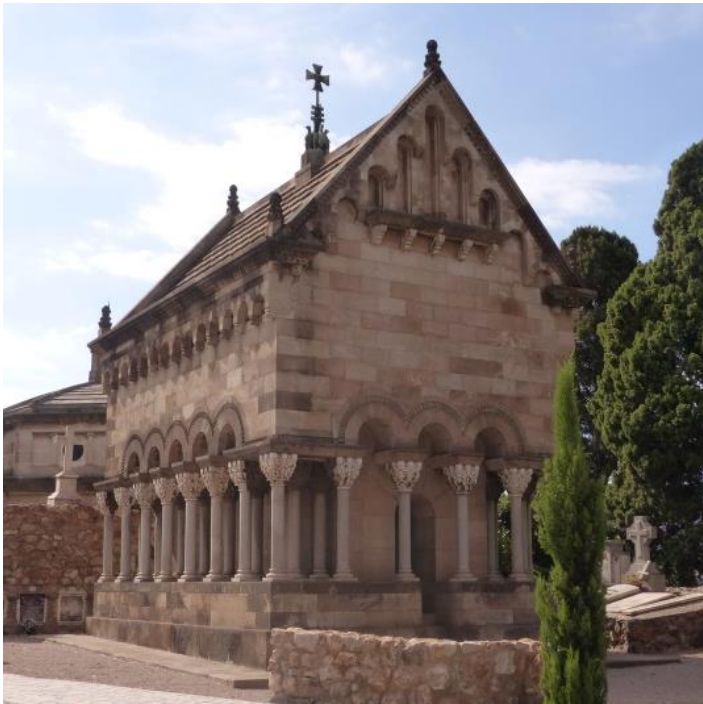

18. Panteó de Julia González en pèssim estat de conservació.

24. Panteó Dolors Monserda, un projecte de Josep Puig i Cadafalch⁹⁴.

⁹⁴ MARTÍ I LÓPEZ, Elisa. *El Cementiri de Montjuïc : somnis de Barcelona*, Barcelona, Ajuntament de Barcelona. Cementiris de Barcelona, 2008, pp. 167, 170, 202, 203, 223.

23. Panteó Teresa Costa, també projectat per Puig i Cadafalch, amb el detall de la creu i els relleus de la façana. En el projecte original, present a l'Arxiu Municipal Contemporani de Barcelona, es pot observar un conjunt escultòric del qual no s'ha trobat testimoni fotogràfic i del qual es desconeix si va ser finalment esculpit⁹⁵.

⁹⁵ Arxiu Municipal Contemporani de Barcelona. Maria Teresa Costa Navarro, Vídua de Joan Valldaura i Carbonell, Sol·licita l'Adquisició del Solar Número 286 de la Via de Sant Jordi de l'Agrupació 3a del Cementiri del Sud-oest [Montjuïc i Posterior Construcció d'Un Panteó Per Part de l'Arquitecte Josep Puig i Cadafalch]. Expediente número 15698.

BIBLIOGRAFIA CRONOLÒGICA DEL CATÀLEG.

1870

La Ilustración de Madrid, 27 de diciembre de 1870, p. portada.

1883

Comisión ejecutiva del Monumento a Güell y Ferrer, *Primera exposición nacional de mármoles*, Imprenta Barcelonesa, Barcelona, 1883.

La Vanguardia, 18 de marzo de 1883, pp. 3-4.

Il·lustració catalana, 1a época, número 83, 31 de marzo de 1883, pp. 81-83 y 88-89.

La Dinastía, 2 de noviembre de 1883, p. 406.

1887

M. DE A. "EL ARTE RELIGIOSO", *La Ilustración católica*, número 30, Madrid, 5 de octubre de 1877, pp. 8-9.

"La nueva necrópolis de Barcelona", *La Exposición*, número 34, 31 de octubre de 1887, pp. 4-6.

"Nuestras necrópolis", *La Dinastía*, 1 de noviembre de 1887, p. 2.

1888

Catálogo oficial especial de España: Exposición Universal de Barcelona 1888, Barcelona, Imprenta de los Sucesores de N.Ramírez y C.^a, 1888.

Il·lustració catalana, 1a época, número 198, 15 de octubre de 1888, p. 303.

"Nuestras necrópolis", *La Dinastía*, 2 de noviembre de 1888, p. 1.

"Visita a los cementerios", *La Vanguardia*, 3 de noviembre de 1888, p.1.

1889

"Los cementerios", *La Publicidad*, noviembre de 1889, p. 2.

"Nuestras necrópolis", *La Dinastía*, 1 de noviembre de 1889, p. 2.

La Vanguardia, 2 de Noviembre de 1889, p.2.

1890

CLARASSÓ, Enrich. "La escultura en la exposició de 1900", *Joventut*, número 29, 30 de agosto de 1900, pp. 454-456.

Il·lustració catalana, 1a época, número 247, 31 de octubre de 1890, p. 327.

"Los cementerios", *La Publicidad*, noviembre de 1890, p. 2.

La Dinastía, 3 de noviembre de 1890, p. 3.

ROCA Y ROCA, J. "La semana en Barcelona", *La Vanguardia*, 4 de noviembre de 1890, pp. 4-5.

1891

Catálogo de la Primera Exposición General de Bellas Artes 1891, Barcelona, Ayuntamiento Constitucional de Barcelona, 1891.

Il·lustració catalana, 1a época, número 265, 31 de juliol de 1891, p.219.

“Los cementerios”, *La Publicidad*, noviembre de 1890, p. 2.

“Los Cementerios”, *La Vanguardia*, 1 de noviembre de 1891, p. 5.

“En el cementerio del Sudoestes”, *La Dinastía*, 2 de noviembre de 1891, p.2.

1892

“Los cementerios”, *La Publicidad*, noviembre de 1892, p. 2.

“Los Cementerios”, *La Vanguardia*, 1 de noviembre de 1892, pp.1-2.

La Dinastía, 1 de noviembre de 1892, p. 2.

1893

“Los cementerios”, *La Publicidad*, noviembre de 1893, p. 2.

“Los Cementerios”, *La Vanguardia*, 1 de noviembre de 1893, p. 6.

“ÁNGEL, estatua de Enrique Clarasó (Salón Pares)”, *Il·lustración artística*, número 595, Barcelona, 22 de Mayo de 1893, p. 7.

1894

Catálogo de la Segunda Exposición General de Bellas Artes, Barcelona, Impr. de Henrich y Ca., en comandita, 1894.

“Los cementerios”, *La Publicidad*, noviembre de 1894, p. 2.

“Los Cementerios”, *La Vanguardia*, 1 de noviembre de 1894, p. 3.

“Los cementerios”, *La Dinastía*, 2 de noviembre de 1894, p. 2.

1895

“Los cementerios”, *La Publicidad*, noviembre de 1895, pp. 2-3.

“La conmemoración de los difuntos”, *La Vanguardia*, 1 de noviembre de 1895, pp. 1-2.

“Los cementerios”, *La Dinastía*, 1 de noviembre de 1895, p. 2.

JUNYENT, Sebastià. “La Crisis Pictórica”, *Joventut*, número 301, 16 de noviembre de 1905, p. 731.

1896

RIERA, Eduardo (dir.). *Anuario-Riera. Guía general de Catalunya*, 1896.

“Los Cementerios”, *La Vanguardia*, 1 de noviembre de 1896, pp. 1-2.

ROCA, J. *La Vanguardia*, 7 de junio de 1896, p.4.

1897

RIERA, Eduardo (dir.). *Anuario-Riera. Guía general de Catalunya*, 1897.

“Los Cementerios”, *La Vanguardia*, 1 de noviembre de 1897, p.4.

“Los cementerios”, *La Dinastía*, 2 de noviembre de 1897, p. 2.

1898

RIERA, Eduardo (dir.). *Anuario-Riera. Guía general de Catalunya*, 1898.

“Los Cementerios”, *La Vanguardia*, 1 de noviembre de 1898, p. 4.

“Los cementerios”, *La Dinastía*, 2 de noviembre de 1898, p. 2.

1899

RIERA, Eduardo (dir.). *Anuario-Riera. Guía general de Catalunya*, 1899.

La Veu de Catalunya, 30 de octubre de 1899, edició vespre, p. 2.

Hispania, número 17, 30 de octubre de 1899, pp. 211-214.

“Los Cementerios”, *La Vanguardia*, 1 de noviembre de 1899, pp.4-5.

“En los cementerios”, *La Dinastía*, 2 de noviembre de 1899, p. 2.

La Veu de Catalunya, 8 de noviembre de 1899, edició vespre, p. 2.

1900

PONS I TRABAL, Joan Baptista. *Monumentos funerarios coleccionados*, Barcelona, J. Bt^a Pons C^o, (19—s/f).
Anuario para 1900. Asociación de Arquitectos de Catalunya, 1900, pp. 370, 380, 398, 414, 418.

CLARASSÓ, Enrich. “La escultura en la exposició de 1900”, *Juventut*, número 29, 30 de Agosto de 1900, p. 456.

Hispania, número 41, 30 de octubre de 1900, pp. 374-376.

La Veu de Catalunya, 29 de octubre de 1900, edició matí, p.4.

“Los Cementerios”, *La Vanguardia*, 1 de noviembre de 1900, p.5.

1901

RIERA, Eduardo (dir.). *Anuario-Riera. Guía práctica de industria y comercio de España*, 1901.

B. P. “Casa particular en el Paseo de Gracia, número 41, Barcelona”, *Arquitectura y construcción*, número 111, Barcelona, octubre de 1901, p. 504.

La Veu de Catalunya, 23 de octubre de 1901, edició vespre, p.4.

La Vanguardia, 28 de octubre de 1901, p. 2.

Hispania, número 65, 30 de octubre de 1901, pp. 382, 392.

1902

RIERA, Eduardo (dir.). *Anuario-Riera. Guía práctica de industria y comercio de España*, 1902.

PUJOL Y BRULL, José, “Escultura decorativa”, *Arquitectura y Construcción*, número 117, Barcelona, abril de 1902, p. 109.

PUJOL Y BRULL, J. “Panteón de la familia Collaso”, *Arquitectura y construcción*, número 118, Barcelona, mayo de 1902, pp. 135-151.

Arquitectura y construcción, número 118, Barcelona, mayo de 1902, pp. 135-151.

BRVLL, Joan. “Notes d’art, una escultura d’en Llimona”, *Joventut*, número 121, 5 de junio de 1902, pp. 361-362.

R, CASELLAS. “Cosas d’art: Les imatges funerarias den Joseph Llimona”, *La Veu de Catalunya*, Año 12, número 1221, 7 de junio de 1902, p.3.

La Veu de Catalunya, Año 12, número 1221, 7 de junio de 1902.

“El ángel de la fe consolando la desolación humana”, escultura de José Llimona, *La Ilustración Artística*, número 1068, Barcelona, 16 de junio de 1902, pp. 395, 402.

E.T. “El escultor italiano Leonardo Bistolf”, *La Ilustración Artística*, número 1075, Barcelona, 4 de agosto de 1902, p.508.

La Veu de Catalunya, 19 d’octubre de 1902, edició vespre, p.2.

La Vanguardia, 19 de octubre de 1902, p. 5.

Catalunya artística. 1a época, número 124, 30 de octubre de 1902, pp. Portada-711.

VEGA Y MARCH, Manuel. “Arte funerario”, *Arquitectura y Construcción*, número 124, Barcelona, noviembre de 1902, pp.318-321.

ROCA Y ROCA, J. “La semana en Barcelona”, *La Vanguardia*, 2 de noviembre de 1902, p.4.

1903

RIERA, Eduardo (dir.). *Anuario-Riera. Guía práctica de industria y comercio de España*, 1903.

VEGA Y MARCH, Manuel y DOMENECH Y MUNTANER, Lluís. “Antonio Mª Gallisá”, *Arquitectura y construcción*, número 131, Barcelona, junio de 1903, pp. 164-166.

“Tumba abierta en una peña, en donde ha sido definitivamente enterrado Mosén Jacinto Verdaguer en el cementerio del Sudeste de Barcelona”, *La Ilustración Artística*, número 1125, Barcelona, 20 de julio de 1903, p. portada.

Ilustració catalana. 2a época, número 14, 6 de septiembre de 1903, p. 212.

Pel i Ploma, Número 98, 1 de octubre de 1903, p. Portada.

Ilustració catalana. 2a época, número 19, 11 de octubre de 1903, p. 300.

“En los cementerios”, *La Vanguardia*, 29 de octubre de 1903, p. 7.

La Veu de Catalunya, 29 de octubre de 1903, edició matí, p.4.

La Veu de Catalunya, 31 de octubre de 1903, edició matí, p.4.

Arquitectura y construcción, número 136, Barcelona, noviembre de 1903, pp. 321, 343, 345, 349.

“Les construccions d’aquest any en lo cementeri nou”, *Ilustració catalana*, 2a época, número 022, 1 de noviembre de 1903, pp. 252-254.

LL. “Arte funerario”, *La Ilustracion Artística*, número 1140, Barcelona, 2 de noviembre de 1903, pp. Portada y 716-717.

“Traslado de los restos de D. Pascual Madoz”, *La Ilustracion Artística*, número 1145, Barcelona, 7 de diciembre de 1903, p. 802.

“El espíritu desprendiéndose de la materia monumento funerario de Enrique Clarassó”, *La Ilustracion Artística*, número 1145, Barcelona, 7 de diciembre de 1903, pp. 796,802.

1904

Anuario para 1904 y 1905. Asociación de Arquitectos de Catalunya, 1905, pp. 496, 502, 510, 562, 570, 571, 572, 573, 574, 594, 595.

RIERA, Eduardo (dir.). *Anuario-Riera. General y exclusivo de España*, 1904.

“Dexant la terra figura d’un Monument Funerari per Enrich Clarassó”, *Il·lustració Catalana*, número 33, Barcelona, 17 de Enero de 1904, p.44.

“El cementerio de los perros en París”, *La Ilustracion Artística*, número 1156, Barcelona, 22 de febrero de 1904, p.141.

La Vanguardia, 13 de marzo de 1904, p.1.

NOGUERAS OLLER. “La muerte y el ángel de la vida”, *Ilustración Artística*, número 1165, Barcelona, 25 de abril de 1904, p.284.

“Los Nous Panteons del Cementiri del S.E”, *Il·lustració catalana*, 2a època, número 74 ,30 de octubre de 1904, pp. 717-729.

La Vanguardia, 1 de noviembre de 1904, p.2.

La Veu de Catalunya, 1 de noviembre de 1904, edició matí, p.2.

1905

RIERA, Eduardo (dir.). *Anuario-Riera. General y exclusivo de España*, 1905.

“Tarifa de los derechos que devengan los permisos para edificaciones y Arancel de Cementerios”, *Anuario de la asociación de Arquitectos de Barcelona*, Barcelona, 1905, pp. 441-454.

Arquitectura y construcción, número 151, Barcelona, febrero de 1905, p. 37.

“Bellas Artes, Barcelona, Salón Parés”, *La ilustración Artística*, número 1215, Barcelona, 10 de abril de 1905, p. 242.

La Vanguardia, 18 de marzo de 1905, p.4.

Il·lustració catalana, 2a época, número 94, 19 de marzo de 1905, pp. 177 y 189.

Arquitectura y construcción, número 158, Barcelona, setiembre de 1905, p. 289.

“Monumentos funerarios del cementerio de S.O de Barcelona”, *La Ilustración Artística*, número 1224, 30 de octubre de 1905, pp.700-701.

La Veu de Catalunya, 31 de octubre de 1905, edició vespre, p.4.

La Vanguardia, 31 de octubre de 1905, p.2.

“Las Necrópolis”, *La Publicidad*, 1 de noviembre de 1905, pp. 3-4.

JUNYENT, Sebastià. “La crisis pictórica”, *Juventut*, número 301, 16 de noviembre de 1905, pp. 730- 731.

“El escultor Agapito Vallmitjana en su estudio”, *La Ilustración Artística*, número 1250, Barcelona, 11 de diciembre de 1905, p.795.

1906

Anuario para 1906 y 1907. Asociación de Arquitectos de Catalunya, 1906, pp. 316, 317, 331 332, 344, 392, 396, 417.

Arquitectura y construcción, número 162, Barcelona, enero de 1906, p. 17.

La Vanguardia, 7 de junio de 1906, p. 4.

La Vanguardia, 31 de octubre de 1906, p. 3.

“Visita a los Cementerios”, *La Publicidad*, 1 de noviembre de 1906, p. 2.

La Veu de Catalunya, 1 de noviembre de 1906, edició vespre, p.4.

“Les noves sepultures fetes ultimament al Cementiri del S.O”, *Il·lustració catalana*. 2a época, número 179, 4 de noviembre de 1906, pp. 696-697.

1907

Arquitectura y construcción, número 175, Barcelona, febrero de 1907, làmina 4 y pp. 33-49.

“Los Cementerios”, *La Vanguardia*, 27 de octubre de 1907, p. 4.

La Veu de Catalunya, 31 de octubre de 1907, edició vespre, p.2.

“Los cementerios de Barcelona”, *La Publicidad*, noviembre de 1907, p. 3.

Arquitectura y construcción, número 184, Barcelona, noviembre de 1907, lámina 22 y pp. 321-345.

1908

RIERA, Eduardo (dir.). *Anuario-Riera. General y exclusivo de España*, 1908.

V. SALA, Octavio. “Nuevos monumentos funerarios”, *Hojas selectas*, número 73, enero de 1908, pp. 1027-1034.
Arquitectura y construcción, número 189, Barcelona, abril de 1908, làmina 6 y pp. 97, 112, 113, 117.

Arquitectura y construcción, número 194, Barcelona, setiembre de 1908, làmina 17 y pp. 257, 273 ,288.

“Tumba del Excmo. Sr. D. Ramón Blanco y Breñas en el cementerio del Sudoeste de Barcelona”, *La Ilustración Artística*, número 1393, Barcelona, 7 de setiembre de 1908, p.600.

La Veu de Catalunya, 31 de octubre de 1908, edició vespre, p.4.

“Los Cementerios”, *La Vanguardia*, 1 de noviembre de 1908, p. 4.

“Las obras en los Cementerios”, *La Publicidad*, 2 de noviembre de 1908, p. 1.

1909

“Los Cementerios”, *La Vanguardia*, 28 de octubre de 1909, p.10.

Arquitectura y construcción, número 201, Barcelona, abril de 1909, p. 128.

1910

Arquitectura y construcción, número 210, Barcelona, enero de 1910, pp. 5, 7, 9, 11.

Il·lustració catalana, 2a época, número 352, 6 de marzo de 1910, p. 143.

Arquitectura y construcción, número 215, Barcelona, junio de 1910, làmina 11 y 12, pp. 173, 175, 176, 177, 179.

“Obras en los cementerios”, *La Vanguardia*, 30 de octubre de 1910, pp. 4-5.

La Veu de Catalunya, 1 de noviembre de 1910, edició matí, p.4.

“Noves construccions al cementiri del S.O”, *Il·lustració catalana*, 2a época, número 387, 6 de noviembre de 1910, p. 706.

1911

“Los Cementerios”, *La Vanguardia*, 28 de octubre de 1911, p.5.

“Desolación, escultura de R. Atché”, *La Ilustración Artística*, número 1557, Barcelona 30 de octubre de 1911, p.716.

La Veu de Catalunya, 1 de noviembre de 1911, edició vespre, p.4.

Il·lustració catalana, 2a época, número 439, 5 de noviembre de 1911, p. 651.

1912

C.D. “Un Notable Panteón d’en Llimona”, *La veu de Catalunya*, Barcelona, 25 de enero de 1912, p. 5.

“Obras en los cementerios”, *La Vanguardia*, 28 de octubre de 1912, p. 8.

1913

“La fé”, *Il·lustració catalana*, 2a época, número 500, 5 de enero de 1913, p.10.

“Obras en los cementerios”, *La Vanguardia*, 26 de octubre de 1913, p.10.

“La fé”, *La Ilustración artística*, número 1661, Barcelona, 27 de octubre de 1913, p.700.

“Visita a los cementerios”, *La Publicidad*, 1 de noviembre de 1913, p. 2.

La Veu de Catalunya, 2 de noviembre de 1913, edició matí, p.2.

1914

Mundo Gráfico, número 129 de 15 de abril de 1914, página 28.

“Obras en los cementerios”, *La Vanguardia*, 29 de octubre de 1914, p. 6.

La Veu de Catalunya, 30 d’octubre de 1914, edició vespre, p.4.

“Lo cementiri nou de Barcelona”, *Il·lustració catalana*, 2a época, número 595, 1 de noviembre de 1914, pp. 566-571.

1915

“Enrique Clarasó en su taller modelando una estatua”, *La Ilustración Artística*, número 1727, Barcelona, 1 de febrero de 1915, p.3.

“Resurrección”, *La Ilustración Artística*, número 1727, Barcelona, 1 de febrero de 1915, p.4.

“Los Cementerios”, *La Vanguardia*, 28 de octubre de 1915, pp. 6-7.

La Veu de Catalunya, 29 de octubre de 1915, edició matí, p.4.

1916

LEROY, Mira. *Materiales y documentos de arte español*, Barcelona, Librería Parera, 1901-1916.

“Los Cementerios”, *La Vanguardia*, 27 de octubre de 1916, p.16-17.

1917

“Sepultures”, *Vell i Nou*, número 54, 1 de noviembre de 1917, pp. 611-621.

“L’art en el cementiris de Barcelona”, *Vell i Nou*, número 54, 1 de noviembre de 1917, pp. 622-623.

1918

VEGA Y MARCH, Manuel (dir.). *Arquitectura y Construcción. Anuario de la construcción para 1919*, 1918.

1919

VEGA Y MARCH, Manuel (dir.). *Arquitectura y Construcción. Anuario de la construcción para 1920*, 1919.

1920

SOTILLOS, Angel. *Guía práctica del cementerio nuevo (sud-oeste)*, Barcelona, Librería religiosa, 1920.
“Obras en los Cementerios”, *La Vanguardia*, 2 de noviembre de 1920, p.8.

1922

VEGA Y MARCH, Manuel. *Arquitectura y Construcción, Anuario 1922*, Barcelona, 1922, pp. 136-139.

1924

Clarasó escultures, pròleg de Santiago Rusiñol, Barcelona, Tipografia "La Académica" dels Hereus de Serra i Russell, 1924.

1926

CAPMANY, Aureli. “Arquitectura decorativa funeraria” (**artículo que se publica dividido en tres publicaciones**), *Gasetta de les arts*, Barcelona, Poliglota, número 37 (1925), pp. 4-5; número 38 (1925), pp. 5-6; número 40 (1926), pp. 4; número 44 (1926), pp. 1-2.

ELIAS, Feliu. *L'escultura catalana moderna*, Barcelona, Editorial Barcino volumen I y II, 1926.

1927

“Manuel Fuxà i Leal”, *La Veu de Catalunya*, Barcelona, 10 de diciembre de 1927, p.9.

1928

MESTRES I BORRELL, Fèlix. Manuel Fuxà: (1850-1927), Barcelona, Academia Provincial de Bellas Artes, 1928.

1929

GIMÉNEZ VALDÉS, R. *Panteones: selección de originales de las necrópolis de Madrid y Barcelona, 50 láminas*, Barcelona, L.E.D.A, 1929.

1930

La Veu de Catalunya, 12 de diciembre de 1930, p.4.

“El mausoleo del Dr. Ferrán”, *La Vanguardia*, 13 de diciembre de 1930, p. 6.

“Información general de España”, *La Vanguardia*, 14 de diciembre de 1930, p. 2.

1934

CLARASÓ I DAUDÍ, Enric, *Notes viscudes*, Barcelona, Llibreria Catalònia, 1934.

BENET, Rafael. “Notes biogràfiques sobre Josep Llimona”, *Butlletí dels Museus d'Art de Barcelona*, Barcelona, Junta de Museus, número 35, Volumen IV, Abril 1934, pp. 100-129.

CAPDEVILA, Carles. “L'obra artística de Josep Llimona”, *Butlletí dels Museus d'Art de Barcelona*, Barcelona, Junta de Museus, número 35, Volumen IV, Abril 1934, pp. 130-132.

RODRÍGUEZ CODOLA, Manuel, “Els escultors Vallmitjana”, *Butlletí dels Museus d'Art de Barcelona*, Barcelona, Mayo, 1936, pp. 136-151.

“La exposición de homenaje al escultor José Llimona”, *La Vanguardia*, 23 de mayo de 1934, p.2.

1947

RODRÍGUEZ CODOLÁ, MANUEL. *Venancio y Agapito Vallmitjana Barbany*, Barcelona, Riusset, 1947.

1949

RÀFOLS, Josep Francesc. *Modernismo y modernistas*, Barcelona, Destino, 1949.

1951

CIRICI, Alexandre. *El arte modernista catalán*, Barcelona, Aymà Editor, 1951.

1954

Guía del cementerio del Sudoeste. Barcelona, Ayuntamiento de Barcelona, 1954.

1957

CIRICI, Alexandre. *L'Escultura catalana*, Palma de Mallorca, Editorial Moll, 1957.

1966

MONEDERO PUIG, Manuela. *José Llimona, escultor*, Madrid, Editora Nacional, 1966.

1970

GONZÁLEZ DÍAZ, Alicia. "El Cementerio español en los siglos XVIII y XIX", *Archivo español de arte Madrid*, CSIC, Departamento de Hª del Arte Diego Velázquez, Centro de Estudios Históricos, número 171, julio-setiembre de 1970, pp. 289-320.

1973

BOHIGAS, Oriol. "Los cementerios como catálogo de arquitectura". *Cuadernos de Arquitectura y Urbanismo*, número 17, Enero-Febrero de 1973, pp.56-64.

Cuadernos de Arquitectura y Urbanismo, número 17, enero-febrero de 1973, pp. 47-76.

JARDÍ, Enric. *Història de les arts plàstiques a Catalunya en el darrer segle*, Palma de Mallorca, Moll, 1973.

1975

INFIESTA MONTERDE, José Manuel. *Un siglo de escultura catalana*, Barcelona, Aura, 1975.

1976

SOLÉ SUQUÉ, Carme. *Algunos aspectos de la escultura funeraria en el cementerio de Montjuïc de Barcelona*. Tesis de licenciatura, Universitat de Barcelona, Departament d'Història de l'Art, 1976.

1977

ESCALAS LLIMONA, Mercé e INFIESTA MONTERDE, José Manuel. *Josep Llimona y Joan Llimona: vida y obra*, Barcelona, Nuevo Arte Thor, DL 1977.

1978

REDONDO CANTERA, María José. "Aproximación a la escultura funeraria española del siglo XIX", *II Congreso Español de Historia del Arte*, volumen 1, Valladolid, 11 al 14 de octubre de 1978, pp. 145-150.

1980

BAREY, André. "L'arquitectura funerària com a mirall d'una complexitat", *Cuadernos de arquitectura y urbanismo [s.l.]*, Col·legi d'Arquitectes de Catalunya, Número 139, 1980.

GIL, Isabel. *El Mercado artístico en la Sala Parés: 1925-1936*, Treball de l'assignatura "Sociologia del arte" de la Universitat de Geografia i Història de la Universitat de Barcelona, 1980.

WITTKOWER, Rudolf. *La Escultura: procesos y principios*, Madrid, Alianza, 1980.

1981

RIERA, Carme. *Els Cementiris de Barcelona*, Barcelona, Edhasa 1981.

1982

CLARASÓ, Noel. *Enric Clarasó i Daudí*, Barcelona, Edit. de Nou Art Thor, 1982.

1983

GARCÍA-MARTÍN, Manuel. *Relieves escultóricos de Barcelona*, Barcelona, Catalana de Gas y Electricidad, DL 1983.

1984

COLL I MIRABENT, Isabel. *Enric Clarasó, Ramón Casas i Santiago Rusiñol, com a nucli de la renovació de l'escultura i la pintura a Barcelona en el trànsit del segle XIX al segle XX*, Tesis doctoral, Universitat de Barcelona, Departament d'Història de l'Art, 1984.

FABRE, Jaume. *Monuments de Barcelona*, Barcelona, L'Avenç, 1984.

FREIXA, Mireia. “Escultura funeraria en el modernismo catalán”, *Fragmentos*, Madrid, 1984.

1986

FLAQUER I REVAUD, Sílvia y PAGÈS I GILIBETS Maria Teresa. *Inventari d'artistes catalans que participaren als Salons de Paris fins l'any 1914*, Biblioteca de Catalunya, 1986.

INFIESTA MONTERDE, José Manuel. *Modernismo en Cataluña*, Barcelona, Ediciones de Nuevo Arte Thor, 1986.

MARÍN SILVESTRE, Maria Isabel. *El Reflejo de las corrientes arquitectónicas y escultóricas de finales de siglo XIX en el cementerio de S. O.*, Tesi de llicenciatura, Universitat de Barcelona, Facultat de Geografia i Història, Departament d'Història de l'Art, 1986.

1988

CIRICI, Alexandre. *El Arte catalán*, Madrid, Alianza, Enciclopèdia Catalana, 1988.

FREIXA, Mireia. *Les imatges de la dona a l'art català* (Més enllà del silenci: les dones a la història de Catalunya), Barcelona, Generalitat de Catalunya, Comissió interdepartamental de Promoció de la dona, 1988.

1989

ALCOLEA, Santiago. *Escultura catalana del segle XIX: del neoclassicisme al realisme: del 2 al 23 de novembre de 1989, Casa Llotja de Mar de Barcelona*, Barcelona, Fundació Caixa de Catalunya, 1989.

MORALES SARO, María Cruz. “Paraisos de mármol la imagen del ángel en la escultura funeraria modernista”, *Cuadernos de arte e iconografía*, Tomo 2, número 4, 1989, pp. 377-383.

SAGUAR QUER, Carlos. *Arquitectura funeraria madrileña del siglo XIX*, Madrid: Universidad Complutense de Madrid, Facultad de Geografía e Historia, Departamento de Historia del Arte I (Medieval), 1989.

1900

ALCOY, Rosa. *El Cementiri de Lloret de Mar. Indagacions sobre un conjunt modernista*, Ajuntament de Lloret de Mar, 1990.

MALTESE, Conrado (Coordinador). *Las técnicas artísticas*, Madrid, Cátedra DL 1990.

1992

NAVASCUÉS PALACIO, Pedro. *El Siglo XIX: bajo el signo del romanticismo*, Sílex, cop. 1992.

ROSENBLUM, Robert y H. W. JANSON. *El arte del siglo XIX*, Madrid, Ediciones AKAL, 1992.

1993

AGUADO, Neus. *Guía del cementerio de Montjuïc*, Institut Municipal dels Serveis Funeraris de Barcelona, Barcelona, 1992 (versió ampliada de 1993).

CAMPÀS, Joan. *L'Art modernista: una visió històrica*, Barcelona, Barcanova, 1993.

LACUESTA, Raquel y GALCERÁN, Margarita. *Arquitectura funeraria en Cataluña: del Ochocientos al Noucentisme*, (Una Arquitectura para la muerte: actas: Sevilla, 4/7 junio 1991 / I Encuentro Internacional sobre los Cementerios Contemporáneos), Sevilla, Consejería de Obras Públicas y Transportes, Dirección General de Arquitectura y Vivienda, DL 1993.

MARÍN I SILVESTRE, María Isabel. *Eusebi Arnau Mascort, 1863-1933*, Tesi doctoral - Universitat de Barcelona. Departament d'Història de l'Art, 1993.

1994

SUBIRACHS I BURGAYA, Judit. *L'escultura del segle XIX a Catalunya: del romanticisme al realisme*, Barcelona, L'Abadia de Montserrat, 1994.

1997

ELIADE, Mircea. *Ocultismo, brujería y modas culturales*, Barcelona, Paidós cop. 1997.

1998

BERMEJO LORENZO, Carmen. *Arte y arquitectura funeraria: los cementerios de Asturias, Cantabria y Vizcaya (1787-1936)*, Oviedo, Universidad de Oviedo, 1998.

SUBIRACHS I BURGAYA, Judit. *Escultura contemporània*, a *Art de Catalunya, Ars Cataloniae* (Escultura moderna i contemporània), Edicions L'Isard, Barcelona 1998.

1999

ROCA, Estanislau, *Montjuïc, la muntanya de la ciutat*, Barcelona, l'autor, DL 1994.

2000

AA.VV. *Arte y arquitectura funeraria= XIX-XX: Dublin, Genova, Madrid, Torino, Madrid*, Comunidad Económica Europea, cop. 2000.

CATALÀ BOVER, Lúdia, *Josep Campeny Santamaría: Igualada 1858-Barcelona 1922*, Tesis de doctorat, Universitat de Barcelona. Departament d'Història de l'Art, 2000.

ESCUR, Núria. "De héroes y tumbas", *La Vanguardia (VIVIR EN BARCELONA)*, 17 de Mayo de 2000, p.4.

2002

Gaudí, art and design: exhibition organised to mark the occasion of International Gaudí Year. Fundació Caixa de Catalunya, Barcelona, 2002. p. 75.

ALCOY, Rosa. *La Ciutat dels morts* (El Modernisme Barcelona), Edicions L'isard, 2002.

BOHIGAS, Oriol, GIRALT-MIRACLE, Daniel, CASANOVA, Rossend. *Gaudí 2002*. Editorial Planeta, 2002, p. 261.

CATALÀ BOVER, Lúdia, "La escultura funeraria de Josep Campeny Santamaría: Igualada 1858- Barcelona 1922", *Congreso nacional de historia del arte* (14è: 2002 : Màlaga) Correspondencia e integración de las artes Málaga, del 18 al 21 de septiembre de 2002 Málaga : Ministerio de Educación, Cultura y Deportes, Dirección de Cooperación y Comunicación Cultural, 2003- 84-688-9320-3 Tomo III-2, pp. 93-105.

FONTBONA, Francesc (dirección de la obra). *El Modernisme*, Barcelona: Edicions L'Isard, 2002-2004.

MARIN, Maria Isabel. *L'escultura aplicada a l'arquitectura*. (El Modernisme Barcelona), Edicions L'isard, 2002.

SOLER ÀVILA, Xavier. "L'escultor Josep Maria Barnadas i Mestres (1867-1939)", *Butlletí de la Reial Acadèmia Catalana de Belles Arts de Sant Jordi*, 2002, Volumen 16, Núm.: 2.

2003

LACARRA DUCAY, María del Carmen y GIMÉNEZ NAVARRO, Cristina (coordinadoras). *Historia y política a través de la escultura pública 1820-1920*, Institución Fernando el Católico, España, 2003.

2004

ARTIGAS COLL, Isabel. *L'escultura d'estil tradicional* (El Modernisme en paral·lel al modernisme), Barcelona, Isard, 2004.

CATALÀ BOVER, Lúdia. "La Documentación gráfica en la prensa de finales del siglo XIX en relación a la obra escultórica de Josep Campeny Santamaría 1858-1922", *Congreso nacional de historia del arte 15è 2004 Palma de Mallorca Modelos, intercambios y recepción artística Palma de Mallorca*, Universitat de les Illes Balears. Edicions UIB. 2004.

FREIXA, Mireia y REYERO Carlos. *Pintura y escultura en España, 1800-1910*, Madrid, Cátedra, 2005.

FERRÉS, Pilar. *Escultura funerària del cementiri municipal d'Olot*, Olot, Ajuntament d'Olot, 2005.

MARTÍ I LÓPEZ, Elisa. *Un passeig pel cementiri de Poble Nou*, Barcelona, Cementiris de Barcelona, Ajuntament de Barcelona, 2004.

REYERO, Carlos. *Es un cuerpo desnudo. El amor por las estatuas en la España de finales de siglo XIX* (Pigmalión o el amor por lo creado), Cantoblanco, Madrid, UAM ediciones, 2004.

2006

AYMERICH, Pilar. *Cementiris d'ultramar*, Barcelona, Departament de Cultura, Casa Amèrica Catalunya, 2006.

2007

ARTIGAS, Teresa. *Guía de tumbas y cementerios de casi todo el mundo*, Barcelona, Alba, 2007.

MELENDRERAS GIMENO, José Luis. "La obra del escultor José Campeny en "La Ilustración Artística" de Barcelona", *Estudios románicos*, número 16-17, 1, 2007-2008, pp. 157-166.

NOLLA, Jaume. *Muertos ilustres en los cementerios de Barcelona: todo lo que hay que saber de los que nos han precedido*, Barcelona, Angle, Cementiris de Barcelona, 2007.

2008

CORTA BLANCO, Esther de y FERREIRA FERNÁNDEZ Myriam. *El Cementerio Municipal de Logroño*, Logroño, Instituto de Estudios Riojanos: Ayuntamiento de Logroño, 2008.

MARTÍ I LÓPEZ, Elisa. *El Cementiri de Montjuïc: somnis de Barcelona*, Barcelona, Ajuntament de Barcelona. Cementiris de Barcelona, 2008.

MASPOCH, Mònica. *Galeria d'autors: ruta del Modernisme de Barcelona*, Ajuntament de Barcelona, Institut del Paisatge Urbà i la Qualitat de Vida, 2008.

2009

FONTOVA, Rosario. "El Eixample de los muertos", *El Periodico* 13 de enero de 2009, Edición digital.

FREIXA Mireia. *Escultura i mercat a Barcelona en els anys de la Restauració (1874-1893)*, Ponències presentades en el marc del Seminari d'Investigació: Comerç, Exportació, Falsificació d'objectes d'art, 1850-1950, 12 i 13 de juny, 2009.

LACUESTA, Raquel. *Classicisme i modernisme en el cementiri de Sant Andreu*, Santpedor, F12 Serveis Editorials, 2009.

LECEA, Ignasi de. *Art públic de Barcelona*, Barcelona, Universitat de Barcelona, Ajuntament de Barcelona, 2009.

MESA, Alejandro. *¿De qué nos están hablando los símbolos del Cementerio Viejo?*, Paysandú, 2009.

MONTAÑÉS, José Ángel. "Ponga en su tumba un ángel modernista, aunque sea una réplica, Cementerios de Barcelona venderá copias de esculturas centenarias", *El País*, 6 de Mayo de 2009, Edición digital.

PABLO, Tomás. *Gaudir l'art als cementiris de Barcelona*, Cementiris de Barcelona, 2009.

TERA Eloi de. "Un escultor oblidat: Eduard B. Alentorn (1855-1920)", *Butlletí de la Reial Acadèmia Catalana de Belles Arts de Sant Jordi*, 2009, Vol 23-24.

2011

ESQUINAS GIMÉNEZ, Natàlia. *La Figura femenina dins l'obra de Josep Llimona (més enllà del "Desconsol")*, Revista de Catalunya Barcelona, Fundació Revista de Catalunya, [1924]- Núm. 273/274 (set./oct. 2011), p.100-129

VALMAÑA Jordi, "Cementiris i crematoris: oportunitat per a una bona gestió", *Jornada tècnica la gestió dels cementiris municipals: perspectives de futur*, Diputació de Barcelona, 27 de Junio de 2012 [Consulta: Julio 2016]. Disponible en Diba: http://www.diba.cat/es/web/seep/jornada_cementiris

2014

COSTA TORRENTS, Albert. *Josep Llimona: escultor modernista o simbolista?*, Treballs Finals de Grau d'Història de l'Art, 2014.

ESQUINAS GIMÉNEZ, Natàlia. *Una Passejada per l'obra de Josep Llimona: 150 anys : desembre 2014 - febrer 2015*, MEAM, Barcelona, Fundació de les Arts i els Artistes, 2014.

LACUESTA, Raquel. *La història de l'art -de l'arquitectura- català explicada per arquitectes*, Barcelona, Reial Acadèmia Catalana de Belles Arts de Sant Jordi, 2014.

MARTÍNEZ TRILLO, Óscar. *Aproximación al turismo funerario: análisis de oferta de la Ruta Europea de Cementerios en Cataluña*, Màster en turisme cultural, Universitat de Girona, 2014.

MONTAÑÉS, José Ángel, *Panteones 'resucitados', Cementeris de Barcelona pone a la venta un centenar de mausoleos neoclásicos y modernistas de los recintos de Poblenou y Montjuïc*, El País, 9 de Marzo de 2014. Edición digital.

2015

ESQUINAS GIMÉNEZ, Natàlia. *Josep Llimona i el seu taller*, Tesi doctoral - Universitat de Barcelona. Facultat de Geografia i Història. Departament d'Història de l'Art, 2015.

2016

AA.VV. *La Barcelona d'Hermes / Caçadors d'Hermes*, Barcelona, Albertí, Ajuntament de Barcelona, 2016.

“La biblioteca funeraria del cementerio de Montjuïc abre su fondo bibliográfico a los ciudadanos”, *La Vanguardia*, 25 de Febrero de 2016, Edición digital.